

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№

11

науковий збірник

Львів — 2007

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. — Збірник 11. — 264 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; Марта Гавришко; проф., д-р іст. наук Ярослав Дашкевич; Ігор Дерев'яний; Руслан Забілий (відповідальний редактор); проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; акад. НАН України Ярослав Ісаєвич; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк; Василь Стефанів.

На обкладинці:

Рій сотні «Ударник-4». Перемищина, ймовірно 1945 чи 1946 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол засідання 9 від 25 грудня 2007 року)

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920–1939 РР.

Олександр Дарованець

Організаційні початки УВО

та формування її структури (1920—1922)..... 5

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Тарас Гунчак

ОУН і нацистська Німеччина:

між колабораціонізмом і резистансом..... 61

Міхал Шмігель

Український легіон Романа Сушка.

Напад зі Словаччини на Польщу (1939)..... 81

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Олександра Стасюк

Контроль за виготовленням та поширенням підпільних
друків у системі видавничо-пропагандистських

структур ОУН (1944—1953)..... 95

Галина Стародубець

Суспільно-політичні чинники формування

морально-психологічного клімату

у повстанському запіллі (1944—1945).....119

Микола Галів

Бойовий шлях сотні УПА «Булава» (1943—1948).....138

Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва

Ставлення українського населення

до діяльності ОУН і УПА у 1943—1955 рр.167

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ОУН

Райнгард Гайденройтер

Підготовка та здійснення замаху на Степана Бандеру 1959 р. в дзеркалі мюнхенських поліційних актів.....	211
---	-----

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Андрій Шевців

Закерзоння: український рахунок	221
---------------------------------------	-----

ПОСТАТІ

Юрій Зайцев

Життєве перевесло Богдана Гориня.....	233
---------------------------------------	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Петро Й. Потічний, Микола Посівнич

Літопис УПА — документована Історія	250
---	-----

Центр досліджень визвольного руху обрав нове керівництво та визначив напрями подальшого розвитку	255
--	-----

Відомості про авторів	259
------------------------------------	-----

ОЛЕКСАНДР ДАРОВАНЕЦЬ

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПОЧАТКИ УВО ТА ФОРМУВАННЯ ЇЇ СТРУКТУРИ (1920–1922)

Після поразки українців у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. і поділу України між Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною частина вояків і старшин українських військових формацій не склала зброї, продовжуючи боротьбу — але вже в інших умовах та іншими методами. Вони створили підпільну Українську Військову Організацію (УВО), яка поставила собі за мету відновити Українську державу. Завдяки безкомпромісній та активній позиції УВО стала в 1920-х рр. основною силою українського визвольного руху. Пропонована стаття присвячена одній зі сторінок історії УВО — зародженню та формуванню структури Організації на початковому етапі її існування (1920–1922). Праця не претендує на вичерпне дослідження проблеми — це, радше, спроба зібрати, систематизувати та проаналізувати доступний авторові масив інформації, дати підґрунтя для глибшої наукової роботи.

Історіографія теми почала розвиватися лише після Другої світової війни. До того часу науковці не могли проводити повноцінних історичних досліджень, не маючи доступу до найважливіших джерел — внутрішньоорганізаційних документів УВО, документів польських і радянських органів безпеки, а також спогадів безпосередніх учасників процесу формування УВО. Ситуація почала змінюватися лише після 1945 р., коли багато учасників українських визвольних змагань опинилися на еміграції, привізши з собою цілілі документи та спогади. Публікації з цієї теми умовно можна поділити на дві основні групи: 1) дослідження, які з'явилися в часи існування СРСР (до 1990) та 2) дослідження пострадянського періоду (1991–2007).

Упродовж першого періоду чинниками, що суттєво впливали на розвиток тих галузей історичної науки, які досліджували український визвольний рух, були сильний ідеологічний тиск, цензурні

заборони та загроза репресій проти науковців з боку радянського тоталітарного режиму, а також цілеспрямоване засекречення джерел. Характерна особливість цього періоду — існування єдиної радянської історіографії, жорстко підпорядкованої ідеологічним настановам комуністичного режиму і спрямованої винятково на формування негативного образу українського визвольного руху. Щоби довести невідповідність діяльності УВО інтересам українського народу, насамперед зосереджували увагу на фактах співпраці УВО з іноземними спецслужбами. Натомість питання організаційних початків та розбудови організаційної мережі УВО майже повністю оминали. Про це свідчить зокрема навчальне видання Вищої школи КГБ СРСР «Українські буржуазні націоналісти»*. Збірник мав гриф «цілком таємно» і був призначений працівникам органів держбезпеки СРСР тільки для службового користування. Кагебістів цікавив передусім професійний аспект: тактика українського підпілля в СРСР, методи боротьби з українськими націоналістами в СРСР і за кордоном, стан закордонних націоналістичних центрів. Натомість міжвоєнна діяльність націоналістів відображена тут дуже тенденційно. УВО та ОУН представлено як агентуру німецької й польської (!) розвідок, що діяла проти СРСР та комуністичного руху¹. Антикомуністична спрямованість українського націоналістичного руху не викликає сумнівів, однак твердження про співробітництво УВО та ОУН, які зазіхали на безпеку і територіальну цілісність II Речі Посполитої, з польською розвідкою є бездоказовою і нелогічною. Що ж до співпраці українських націоналістів із Німеччиною, то сучасні дослідники дійшли висновку, що вона мала ситуативний характер і була спробою використати міжнародні відносини для досягнення основної мети — створення Української Самостійної Соборної Держави². Проблем, пов'язаних із процесом організаційного становлення УВО, названий збірник майже не порушує.

* Автор користувався копією цього видання, яку надали литовські науковці для архіву ЦДВР.

¹ Шульженко Б., Хамазюк И., Данько В. *Украинские буржуазные националисты*. — Москва, 1963. — 290 с.

² *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА*. — Київ, 2005. — С. 6–7.

У цей же час з'явилась еміграційна історіографія, яку сформували переважно представники українського визвольного руху. Вони були більше зацікавлені у всебічному та повному висвітленні історії УВО, вбачаючи в цьому можливість створити її позитивний образ, а отже прислужитися популяризації ідеологічних засад українського визвольного руху, й тому виступили піонерами досліджень у цій галузі. Серед питань, які вивчали українські історики-емігранти, було й створення УВО та розбудова її організаційної мережі.

Першою значною за обсягом науковою працею, в якій порушено окреслену проблематику, стала книга довголітнього члена Проводу Українських Націоналістів (ПУНУ) Володимира Мартинця «Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н.», що вийшла друком 1949 р. Однак вона висвітлює події фрагментарно, за суттю — це збірник спогадів, присвячених тільки деяким сторінкам історії українського визвольного руху³.

Розвиток історіографії УВО отримав новий поштовх у 1960-х—1980-х рр., коли побачила світ низка праць Зиновія Книша, колишнього бойового референта Крайової команди УВО. Вони ґрунтуються переважно на спогадах колишніх членів УВО та на матеріалах 1920-х—1930-х рр. Неповноту джерельної бази З. Книш намагався компенсувати, ретельно й систематично опрацьовуючи доступні джерела. Дослідник створив кілька історичних нарисів, присвячених різним періодам діяльності УВО, а також конкретним особам чи подіям, які впливали на розвиток Організації. Серед них є історичний нарис «Власним руслом» та стаття «Начальна Команда УВО у Львові», які безпосередньо присвячені створенню та початковому періодові існування УВО⁴.

³ Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади і матеріали до історії та передісторії українського організованого націоналізму. — Б. м. в., 1949. — 421 с.

⁴ Книш З. Власним руслом. Українська військова організація від осені 1922 до літа 1924 року. — Торонто, 1966. — 184 с.; Книш З. Дух, що тіло рве до бою... (Юліан Головінський — Крайовий Командант УВО). — Вінніпег, 1951. — 198 с.; Книш З. На життя і смерть... Сторінки з історії Української Військової Організації. — Торонто, 1980. — 255 с.; Книш З. На повні вітрила!.. (Українська Військова Організація в 1924-1926 роках). — Торонто, 1970. — 424 с.; Книш З. Начальна Команда УВО у Львові // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 288—297; Книш З. Начальна Команда УВО у Львові // Життя і смерть полковника Коновальця. — Львів, 1993. — С. 89—93.

Коротко історію УВО висвітлено в першому томі монографії Петра Мірчука «Нарис історії ОУН». У праці використано великий масив документів, періодику, спогади. Зокрема розглянуто й проблему створення УВО, є відомості про командний склад на рівні Начальної Команди — округа, закордонні станиці. Проте монографія П. Мірчука має деякі прогалини у викладі матеріалу, крім того, їй бракує науково-довідкового апарату⁵.

Комплекс проблем, пов'язаних зі створенням та діяльністю УВО, розглянуто в історико-мемуарній праці відомого українського адвоката Семена Шевчука. Автор висунув концепцію трьох джерел формування УВО (мешканці таборів інтернованих у Чехословаччині, львівська група Осипа Навроцького, група Юліана Головінського), дав інформацію про події, пов'язані з кримінальними справами проти Степана Федака та Михайла Дзіковського тощо⁶.

Низку історичних нарисів, у яких ідеться про організаційні структури УВО регіонального рівня, можна знайти у збірниках «Організація Українських Націоналістів. 1929–1954», «Перемишль. Західний бастион України», «Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики»⁷.

Деякі важливі факти наведено у фундаментальній праці «Історія українського війська» та у розвідці Василя Вериги «Втрати ОУН в часі Другої світової війни або “Здобудеш Українську державу, або згинеш у боротьбі за неї”»⁸.

⁵ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — Т. 1. — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968. — 639 с.

⁶ Шевчук С. *Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі. 1918–1939*. — Торонто, 1965. — 280 с.

⁷ Верига В. *Нарис історії вчительської семінарії в Заліщиках // Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики*. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1974. — С. 723–734; Качмар В., Савчак В. *Громадське й політичне життя в Перемишлі між двома світовими війнами // Перемишль. Західний бастион України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі, зладжений редакційною колегією під проводом проф. Б. Загайкевича*. — Нью-Йорк — Філадельфія, 1961. — С. 163–174; Шипинський В. *Український націоналізм на Буковині // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. (Збірник статей у 25-ліття ОУН)*. — Б. м. в., 1955. — С. 213–227.

⁸ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.)*. — Львів: Світ, 1992. — 702 с.; Верига В. *Втрати ОУН в часі Другої світової війни або “Здобудеш Українську державу або згинеш в боротьбі за неї”*. — Торонто, 1991. — 208 с.

В іноземній історіографії 1945—1990 рр. окреслену тему по-біжно розглянуто тільки в кількох працях. Це монографії поляків Антона Щесняка й Веслава Шоти «Дорога в нікуди. Діяльність Організації Українських Націоналістів та її ліквідація в Польщі», словака Богуша Хньоупека «Бандерівці», американця Джона Армстронга «Український націоналізм» та аргентинця Енріке Мартінеза Кодо «Повстанці за залізною завісою»⁹. Однак дослідники зосередили увагу на вивченні різних аспектів історії ОУН та УПА, а не на УВО.

Часткове розсекречення архівів України, Росії, Польщі, Чехії та Словаччини після краху комуністичних режимів у цих країнах дало змогу розширити джерельну базу досліджень історії українського визвольного руху. У пострадянський період розвивається межа між вітчизняною та еміграційною історіографією, натомість залишається поділ праць на «прихильні» та «ворожі» щодо українського визвольного руху. У цей час з'явилося кілька спеціалізованих розвідок, присвячених історії УВО загалом і окремим її етапам. Серед них відзначимо монографію Анатолія Кентія «Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис», особливо розділ під назвою «Створення Української Військової Організації. Керівні органи, структура й мережа УВО». Однак це дослідження ґрунтується тільки на документах т. зв. «Празького архіву», що походять переважно із середовища української наддніпрянської еміграції; зовсім не взято до уваги величезного масиву документів з архівів Західної України та з польських архівів, у яких зібрано значну за обсягом інформацію про становлення та діяльність УВО. Саме через бідний та однобокий фактаж працю А. Кентія не можна вважати повноцінним узагальнювальним дослідженням. Окрім цього, впадає у вічі фрагментарність «нарису», яка свідчить про брак чіткої авторської концепції історичного розвитку УВО у міжвоєнний період¹⁰.

⁹ Szesniak A., Szota W. *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.* — Warszawa, 1973. — 587 s.; Chńoupek B. *Banderowci.* — Bratislava, 1989. — 566 s.; Codó E. *Guerrillas tras la cortina de hierro.* — Buenos Aires, 1966. — 422 p.; Armstrong J. *Ukrainian nationalism.* — New-York—London, 1963. — 361 p.

¹⁰ Кентій А. *Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис.* — К., 1998. — 81 с.

Одним із найцікавіших серед нових досліджень, присвячених історії створення УВО і ролі полк. Євгена Коновальця в цьому процесі, є ґрунтовна праця Михайла Ковальчука «Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр.» На підставі листування Є. Коновальця із сотниками Іваном Андрухом, Ярославом Чижем, полк. Андрієм Мельником, протоколів засідань Стрілецької ради та інших документів із фондів Архіву ОУН у Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) у Львові, Публічної бібліотеки у Варшаві, Архіву нових актів у Варшаві, Державного архіву Російської Федерації історик спробував по-новому осмислити проблему¹¹. Проте маємо зауважити, що деякі висновки М. Ковальчука у світлі інших джерел — документів із тих-таки ЦДІА України у Львові, Архіву нових актів у Варшаві, а також із Державного архіву Львівської області та спогадів учасників тих подій — викликають сумнів.

У наукових збірниках опубліковано низку спеціальних тематичних статей Дмитра Веденєєва, Олександра Дарованця та Василя Штокала. Першому авторові належить розвідка про зародження, структуру та діяльність спеціальних підрозділів УВО в 1921–1922 рр.; у статті О. Дарованця, присвяченій експропріаційним акціям УВО, містяться відомості про її організаційну структуру; третій автор також у загальних рисах характеризує організаційну будову УВО¹². Доповнює цю групу публікацій надруковане в газеті «Волинь» повідомлення О. Богуцького «Історія Городоцької організації УВО»¹³.

¹¹ Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. // Український визвольний рух. — Львів, 2003. — Зб. 7. — С. 5–78.

¹² Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи Української Військової Організації (1920–поч. 1930-х рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 142–152; Дарованець О. Експропріаційна діяльність Української Військової Організації у 1924–1929 рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. — Львів, 2001. — Вип. 4. — С. 205–213; Штокало В. Діяльність Краєвої команди УВО у 1923–1924 рр. (За матеріалами ЦДІА України у Львові) // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Збірник наукових праць — Львів, 2005. — Вип. 7. — С. 308–317.

¹³ Богуцький О. Історія Городоцької організації УВО // Волинь (Рівне). — 1994. — 8 квітня. — С. 5.

Решту праць, у яких так чи інакше порушено проблему діяльності УВО на початковому етапі, можна поділити на три групи: 1) розвідки з історії українського визвольного руху; 2) біографічні нариси про видатних людей України, зокрема про членів УВО та ОУН; 3) дослідження, присвячені суспільно-політичному розвитку західноукраїнських земель у міжвоєнний період.

До першої групи можна зарахувати монографію Марії Мандрик «Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу», в якій увагу звернено насамперед на особливості ідеологічного та організаційного розвитку українського націоналізму як джерела, що живило український визвольний рух¹⁴. Своєрідним доповненням до цієї монографії є стаття дослідниці про український націоналістичний рух на Буковині в 1920-х—1930-х рр.¹⁵. Щоправда інформація про УВО в цих працях досить обмежена і фрагментарна.

Змістовна монографія Д. Веденєєва та Геннадія Биструхіна «Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)» досліджує історію спеціальних служб українського визвольного руху, зокрема й УВО¹⁶. Окремо відзначимо дві праці, що висвітлюють історію спецслужб, — дослідження Василя Сідака «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)» та Валентина Воронова «ОСНАЗ — війська особливого призначення»¹⁷. Вони містять факти, які допомагають повніше розкрити нашу теми.

Децицію фактажу про підпілля УВО та Січово-стрілецьку організацію (ССО) можна виявити у статтях Д. Веденєєва, Ігоря Гавриліва, Ігоря Дерев'яного та Володимира Федина, присвячених різним аспектам міжвоєнної історії визвольного руху¹⁸.

¹⁴ Мандрик М. *Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу*. — К., 2006. — 392 с.

¹⁵ Мандрик М. *Український націоналістичний рух 1920–30-х рр на Північній Буковині у світлі румунських архівних документів // Український визвольний рух*. — Львів, 2005. — 36. 3. — С. 86–97.

¹⁶ Веденєєв Д., Биструхін Г. *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945)*. — К., 2006. — 408 с.

¹⁷ Воронов В. *ОСНАЗ — войска особого назначения*. — Москва: Яуза, Эксмо, 2004. — 320 с.; Сідак В. *Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)*. — К., 1998. — 320 с.

¹⁸ Веденєєв Д. *Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів 1920-х — 1930-х рр. // Пам'ять століть. Україна. Історичний науковий та літературний*

Привертає увагу побудована переважно на матеріалах Державного архіву Рівненської області стаття Гурія Бухала «Лицарі поліського підпілля» про діяльність УВО та ОУН на Волині до 1934 р.¹⁹. У ній подано інформацію про час появи Начальної колегії (команди) УВО та про її кадровий склад.

Серед біографічної літератури можна назвати монографію Олександра Кучерука «Рико Ярій — загадка ОУН» та статті Володимира Косика «Євген Коновалець. Короткий нарис життєвого шляху», Миколи Кучерепи «Таємний борець» (Про долю І. В. Скоп'юка), О. Дарованця «Самійло Підгірський — кандидат у члени Української Головної Визвольної Ради»²⁰. Наведені в цих працях факти описують деякі важливі моменти зародження та існування УВО.

Третю групу представляють монографії Івана Васюти «Політична історія Західної України (1918–1939)» та Михайла Кугутяка «Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.)»²¹. Більше інформації про УВО, особливо про початковий період її діяльності, подано в першій, причому події описано в контексті політичної історії Західної України. Джерельною базою праці І. Васюти слугували переважно матеріали з фондів ЦДІА України у Львові, Державного архіву Львівської області (ДАЛЮ) та Державного архіву Івано-Франківської області.

журнал. — Київ. — 2002. — № 3. — С. 58–63; Гаврилів І. Євген Коновалець і розкол в ОУН // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 118–129; Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 102–117; Федина В. Вбивство полковника Ю. Отмарштайна: аналіз джерел // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Вип. 4. — Львів, 2001. — С. 214–225.

¹⁹ Бухало Г. Лицарі Поліського підпілля // Літопис Червоної Калини. — 1995. — № 12. — С. 16–23.

²⁰ Кучерук О. Рико Ярій — загадка ОУН. — Львів, 2005. — 212 с.; Косик В. Євген Коновалець. Короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух. — Зб. 3. — Львів, 2004. — С. 61–70; Кучерепа М. М. «Таємний борець». (Про долю І. В. Скоп'юка) // «Роде наш красний...» Волинь у долях краян і людських документах. — Т. 1. — Луцьк, 1996. — С. 302–309; Дарованець О. Самійло Підгірський — кандидат в члени Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух. — Зб. 5. — Львів, 2005. — С. 183–191.

²¹ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). — Львів, 2006. — 335 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — 200 с.

В іноземній історіографії пострадянського періоду немає спеціальних праць, присвячених історії УВО, але цю прогалину частково заповнює монографія польського дослідника Романа Висоцького «Організація Українських Націоналістів у Польщі в 1929—1939 роках. Генеза, структура, програма, ідеологія». Це комплексне, ґрунтовне, досить об'єктивне дослідження, яке немає гідної альтернативи в сучасній польській історіографії. На відміну від згаданих узагальнювальних праць П. Мірчука та А. Кентія в монографії Р. Висоцького ширше використано документальні джерела з польських, українських та чеських архівів; дослідження краще структуровано; у ньому зроблено важливі аналітичні висновки та узагальнення. Складовою частиною праці є короткий, але докладний нарис історії УВО, у якому автор висуває власну версію створення УВО²².

Серед довідкової літератури нашої теми торкається тільки довідник «Матеріали до пластового мартиролога», який містить інформацію біографічного характеру про пластунів, із яких більшість були активними учасниками українського визвольного руху²³.

Під час роботи над цією статтею використано небагато опублікованих джерел. Насамперед — «Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів», особливо розділ «Історія Української Військової Організації»²⁴. Також можна згадати копію з акту обвинувачення проти С. Бандери і товаришів від 2 жовтня 1935 р. (вона зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника)²⁵. Поза тим використано хіба що один із листів Є. Коновальця, опублікований у книзі «Життя і смерть полковника Коновальця»²⁶. Зі збірника документів під назвою «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки», присвяченого постаті Є. Коновальця, а також із праці З. Книша «З таємних

²² Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939. Geneza, struktura, program, ideologia*. — Lublin, 2003. — 443 s.

²³ Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. *Матеріали до пластового мартиролога (пам'яті Івана Гавдики)*. — Львів, 2003. — 120 с.

²⁴ *Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів*. — Львів, 2005. — 200 с.

²⁵ Żeleński W. *Act oskarżenia przeciwko Stepanowi Banderze i tow. 2 października 1935. [Відбитка]*. — 109 s.

²⁶ *Життя і смерть полковника Коновальця*. — С. 50.

документів польської окупації Західної України» взято тільки деякі науково-довідкові відомості²⁷. Деякі аспекти діяльності українського націоналістичного підпілля розглянуто в брошурі «УВО», але через пропагандистський характер і вимоги конспірації в ній немає інформації про склад та організаційну структуру УВО²⁸.

Основний масив джерел, використаних для написання нашої праці, складають матеріали, зосереджені в шести фондах п'яти архівів України й Польщі: ЦДАГО України, ЦДІА України у м. Львові, ДАЛО, Архіву Управління Служби Безпеки України у Волинській області, Архіву нових актів у м. Варшаві. За походженням їх можна поділити на дві групи: 1) службові документи польських органів безпеки та армійських структур; 2) матеріали кримінальних справ проти членів УВО та ОУН.

Найважливішим документом першої групи є Внесок (подання) МВС Польщі про початок слідства проти УВО, датований серпнем 1930 р.²⁹ За суттю Внесок — короткий нарис історії УВО, де зібрані та систематизовані найважливіші відомості, якими володіли польські органи безпеки станом на 1930 р. Ще одним базовим джерелом для нарису став спогад чільного діяча підпільної ССО та УВО підполковника Армії УНР Михайла Кураха, якого Роман Барановський у протоколі допиту від 1 квітня 1932 р. назвав агентом радника Львівського воєводського управління Казимира Івахова³⁰. Однак, звертаючись до спогадів М. Кураха, а також матеріалів заведеної НКГБ 1944 р. кримінальної справи на нього, слід мати на увазі, що допитуваний, імовірно, свідомо дезінформував польські та радянські органи безпеки.

Важливим джерелом до історії УВО є експертний висновок К. Івахова в кримінальній справі проти Євгена Врецьони і

²⁷ Коновалець Є. Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки. Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930. (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця). — К., 2003. — 271 с.; Книш З. З таємних документів польської окупації Західної України. — Торонто: Срібна Сурма, 1983. — 288 с.

²⁸ У. В. О. — Б. м.: Видання Пропагандивного Відділу Української Військової Організації, 1929. — 92 с.

²⁹ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej — AAN)*. — *Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej — MSW)*. — *Sygn.* 1255. — К. 1—25.

³⁰ *Центральний державний історичний архів (dalej — ЦДІА) України у м. Львові*. — Ф. 371 (Степан Шухевич — адвокат). — Оп. 1. — Спр. 81 — Арк. 147; AAN. — MSW. — *Sygn.* 1255. — К. 26—44.

товаришів під назвою «Українська Військова Організація і Організація Українських Націоналістів». Його перша частина містить короткий нарис історії УВО, довідки про мету і завдання, організаційну структуру та різні аспекти її діяльності³¹. Спеціальним службовим документом польських органів безпеки, присвяченим цій проблемі, є реферат «Історія, цілі та завдання УВО та ОУН»³².

Деякі факти взято з рапорту командування корпусної округи у Львові від 25 березня 1924 р.³³ та зі свідчень Р. Барановського про особовий склад та діяльність УВО.³⁴

Решту архівних джерел можна зарахувати до другої групи. Ключовими, на нашу думку, є матеріали кримінальних справ М Дзіковського (прокурорський та адвокатський варіанти)³⁵ й М. Кураха (розробка НКГБ)³⁶, в яких міститься унікальна інформація про початковий організаційний період УВО. У першій справі можна виділити акт обвинувачення від 23 червня 1923 р., а також протоколи допитів М. Дзіковського, Андрія Заліска та Едварда Козака. М. Дзіковський був повітовим комендантом Чесанівщини, комендантом Любачівської округи, зв'язковим Начальної команди УВО з округами, тому його зізнання стали дошкульним ударом по організаційній мережі, зокрема для її першого ешелону на рівні Начальна колегія — округа. На думку С. Шевчука, «тим разом Дзіковський з місця заламався. Він видав усе, що знав, майже цілий склад Начальної Команди УВО, багато Окружних і Повітових Команд УВО, не промовчав ні одного знаного собі прізвища особи чинної в УВО»³⁷. М. Курах, який належав до вищого керівництва ССО, подав цікаві відомості про роль київських Січових стрільців у процесі формування УВО, а також про підпілля УВО на теренах Східної України. Те, що матеріали кримінальної справи М. Кураха

³¹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205 («Прокуратура Львівського апеляційного суду»). — Оп. 1. — Спр. 962. — Арк. 25 — 36 зв.

³² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. 121 («Львівська воєводська команда державної поліції»). — Оп. 1. — Спр. 351. — Арк. 327 — 347 зв.

³³ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 913.

³⁴ Там само. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 81.

³⁵ Там само. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 3104, 3105; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52, 53.

³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 263 («Колекція позасудових справ реабілітованих»). — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285.

³⁷ Шевчук С. Пора сказати правду... — С. 202.

можна порівняти з його спогадами, допомагає з'ясувати достовірність фактів.

Набагато менше інформації про підпілля УВО можна почерпнути із кримінальної справи С. Федака — 'Смока'³⁸. Адже в той час польські органи безпеки не мали агентурної мережі в лоні УВО («Воли»), а члени Організації зазвичай не поспішали робити правдивих та докладних зізнань. Дещо з історії УВО подано в акті обвинувачення в «бібрецькій справі» від 24 липня 1931 р., у ньому йдеться про заснування Організації та про її структуру³⁹. Кілька штрихів до картини організаційної мережі УВО на Волині в 1921—1922 рр. додає кримінальна справа одного з чільних діячів ОУН — Івана Скоп'юка⁴⁰.

Архівні матеріали доповнюють публікації в тогочасній пресі: у нелегальному органі УВО «Сурма» (передруки із польських видань «Газета Варшавська» та «Ілюстровани Кур'єр Поранни»), а також у газетах «Хвіля» та «Газета Цодзенна»⁴¹. Вони дають змогу ототожнити нелегальну військову організацію «Воля» із УВО; містять відомості про кількість військових округ у 1921 р. та про особовий склад Начальної колегії (команди). Кілька номерів видань «Хвіля» та «Газета Цодзенна» виявлено в кримінальних справах С. Федака (прокурорський варіант) та Станіслава Штейгера (адвокатський варіант), що свідчить про цікавість до опублікованих матеріалів з боку прокуратури або адвоката Степана Шухевича.

Досить численну групу джерел становлять спогади членів УВО та сучасників тих подій. Здебільшого це спогади провідників, які були добре поінформовані про деталі процесу формування організаційної структури. Ідеться, зокрема, про книгу В. Мартинця «Від УВО до ОУН»⁴², спогади Крайового коменданта УВО (1923—1924) полк. А. Мельника⁴³, коменданта Перемиської округи

³⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889.

³⁹ Там само. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 968.

⁴⁰ Архів Управління Служби Безпеки України у Волинській області (далі — АУСБУ ВО). — Спр. 6824 фп.

⁴¹ Сурма. — 1930. — Ч. 10. — С. 9–10; Chwila. — 1925. — 19 listopada // ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 150 зв.; Gazeta Codzienna. — 1921. — 1 grudnia // ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889 — Арк. 31 зв.; 1922. — 15 czerwca // ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889 — Арк. 51 зв.

⁴² Мартинець В. Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н. Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. — Б. м. в., 1949. — 421 с.

⁴³ Там само — С. 31–33, 64–65.

УВО (1925—1930) Павла Ґенґала⁴⁴, бойового референта Стрийської округи УВО (1921—1922) Миколи Бігуна⁴⁵, першого представника УВО в Данціґу (1922—1927) Корнила Кізука⁴⁶, активного учасника Долинської повітової бойвки УВО Михайла Селешка⁴⁷, а також членів УВО Івана Грещака⁴⁸ та Любомира Макарушки⁴⁹.

Спеціальним джерелом до вивчення проблеми організаційних початків УВО в Галичині є збірники спогадів та матеріалів «Срібна сурма», які упорядкував відомий дослідник історії УВО та ОУН З. Книш. У збірнику вміщено спогад координатора голови Начальної колегії О. Навроцького «Початки УВО у Львові», який з'ясовує обставини формування першого керівного органу Організації, чітко вказуючи на ініціаторів справи — старшин Корпусу Січових стрільців⁵⁰. Відзначимо також спогад Франца-Йосипа Штика «В перших роках УВО у Львові», який описує низку подій, пов'язаних із початковим періодом діяльності УВО та із судовим процесом проти С. Федака⁵¹. З'ясувати вірогідність зізнань Ф. Штика та М. Дзіковського допомагають спогади відомого українського адвоката С. Шухевича, безпосереднього учасника багатьох політичних судових процесів, пов'язаних із діяльністю УВО⁵².

Деякі спогади подано в першому збірнику «Срібна сурма». Серед них варто виділити розповіді Федора Яцури* та Теофіла Ольшанського** про конкретні моменти процесу створення УВО⁵³.

⁴⁴ Мартинець В. Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н — С. 40—42.

⁴⁵ Там само — С. 43—44, 48, 54, 56—58.

⁴⁶ Там само — С. 58—62.

⁴⁷ Там само — С. 29—31, 45, 48—51.

⁴⁸ Там само — С. 33.

⁴⁹ Там само — С. 55—56.

⁵⁰ Навроцький О. Початки УВО у Львові // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. — Торонто: Срібна Сурма, 1963. — 36. II.: Початки УВО в Галичині. — С. 25—62.

⁵¹ Ф. Ш. В перших роках УВО у Львові // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння... — 36. II. — С. 63—95.

⁵² Шухевич С. Моє життя. Спогади. — Лондон, 1991. — 619 с.

* Федір Яцура — 'Крук' — активний бойовик, керівник хімічної лабораторії УВО, технічний референт Крайової команди УВО (1928—1929).

** Теофіл Ольшанський — бойовик УВО, виконавець замаху на президента Польщі Станіслава Войцеховського (1924).

⁵³ Розповідь інж. Федора Яцури // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння... — 36. I. — Торонто, 1962. — С. 17—45; Розповідь Теофіла Ольшанського // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння... — 36. I. — С. 46—57.

Цінним джерелом інформації є спогади полк. Є. Коновальця «Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції», 1928 р. надруковані в офіційні ПУНУ «Розбудова Нації»⁵⁴. У них звернено особливу увагу на діяльність Січових стрільців у контексті формування націоналістичної складової українського руху опору.

Містким є спогад Олександра Мельниковича про експозитуру УВО в Чехословаччині, в якому накреслено часові рамки роботи цієї структури, схарактеризовано її керівний склад та основні напрями діяльності, названо прикордонні переправні пункти тощо⁵⁵.

Про деякі територіальні ланки підпілля УВО (або близькі до нього групи) на теренах Сокальщини, Чортківщини та Кременеччини йдеться у спогадах Семена Романова, О. Дразньовського та Уласа Самчука⁵⁶. Відомому діячеві УВО на Волині адвокату С. Підгірському присвячений спогад сот. Михайла Гікавого «Мої зустрічі»⁵⁷. Окрім цього, у статті ми використали мемуари відомого діяча Української соціал-радикальної партії Івана Макуха, який теж описує початок діяльності УВО та визначає джерела її кадрового складу⁵⁸. Дещо про ідеологічну еволюцію поглядів коменданта Волинської округи УВО Марка Лучкевича, написано у спогадах Данила Шумука⁵⁹.

* * *

У вересні 1918 р. у Львові українські старшини заснували негальну Військову організацію з метою таємно об'єднати українські формування австрійської армії в силу, підпорядковану єдиному військовому командуванню. Керував цією організацією

⁵⁴ Коновалець Є. Причинки до історії ролі січових стрільців в українській революції // *Розбудова Нації*. — 1928. — Ч. 4. — С. 153–158; Ч. 5. — С. 202–204; Ч. 6. — С. 241–244.

⁵⁵ Мельникович О. До історії УВО в Чехословаччині // *Євген Коновалець та його доба*. — Мюнхен, 1974. — С. 308–340.

⁵⁶ Дразньовський О. Спогади про Чортківську гімназію «Рідної Школи» ім. Маркіяна Шашкевича // *Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики*. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1974. — С. 106–109; Романів С. Революційна Сокальщина в моїх спогадах // *Надбужанина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмищина і Підляшшя*. — Т. 2. — Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1989. — С. 108–124; Самчук У. На коні вороному. Спомини і враження. — Вінніпег, 1990. — 360 с.

⁵⁷ Гікавий М. Мої зустрічі // *Вісник. Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України*. — 1971. — Ч. 6. — С. 22–23.

⁵⁸ Макух І. На народній службі. — Детройт, 1958. — 628 с.

⁵⁹ Шумук Д. Пережите й передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.). — К., 1998. — 431 с.

Центральний військовий комітет (ЦВК), якому підпорядковувалася низка окружних військових комітетів, створених у жовтні 1918 р. в місцях дислокації військових формувань: у Коломиї, Золочеві, Чорткові, Станіславові, Перемишлі, Самборі, Стрию, Тернополі, Раві-Руській, Чернівцях. Завдання окружних комітетів полягало в тому, щоб організувати українські військові частини на місцях, закликати політично свідоме населення до активних дій та встановити владу національних рад у повітах. Схожі цілі згодом визначила для себе УВО⁶⁰ — підпільна революційна організація, що мала на меті визволити український народ, створивши Українську Самостійну Соборну Державу. На базі ЦВК було сформовано Українську генеральну команду, до чийого оперативного штабу ввійшли майбутні відомі члени УВО Богдан Гнатевич, Дмитро Паліїв, Ілля Цьокан⁶¹. Без сумніву, ця організація українських військовиків і стала прообразом УВО. Після проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) та створення регулярної Української галицької армії (УГА) потреба в Українській генеральній команді відпала, знов актуалізувавшись лише після поразки у визвольних змаганнях 1917—1921 рр. Старшини та вояки демобілізованих формувань української армії, опинившись у складних обставинах окупації, мусили або примиритися зі станом речей, або шукати нових форм боротьби. Однією з таких форм мала стати діяльність УВО.

⁶⁰ А. Кентій, ґрунтуючись на документах президіальної канцелярії Євгена Петрушевича, твердить, що до 1924 р. Українська Військова Організація фігурувала під назвою Військова Організація (Кентій А. Українська Військова Організація... — С. 14). Цю думку підтримують Д. Веденєєв та Г. Биструхін (Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. — С. 95—96). Документи польських органів безпеки вказують, що на початковому етапі УВО була відома під назвою «Воля»; про існування визвольної організації «Воля» згадує і З. Книш (ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889. — Арк. 75; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 118; Книш З. На життя і смерть... — С. 167; Штокало В. Діяльність Краєвої команди УВО... — С. 308). Газета «Хвіля» в одному зі своїх номерів називає «Волю» попередницею УВО, при тому фактично отожденою ці організації (Chwila. — 1925. — 19 listopada // ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 150 зв.). С. Шухевич твердить, що Ф. Штик у своїх зізнаннях називав організацію то «Воля», то УВО (Шухевич С. Моє життя. — С. 205). Водночас З. Книш запевняє, що назва УВО з'явилася взимку 1921 р. після з'їзду окружних та повітових комендантів і бойових референтів (Книш З. На життя і смерть... — С. 178). За іншими джерелами, назву УВО вживали від другої половини 1922 р. (Сурма. — 1930. — Ч. 10. — С. 9).

⁶¹ Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 21.

Процес заснування УВО та її початковий організаційний період висвітлено в низці службових документів польських органів влади, у матеріалах преси, у спогадах сучасників та очевидців, а також в історичних працях.

Більшість істориків датують початки УВО липнем—серпнем 1920 р. Такої думки дотримуються П. Мірчук, З. Книш, І. Васюта, Д. Веденєєв, М. Мандрик, О. Кучерук, В. Косик, а також польський дослідник Р. Висоцький. Ключовими подіями вони називають засідання Стрілецької ради в липні 1920 р., після якого ССО припинила існувати; створення Начальної колегії УВО в серпні 1920 р.; з'їзд представників українських військових організацій у Празі 31 серпня 1920 р.⁶² Одним із найважливіших аргументів на користь цієї версії є наказ Начальної колегії УВО (Головколегії) за № 1 від 2 вересня 1920 р. та інструкції до нього, які визначили основи організаційної будови УВО⁶³. Р. Висоцький твердить, що в другій половині серпня 1920 р. за розпорядженням Начальної колегії УВО було створено 6 військових округ (Львів, Сокаль, Станіславів, Стрий, Перемишль, Тернопіль), які своєю чергою ділилися на повіти. У кожний округи чи повіті роботою керувала колегія відповідного рівня⁶⁴. І. Васюта навіть назвав конкретну дату створення УВО — 30 липня 1920 р.⁶⁵. 30 і 31 серпня 1920 р. датують появу УВО, відповідно, Б. Хньоупек та М. Кугутяк⁶⁶. Вочевидь, ці дослідники пов'язують створення УВО з датою проведення згаданого з'їзду представників українських військових організацій у Празі. В. Мартинець не вказав точної дати виникнення Організації, проте, читаючи його книгу «Українське підпілля. Від УВО до ОУН», можна дійти висновку, що її створено влітку або восени 1920 р. Підставою є згадка про створення восени 1920 р. в Києві «Центрального Револьюційного Коміте-

⁶² М. Ковальчук, покликаючись на матеріали тогочасної преси, стверджує, що з'їзд відбувся на початку серпня 1920 р., це, однак, не суперечить наведений тут версії створення УВО (Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 38).

⁶³ Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 118–119; Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. — С. 95–96; Книш З. Начальна команда УВО у Львові... — С. 288–297; Косик В. Євген Коновалець. — С. 62–63; Мандрик М. Український націоналізм... — С. 122; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 15–18; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 42–43.

⁶⁴ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 43.

⁶⁵ Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 118.

⁶⁶ Кугутяк М. Галичина... — С. 160; Chńoupek B. Banderowci. — S. 71.

ту»⁶⁷ на чолі із сот. І. Андрухом, якого П. Мірчук називає Крайовим командантом УВО на Східних Українських Землях (СУЗ)⁶⁸.

О. Кучерук вважає, що основні засади та первісна структура майбутньої УВО сформувалися в Луцьких таборах навесні 1920 р., а липнева нарада Стрілецької ради 1920 р. стала поштовхом до появи військового осередку, який підготував ґрунт для створення УВО. Підготовчий етап завершився наказом Начальної колегії УВО за № 1. Однак дослідник також цитує протокол засідання Стрілецької ради, яке відбулося 10—12 вересня 1921 р. У ньому зафіксовано слова Є. Коновальця про те, що військової організації ще немає і її треба організовувати⁶⁹. Ця репліка свідчить, що процес організаційного оформлення УВО на той час ще не завершився, хоча П. Мірчук переконує, що він завершився раніше — навесні 1921 р., після квітневого з'їзду колишніх старшин українського війська⁷⁰. Натомість із протоколу допиту М. Дзіковського від 7 листопада 1922 р. випливає інша дата: підпільна революційна українська організація (тобто УВО) остаточно сформувалася в кінці 1921 р.⁷¹

За твердженням А. Кентія, у липні—серпні 1920 р. в Празі відбулися переговори між представниками Українських Січових стрільців (УСС), Корпусу Січових стрільців (КСС) та інших українських військових формацій. Результатом став з'їзд відпоручників українських військових організацій у Празі в кінці серпня 1920 р. На думку дослідника, саме на цьому з'їзді було розпочато творення УВО. Однак в іншому місці він наводить відомості зі звіту представника Комінтерну при КПЗУ про те, що організаційні підвалини УВО було закладено в квітні 1921 р., на з'їзді Українських Січових стрільців⁷².

Г. Бухало в публікації «Лицарі поліського підпілля», покликаючись на «Приказ ч. 1» від 2 вересня 1920 р., стверджує, що Військову колегію УВО створено у вересні 1920 р.⁷³

⁶⁷ *Ідеться про Центральний український повстанський комітет, який виник на початку 1921 р. під егідою уряду УНР. Сотникові І. Андруху вдалося ввійти до його складу. (Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 50).*

⁶⁸ *Мартинець В. Українське підпілля. — С. 25; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 22.*

⁶⁹ *Кучерук О. Рико Ярий... — С. 34—37.*

⁷⁰ *Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 21—22.*

⁷¹ *ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 109.*

⁷² *Кентій А. Українська Військова Організація ... — С. 18—20.*

⁷³ *Бухало Г. Лицарі Поліського підпілля. — С. 17.*

Аргентинський дослідник Е. М. Кодо стверджує, що УВО сформувала в кінці 1920 р. група колишніх офіцерів української регулярної армії з ініціативи полк. Є. Коновальця⁷⁴.

Факт створення УВО влітку 1920 р. заперечив дослідник Михайло Ковальчук. Спираючись переважно на матеріали київських архівів, історик доводить, що організаційну мережу нелегальної військової організації восени 1920 р. почав створювати львівський гурток Січових стрільців, а Є. Коновалець перебрав на себе обов'язки керівника лише наприкінці 1921 р. — після того, як внаслідок замаху С. Федака на начальника Польської Держави Йозефа Пілсудського (25 вересня 1921) поліція розгромила провід організації. При цьому М. Ковальчук висунув дискусійну тезу про те, що «жодних документальних доказів заснування УВО в 1920—1921 рр. у розпорядженні істориків немає». Він припустив, що дата 2 вересня 1920 р. в листівці «Приказ УВО ч. 1» могла бути поставлена «заднім числом» — з ідеологічних міркувань: щоб задекларувати спадковість і безперервність визвольних процесів, а також провідну роль у них Є. Коновальця⁷⁵.

Однак теза М. Ковальчука викликає сумніви. Документи польських органів влади чітко датують появу УВО липнем 1920 р., і, вочевидь ця інформація походить із агентурних повідомлень, документів УВО та зізнань деяких членів Організації⁷⁶. Аналогічні свідчення можна виявити і на сторінках тогочасної преси. Нелегальний орган УВО «Сурма» передрукував на своїх шпальтах короткий нарис історії УВО, опублікований у польських виданнях «Газета Варшавська» та «Ілюстровани Кур'єр Поранни», відзначивши явні нісенітниці в тексті. Аналіз свідчить: зміст нарису практично не відрізняється від того, що зафіксовано в службових документах польських органів безпеки. Звернімо увагу на таку фразу із нарису: «Уже в липні 1920 р. на приказ “Української Стрілецької Ради” Василь Кучабський, Я. Чиж та Михайло Матчак творять боеву конспіративну організацію, звернену проти Польщі та поляків, під назвою “Воля”»⁷⁷. Йдеться про ту ж організацію, про яку писав М. Ковальчук. Майже

⁷⁴ Codó E. M. *Guerrillas tras la cortina de hierro*. — P. 44–45.

⁷⁵ Ковальчук М. *Біля витоків УВО...* — С. 7–8.

⁷⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 962. — Арк. 28; Спр. 968. — Арк. 140; ААН. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 1.

⁷⁷ *Сурма*. — 1930. — Ч. 10. — С. 9.

всі документи польських органів влади покликаються на згаданий «Приказ УВО ч. 1», не висловлюючи жодних сумнівів у його автентичності та правильності датування. У Внеску Міністерства внутрішніх справ Польщі про початок слідства проти УВО (серпень 1930) вказано, що «Приказ» вилучено 1921 р. після замаху С. Федака в помешканні М. Кураха⁷⁸. На документи зі Львівського воєводського управління покликається І. Васюта, зазначаючи, що існував не лише цей наказ, а й інструкція до нього, яка встановлювала схему організаційної будови УВО⁷⁹. Цю інформацію підтверджують матеріали із Внеску про початок слідства проти УВО⁸⁰. Є також відомості про те, що акції УВО на Перемищині розпочалися вже 1920 р., а 20 грудня того року було сформовано Долинську повітову колегію Української Військової Організації «Воля» на чолі з поручником Володимиром Горбовим; цій колегії спочатку підпорядковувалося щонайменше 11 осіб⁸¹. Заарештований у справі М. Дзіковського член УВО А. Заліско (із Любачівщини) зізнався, що влітку 1921 р. довідався від Івана Дуди про таємну бойову українську організацію.⁸² «Газета Цодзенна» в одній зі своїх публікацій, покликаючись на протоколи допитів Ф. Штика, стверджувала, що існує таємна військова організація «Воля», яка поширилася на всю Східну Галичину. Організацією керувала Начальна колегія⁸³. Важко звинуватити польські органи безпеки та пресу в цілеспрямованому фальшуванні фактів заради прославлення УВО, тому є підстави сумніватись у вірогідності слів М. Ковальчука.

Цікавим доповненням до цих матеріалів є спогади підполковника Корпусу Січових стрільців М. Кураха, виявлені в польському Архіві нових актів у фонді «Міністерство внутрішніх справ». Автор твердив, що нелегальну військову організацію (яку він ототожнює

⁷⁸ AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 2. Можливо, саме це посприяло тому, що в розпорядженні МВС Польщі з'явився спогад М. Кураха, присвячений УВО.

⁷⁹ Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 118–119.

⁸⁰ AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 2.

⁸¹ Борис М. З історії національно-визвольного руху на Долинищині // Нескорена Долинищина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії. — Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. — С. 7–8; Качмар В., Савчак В. Громадське й політичне життя... — С. 166.

⁸² ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 198.

⁸³ Gazeta Codzienna. — 1922. — 15 czerwca // ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889 — Арк. 51 зв.

з УВО) створено зусиллями львівського гуртка ССО на початку 1921 р.* Щоправда, влітку 1920 р., було сформовано ще одну військово-ву організацію**, яка перебувала під впливом більшовиків і мала чітку антипольську спрямованість. Причетною до цієї організації була одна з головних фігур у структурах українського військового підпілля — керівник нелегального зв'язку ССО сот. М. Матчак. Тертя, пов'язані з цим, невдовзі спричинили кризу, яку подолали завдяки поповненню із середовища УГА. Остаточо УВО оформилась у вересні 1921 р., після приїзду до краю Є. Коновальця⁸⁴. Порівняння цих відомостей із версіями польських органів безпеки та З. Книша доводить, що тут ідеться про військову організацію, відому в історії під назвою УВО, яка ідеологічно та організаційно оформилася 1921 р.

Натомість протоколи допитів М. Кураха із кримінальної справи, заведеної на нього НКГБ 1944 р., переносять початок підготовки до створення УВО на літо 1921 р., пов'язуючи його з приїздом у Галичину Є. Коновальця⁸⁵. Проте в детальних зізнаннях М. Кураха

* У цьому спогаді, що має назву «Українська Військова Організація» (польською мовою; можливо, це переклад для службового користування) число «1921» рукою переправлено на «1920». Однак у Внеску МВС про початок слідства проти УВО, значною мірою побудованому на спогадах М. Кураха, фігурує 1921 р. Цікаво, що Внесок чітко датує формальне створення УВО липнем 1920 р. (AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 1–2, 26).

** Важко сказати, що це була за організація. Можливо, йдеться про спробу заснувати філію створеної в грудні 1919 р. при Реввійськраді Західного фронту Нелегальної військової організації (НВО; існувала до 1925) на чолі з Йосипом Уніліхтом, яка мала на меті чинити диверсії в тилу польської армії (Воронов В. ОСНАЗ... — С. 18–19), або про структуру, пов'язану зі створеною у травні 1920 р. агентурно-бойовою організацією — Закордонним відділом ЦК КП(б)У (Закордотом) (Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 121–122). Не виключено, що тогочасна воєнно-політична ситуація спонукала деяких українських більшовиків розглядати всі можливі варіанти тактичної співпраці проти Польщі, зокрема і з більшовиками (фінансова допомога, купівля зброї тощо) (AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 4, 27). Цьому сприяла і радянське позиція диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, який був схильний у цей час вважати, що більшовицька окупація Галичини відповідає інтересам краю, оскільки звільнить його від польської окупації (Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 39). Позиція Є. Петрушевича могла мати вплив на членів львівського гуртка ССО, бо на початках УВО заручилася фінансовою підтримкою уряду ЗУНР і мусила зважати на його авторитет у галицькому суспільстві (ЦДАГО України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 962. — Арк. 25 зв.; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 109–110; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 49).

⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 36, 37 зв.; AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 26–28.

⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 37 зв.

здебільшого йшлося про вже загиблих осіб або про тих, хто був недосяжний для радянських каральних органів. Тож імовірна і свідома містифікація, адже 1945 р. кримінальну справу проти М. Кураха було припинено⁸⁶, а сам він опинився за кордоном, хоча навіть за менші «гріхи» в СРСР могли засудити до найвищої міри покарання.

Серед спогадів колишніх членів УВО, які ми використали в цій праці, хронологію заснування Організації відтворено тільки у О. Навроцького, Є. Коновальця, Л. Макарушки, М. Бігуна та П. Генгала. О. Навроцький недвозначно стверджує, що Начальну колегію УВО було створено в серпні 1920 р., себе ж автор назвав першим головою Начальної колегії⁸⁷. Є. Коновалець у праці «Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції» (надруковано в офіціозі ПУНу «Розбудова Нації» 1928 р.) намагався уникати деталей, які могли б нашкодити організаційній мережі УВО. Однак він вказує на засідання Стрілецької ради в липні 1920 р. як на той Рубікон, після якого фактично (але не формально! — О. Д.) ССО припинила існувати. Також він звернув увагу на згаданий уже з'їзд представників закордонних українських військових організацій 31 серпня 1920 р., який серед іншого закликав усіх, хто може, повернутися в Україну, щоб працювати на місцях, а також постановив створити центральний ідейний провід усіх військових організацій. Праця на місцях, очевидно, мала бути не на користь окупантів, а йшлося про організацію руху опору, який згодом було реалізовано в УВО. Важливими складниками ідеологічно-пропагандистської підготовки галицького суспільства до нових реалій і форм визвольної боротьби Є. Коновалець називає діяльність створеного 1921 р. гуртка «Молода Галичина» та постанови Українського студентського з'їзду (липень 1921). Точної дати постанови УВО Є. Коновалець не вказує, але напрошується висновок, що вона виникла в другій половині 1920 р.⁸⁸

Л. Макарушка згадував, що з осені 1920 р. на доручення Г.*, Палієва та Навроцького він возив листи «команди УВО» до уряду

⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 118, 119.

⁸⁷ Навроцький О. Початки УВО у Львові. — С. 33–36, 47.

⁸⁸ Коновалець Є. Причинки до історії ролі січових стрільців... // Розбудова Нації. — 1928. — Ч. 5. — С. 202–204; Ч. 6. — С. 241–244.

* Очевидно, йдеться про Б. Гнатевича.

ЗУНР, передаючи їх особисто військовому міністрові отаману Ярославу Селезинці⁸⁹. М. Бігун твердив, що восени 1921 р. його втягнув до УВО і призначив бойовим референтом округи тогочасний окружний комендант Стрийщини підхор. Лотоцький. П. Генгало згадував, що він належав до УВО з 1921 р. і що в 1921—1922 рр. у Перемиській гімназії діяла група членів УВО, яка нараховувала щонайменше 8 осіб; до неї належали Андрій Федина та Микола Ковалисько, які згодом стали провідними членами Організації⁹⁰. Доповнює цю групу джерел спогад І. Макуха, який писав: «Десь у зимі з 1920 на 1921 р. засновано військово-революційну організацію під назвою “Українська Військова Організація”. Було це в часі, коли війна між Польщею і Советською Росією ще не була остаточно скінчена, бо ще не був підписаний мир у Ризі»⁹¹.

Окрім того, аналіз перебігу історичних подій дає підстави зробити висновок, що одним із чинників, які посприяли формуванню УВО, стала поразка Червоної армії на підступах до Варшави у серпні 1920 р. Наприкінці місяця стало очевидним, що більшовики не зможуть утримати Західної України та Західної Білорусі, і вони відійдуть до Польщі. На цих теренах було зосереджено велику кількість колишніх вояків та старшин демобілізованих українських військових формувань, насамперед УГА, які могли стати кістяком підпільної військової організації, а в слушний момент — і регулярного українського війська. Польща була менш грізним ворогом, аніж більшовицька Росія, і це давало надію, що на її території вдасться створити надійний плацдарм для подальшої визвольної боротьби. Згодом сприятливі умови для діяльності майбутньої УВО зробило її найуспішнішим зі всіх тогочасних визвольних проєктів.

Привертає увагу також фрагмент дослідження А. Кентія «Українська Військова Організація», в якому вказано, що в листопаді 1920 р. Колегія уповноважених диктатора ЗУНР вимагала, щоб УВО подала детальний звіт про розташування польських військових сил і жандармерії у Східній Галичині⁹².

⁸⁹ Мартинець В. *Українське підпілля*. — С. 55.

⁹⁰ Там само. — С. 40–41, 43.

⁹¹ Макух І. *На народній службі*. — С. 290.

⁹² Кентій А. *Українська Військова Організація...* — С. 50.

Підсумовуючи, можна ствердити, що найімовірніше, організаційні підвалини УВО (спочатку під назвами «Воля» та Військова організація) було закладено в другій половині 1920 р. Процес формування організаційної структури УВО фактично завершився до кінця 1921 р., надалі в ній відбувалися тільки неістотні зміни.

Немає однастайності також у відповіді на запитання, хто виступив ініціатором створення УВО. М. Курах згадував, що на початку 1921 р. відбулася нарада старшин КСС за участю полк. Романа Дашкевича, пполк. М. Кураха, сотників Я. Чижа, В. Кучабського та М. Матчака, на якій було вирішено створити таємну військову організацію, пов'язану з урядом УНР, а також із Всеукраїнською народною радою у Відні. Саме цю подію М. Курах вважав початком УВО⁹³. Така версія може слугувати своєрідним доповненням до основної, найбільш поширеної в історіографії. Відповідно до неї УВО створили влітку 1920 р. старшини КСС та УГА: з їхньої ініціативи було організовано керівне ядро — Начальну колегію, до складу якої ввійшли члени Стрілецької ради Я. Чиж та М. Матчак, ветерани УГА О. Навроцький та Юрій Полянський, а також впливова особа в колах галицької політичної еліти — Володимир Целевич. Начальна колегія, користуючись зв'язками своїх членів, розпочала роботу зі створення організаційної мережі. Цю версію (з деякими варіаціями) простежуємо в багатьох службових документах польських карально-репресивних органів, у матеріалах преси, а також у працях З. Книша («Начальна Команда УВО у Львові»), П. Мірчука, І. Васюти, Р. Висоцького⁹⁴. Подібну думку висловили й автори службового видання КГБ СРСР «Українські буржуазні націоналісти», вони зазначили, що ядро Організації склали офіцерські кадри КСС, а її основу — рештки УГА. Серед тих, хто взяв активну участь у створенні УВО, названі А. Мельник, Я. Чиж, В. Кучабський, Р. Сушко, Ю. Головінський, О. Сенік⁹⁵.

⁹³ AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 26–27.

⁹⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 962. — Арк. 25 зв.; Спр. 968. — Арк. 140; ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 1. — Спр. 351. — Арк. 328–328 зв.; AAN. — MSW. — Sygn. 1255 — К. 1; Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 118; Книш З. Начальна команда УВО у Львові... — С. 288–297; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 15–17; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 42–43.

⁹⁵ Шульженко Б. С., Хамазюк И. В., Данько В. Т. Украинские буржуазные националисты. — С. 32–33.

Основним джерелом у спробах З. Книша та П. Мірчука реконструювати процес формування УВО були мемуари О. Навроцького, які пропонують погляд на події «зсередини». У праці П. Мірчука «Нарис історії ОУН» та спогадах М. Кураха вказано, наскільки велику роль у творенні УВО відіграли полковники Р. Дашкевич, І. Чмола та пполк. Юрій Отмарштайн⁹⁶. Про те, що Ю. Отмарштайн вів підготовчу штабну роботу, писав у листі до В. Мартинця і полк. А. Мельник — людина, яка належала до числа найбільш обізнаних у цьому питанні. Він твердив, що справу створення УВО вирішено в Празі і що на західноукраїнських землях існували ідейно близькі групи на початковій стадії формування, які тільки чекали на керманіча⁹⁷. П. Мірчук назвав імена учасників останнього засідання Стрілецької ради в Празі у липні 1920 р.: полк. Є. Коновалець, сотники І. Андрух, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж. На засіданні ухвалено розпочати діяльність у нових організаційних формах, а не на базі ССО⁹⁸. Згодом усі учасники цієї наради посіли поважні пости в УВО, а це свідчить про те, що саме тут закладалися організаційні основи нової підпільної структури. Зіставляючи спогади М. Кураха та матеріали його кримінальної справи, а також спогади А. Мельника*, переконаємося, що поважну роль у творенні УВО та на початковому етапі її існування відігравав М. Матчак⁹⁹.

М. Мандрик звернула увагу на дві версії виникнення УВО в працях З. Книша. Прихильниками першої були В. Мартинець та О. Навроцький. Вони вважали, що створення УВО ініціювали практично одночасно групи старшин-січовиків у Празі та Львові, для яких Організація стала логічним продовженням діяльності ССО. Причому активніше робота розгорталась у Львові, де вже існувала Начальна колегія УВО на чолі з О. Навроцьким. Колегія підтримувала стосунки з Є. Коновальцем, який перебував у Відні. Ця версія більш поширена в історичній літературі й саме її М. Мандрик вважає більш вірогідною¹⁰⁰. М. Ковальчук, який дещо освіжив цю версію, також вказував на визначальну роль на початковій

⁹⁶ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — С. 20.

⁹⁷ Мартинець В. *Українське підпілля*. — С. 32.

⁹⁸ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — С. 15.

* Витяг зі спогадів А. Мельника див. нижче.

⁹⁹ Мартинець В. *Українське підпілля*. — С. 32.

¹⁰⁰ Мандрик М. *Український націоналізм...* — С. 122.

стадії творення УВО саме львівського осередку Січових стрільців у складі сотників М. Матчака, Я. Чижа та В. Кучабського¹⁰¹.

Друга версія наголошувала на рівній вазі зусиль представників різних українських військових частин. Це означає, що різні військо-ві центри проводили організаційну роботу незалежно один від одно-го, а згодом найсильніші організації без спеціальних нарад злилися і визнали авторитет Є. Коновальця¹⁰². Частково аргументують цю версію спогади І. Грещака, який твердив, що одночасно зі львівським осередком Січових стрільців над створенням власної організаційної мережі працювала група старшин та вояків VI Равської бригади на чолі із сотниками Ю. Головінським та Омеляном Сеником¹⁰³.

До такого самого висновку дійшов і С. Шевчук. Він зазначав, що в таборах інтернованих у Чехословаччині почали утворюватись осередки, які називали себе Українською Військовою Організацією. Одночасно в середині серпня 1920 р. О. Навроцький почав форму-вати бойову організацію у Львові зі старшин УГА та УСС*, які тут з'явилися. Третю групу очолював Ю. Головінський. До неї входили О. Сенік, Іван Паславський, [Микола] Хархаліс, І. Ришавий, І. Гре-щак** і Ф. Яцура. Невдовзі всі три організації злилися в одну і при-йняли назву УВО. Потім із Чехословаччини на допомогу прибули Д. Паліїв, Б. Гнатевич, В. Кучабський, О. Коберський, С. Федак¹⁰⁴.

Р. Висоцький вказував на існування кількох організаційних центрів у середовищі українських комбатантів. Празький центр складався переважно з колишніх старшин КСС, які вирішили знайти замість ССО інші організаційні форми для продовження визвольної боротьби¹⁰⁵. Подальший розвиток подій переконує в тому, що цей осередок був своєрідним «мозковим центром», який визначив основні напрями ідеологічного і політичного розвитку УВО (насамперед утвердивши примат ідеї соборності України), а

¹⁰¹ Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 58, 68–70, 76.

¹⁰² Мандрик М. Український націоналізм... — С. 122; Сідак В. Національні спецслуж-би... — С. 227.

¹⁰³ Мартинець В. Українське підпілля. — С. 33.

* Очевидно, С. Шевчук не розмежовував січового стрілецтва на дві окремі форма-ції — Українських Січових стрільців у складі УГА та Січових стрільців (київських) у складі Армії УНР.

** В оригіналі — Грицак.

¹⁰⁴ Шевчук С. Пора сказати правду... — С. 194–195.

¹⁰⁵ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 41–42.

згодом поповнив крайові керівні ланки УВО своїми кадрами. Другим організаційним центром стала Начальна колегія УВО у Львові, створена з ініціативи львівської групи Січових стрільців, що мала опертя в середовищі ветеранів УГА та зв'язки з галицьким політиком¹⁰⁶. Основним напрямом її роботи було створення дієвої організаційної мережі в Галичині. Однак Р. Висоцький наголосив, що в середовищі колишніх українських військовиків існували ще два підпільні організаційні центри. Із другої половини серпня 1920 р. у Східній Галичині розпочала діяльність група колишніх вояків УГА та КСС під назвою «Воля». Вона поставила собі за мету розгорнути визвольну боротьбу й підготуватися до збройного повстання, проникнувши до усіх українських військових організацій. Восени 1920 р. Структури організації «Воля» діяли вже в рамках УВО¹⁰⁷. Навесні 1921 р. в середовищі інтернованих у Польщі вояків Армії УНР виникло Українське військове товариство (УВеТ) на чолі з полковниками Ю. Отмарштайном та Романом Сушком, діяльність якого була пов'язана з Другим зимовим походом¹⁰⁸. Згадані вище старшини КСС були сподвижниками Є. Коновальця, а згодом обійняли поважні пости в УВО, тому не виключено, що частина членів УВеТ поповнила лави УВО.

Отже, Р. Висоцький, покликаючись на спогади Є. Коновальця, на праці Р. Сушка й П. Мірчука та на Внесок про початок слідства проти УВО, підводить до висновку, що в рамках УВО злилося кілька військових організацій, які початково могли виконувати децю відмінні тактичні завдання. Об'єднавшись в рамках УВО, вони уніфікували свою організаційну структуру, і визначили напрямні для подальшої діяльності.

У наказі за № 1 від 2 вересня 1920 р. Головною колегією (Начальна колегія) поставала перед УВО такі першочергові завдання: 1) охопити всі чинні військові організації, а там, де їх немає, організувати нові; 2) дати їм єдину спільну організаційну форму, напрям діяльності та ідею; 3) створити союз між усіма українськими військовими організаціями як у краї, так і за кордоном; 4) підтримувати контакт з українськими політичними організаціями в краї і за

¹⁰⁶ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...* — S. 42–43.

¹⁰⁷ *Ibidem.* — S. 43.

¹⁰⁸ Федина В. Вбивство полковника Ю. Отмарштайна... — С. 214; Wysocki R. *Organizacja...* — S. 44.

кордоном¹⁰⁹. Акт обвинувачення в «бібрецькій справі» стверджує, що УВО закладала група старшин УГА та КСС, яка прибрала собі назву Начальна колегія українських військових організацій. Аналогічне твердження містить також експертний висновок радника Львівського воєводського управління К. Івахова у справі Є. Врецьони¹¹⁰. У Внеску МВС Польщі про початок слідства проти УВО зазначалося, що спершу організація з конспіративних міркувань ховалася за назвою «Воля», а на її чолі стала Начальна колегія військових організацій¹¹¹. Зміст наказу Начальної колегії і використання самої цієї назви для керівного органу УВО може свідчити, що на її формування впливало кілька військових осередків, об'єднаних спільною метою, яка, власне, і стала ідеологічним ґрунтом для творення Організації.

На думку П. Мірчука, «спочатку організувалися клітини УВО більш стихійно, при чому ці клітини були лише слабо взаємно пов'язані. Остаточне організаційне оформлення УВО на західноукраїнських землях проведено лише навесні 1921 р., після приїзду туди полк. Є. Коновальця, який почав особисто керувати організаційною працею УВО»¹¹². А. Кентій звертає увагу на те, що Є. Коновалець та його однодумці започаткували УВО як регіональне об'єднання, сподіваючись згодом поширити його діяльність і вплив на всі українські землі¹¹³. Тому до УВО приєднувалися переважно галичани зі складу КСС та УГА.

Отож, можна дійти висновку, що каталізатором процесу творення УВО були Січові стрільці з ССО, зорієнтованої на здобуття самостійної і соборної Української держави, про яку Є. Коновалець писав: «Але Січові Стрільці, як організація, не виявили у своїй діяльності ніяких хитань, — їхня ідеологія залишилася до останнього дня простолінійною й послідовною аж до нюансів. [...] Національно-державний момент був провідним чинником усієї військової діяльності організації Січових Стрільців»¹¹⁴. Аналіз провідного

¹⁰⁹ Васюта І. *Політична історія Західної України...* — С. 118.

¹¹⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 962. — Арк. 25 зв.; Спр. 968. — Арк. 140.

¹¹¹ AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 1–2.

¹¹² Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* — С. 20.

¹¹³ Кентій А. *Українська Військова Організація...* — С. 16.

¹¹⁴ Коновалець Є. *Причинки до історії ролі січових стрільців...* — С. 154.

активу УВО на різних етапах її існування свідчить, що до них належав практично весь вищий командний склад Корпусу Січових стрільців: полковники Є. Коновалець, Ю. Отмарштайн, Іван Чмола, Іван Рогульський*, Р. Дашкевич та А. Мельник, полк. М. Курах, сотники Я. Чиж, М. Матчак, Степан Індишевський, І. Андрух, В. Кучабський**, Михайло Турок, Франц Борис, Дмитро Герчанівський, поручники В. Романишин та М. Опока. Ці люди стояли на вищих щаблях організаційної ієрархії в Галичині, особливо в першій половині 1920-х рр., або взяли на себе тягар творення й підтримання в дієвому стані організаційної мережі у Східній Україні. В 1920—1930-х рр. багато хто з них загинув (Ю. Отмарштайн, І. Андрух, М. Опока, В. Романишин, І. Рогульський, С. Індишевський), дехто відійшов від активної роботи в УВО, працюючи на її руку в легальному секторі (І. Чмола, Р. Дашкевич, М. Матчак, В. Кучабський) або зовсім порвавши з нею (Я. Чиж)¹¹⁵. І хоча частка Січових стрільців в УВО з плином часу неухильно зменшувалася, це не применшує їхнього значення як сили, що віддала свої найкращі кадри для заснування та розбудови українського націоналістичного підпілля. Два чинники забезпечили провідну роль Січовим стрільцям у процесі створення та на початковому етапі існування УВО: наявність чіткої ідеологічної настанови здобути незалежну і соборну Українську державу та досвід військово-революційної діяльності в рамках ССО. Саме цього — через різні обставини — була позбавлена частина вояцтва з інших українських військових формувань.

Однак процес формування організаційної мережі УВО не можна уявити без участі в ній колишніх старшин і вояків УГА, котрі складали більшу групу порівняно з ветеранами КСС. Частина з них перейшла школу УСС і безоглядно стала на платформу українського соборництва, рішуче відкидаючи ідеї автономізму,

* За іншими джерелами — сотник, підполковник.

** За іншими джерелами — полковник.

¹¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — 27, 36–37, 42–42 зв., 71 зв.; ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 3104. — Арк. 20, 21; Спр. 3105. — Арк. 111; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 107–108, 110, 119, 148; Спр. 81. — Арк. 141; ААН. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 3, 5, 8, 14, 27–28, 30–31, 33; Книш 3. *Власним руслом*. — С. 44; Книш 3. *Начальна команда УВО у Львові...* — С. 288–297; Ковальчук М. *Біля витоків УВО...* — С. 63; Мірчук П. *Напис історії ОУН*. — С. 21–22, 38, 40, 215–216, 227; Шухевич С. *Моє життя*. — С. 389; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...* — S. 45–46, 49–50; Żeleński W. *Act oskarżenia...* — S. 47.

регіонального галицького сепаратизму та радянофільства. Підтвердження цьому — приналежність до керівного ядра УВО сотників УГА Ю. Головінського, Б. Гнатевича, О. Сеника, О. Навроцького, Петра Баковича, Ріка Ярого, Івана Рудницького, Дмитра Ладики, Євгена Зиблікевича, Д. Палієва, І. Цьокана, Володимира Бемка*, поручників Ю. Полянського, І. Паславського, Остапа Коберського, чет. С. Федака¹¹⁶. Серед вояків УГА було рекрутовано чимало рядових членів, адже на початках УВО сприймалися як кадровий кістяк майбутньої визвольної армії. І. Макух твердив, що до УВО, за деякими винятками, належали майже всі колишні старшини УГА, УСС та КСС¹¹⁷. Цікавим штрихом до визначення ролі вояків УГА в формуванні УВО є свідчення М. Кураха. Він розповів, що внаслідок конфлікту Р. Дашкевича з М. Матчаком, який виник через зв'язки останнього з більшовицькими емісарами, Р. Дашкевич покинув Організацію. Це спричинило кризу, але невдовзі до УВО вступили старшини УГА: Б. Гнатевич, Дмитро Паліїв, Тофан, О. Коберський, О. Навроцький, П. Бакович, Є. Зиблікевич, С. Федак, Богдан Зелений, Левицький і багато інших. Відбулася загальна ревізія напрямів роботи, зокрема припинилися будь-які контакти з урядом Симона Петлюри, з повстанцями і наддніпрянськими організаціями. Основні зусилля тепер спрямували проти Польщі. Розпочалась організаційна праця: формувались окружні, повітові та місцеві секції УВО, тривало нарощування бойової сили¹¹⁸.

Ще одним кадровим джерелом УВО стало українське вояцтво, що опинилися за кордоном. Зокрема, за даними В. Мартинця, восени 1921 р. в Йозефовському таборі (Чехословаччина) утворено перші осередки підпільної військової організації, яка невдовзі стала частиною новоствореної УВО. Через кілька місяців провідники

* За іншими джерелами — поручник.

¹¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — 42-42зв, 70-70зв, 73; ЦДЛА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 3104. — Арк. 20, 21; Спр. 3105. — Арк. 111; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 107-108, 110, 119, 148; ААН. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 3, 5, 8, 14, 28; Книш З. Власним руслом... — С. 20-21, 25, 44; Книш З. На життя і смерть... — С. 42, 169-170; Книш З. На повні вітрила!.. — С. 80, 82, 316; Книш З. Начальна команда УВО у Львові... — С. 288-297; Кучерук О. Рико Ярій... — С. 35, 39, 41; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 21-22, 215; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 45-46, 49-50, 409-410; ŻeŃski W. Act oskarzenia... — S. 47.

¹¹⁷ Макух І. На народній службі. — С. 290.

¹¹⁸ ААН. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 27-28.

переїхали з Йозефова до Праги, а в цьому та інших таборах надалі діяли осередки УВО¹¹⁹. О. Мельникович у спогадах твердив, що експозитуру УВО в ЧСР було створено восени 1921 р.¹²⁰. Отже, в 1921 р., організаційну мережу активно розбудовували не тільки в Галичині, а й у Чехословаччині, де зосередилася більшість українських військовиків-емігрантів.

Вартими уваги є свідчення А. Мельника, що їх навів В. Мартинець: «Початки УВО припадають на час моєї неприсутности в краю. Я перебував тоді чи то в Празі, чи у Відні як військовий аташе й контролер військових місій уряду УНР. [...] старшини Січових Стрільців ухвалили організувати на рідних землях і серед нових умовин особливу збройну силу. На окремих конференціях випрацювано відповідні вказівки й для фіналізування цієї справи полк. Є. Коновалець виїхав був до Відня, де був тодішній політичний осередок, зокрема уряд ЗУНР, а інші старшини вернулися на рідні землі — сот. І. Андрух, пор. В. Романишин, пор. Нерослик, пор. Опока й хор. Решетуша на Наддніпрянщину (СУЗ), а Я. Чиж, М., В. Кучабський, Г. Гладкий, а згодом полк. Р. Дашкевич, пполк. І. Чмола та інші на Західних Українських Землях (ЗУЗ). Ці останні одразу приступили у Львові, на підставі отриманих доручень, до створення військового осередку, що кермував би опірними збройними пунктами, які виникли в низці місцевостей на ЗУЗ. Треба додати, що по припиненні воєнних дій старшини різних військових формацій, опинившись на рідних землях, зразу реагували на тодішні події, зокрема на репресії, і знаходили, як єдиноправильну розв'язку — спротив окупантові. Ця реакція була спонтанною й уже своєрідно оформленою. Згадати б гурт “Молода Україна”, а потім “Колегію” на чолі з проф. М. Галушинським і др. С. Федаком. Ми про це знали ще в Празі й нелегко було випрацювати такі напрямні, що скермували б оці різні почини в одне річище створення осередку, якому згодом дано назву “Українська Військова Організація” (УВО). Отже, треба ствердити, що справу створення УВО вирішено в Празі та що на ЗУЗ існували співзвучні елементи в стадії початкового формування й вони чекали тільки на керманича. Підготовчу штабову працю провів ген. штабу полк. Юрій Отмарш-

¹¹⁹ Кучерук О. *Рико Ярий...* — С. 39; Мартинець В. *Українське підпілля.* — С. 56.

¹²⁰ Мельникович О. *До історії УВО...* — С. 333.

тайн, а провід цього осередку обняв командант корпусу Січових Стрільців полк. Є. Коновалець.

Перші вістки про створення УВО наспіли до Відня від М[атчака], що по повероті з ЧСР відіграв одну з поважніших ролей у формуванні цього нового військового осередку і, виконуючи завдання, подібне до секретаря Організації, утримував зв'язок із полк. Є. Коновальцем аж поки цей, приїхавши до краю, не перейняв Начальної Команди УВО. Це сталося влітку 1921 року»¹²¹.

Склад закордонних підрозділів УВО був більш строкатим: їхні члени належали не лише до УГА та КСС, а й до інших формувань української і австро-угорської армій. Частина цих кадрів невдовзі повернулася з-за кордону в Галичину, де активно приєдналася до процесу розбудови крайової мережі УВО. Із визначних постатей серед них були Є. Коновалець, А. Мельник, Ю. Головінський, В. Бемка, Іван Рев'юк.

Документи польських органів безпеки одноставно вказують на колишніх старшин та рядових вояків КСС і УГА як на ядро особового складу УВО. Згідно з таємним Внеском МВС Польщі про початок слідства проти УВО, формально організація постала в липні 1920 р. Її було створено на базі військової організації, яку заснували офіцери колишнього КСС (після його розпуску розпорядженням Стрілецької ради від 2 грудня 1919 р.), а також — спеціальної бригади Краусса*, яку заснували офіцери УГА (1920)¹²².

У призначеному для службового користування рефераті «Історія, цілі та завдання УВО та ОУН» польських органів безпеки стверджено, що початки УВО («Воля») сягають липня 1920 р., коли група офіцерів колишніх УГА та Корпусу Січових Стрільців створила Начальну Колегію УВО. 1921 р. осідком Начальної Колегії був Львів, а сама вона тісно співпрацювала з урядом Є. Петрушевича, який на початках фінансував її діяльність.¹²³

¹²¹ Мартинець В. Українське підпілля. — С. 32–33.

* Кравс Антін — ген.-чет. УГА, командир III корпусу. У серпні 1920 р. з частиною підлеглих йому відділів УГА пробився до Чехословаччини, де був інтернований, перебував у таборі до 1924 р. (Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська... — С. 616). Очевидно, йдеться про бригаду під командуванням полк. А. Вариводи, яка дислокувалась у Німецькому Яблонному.

¹²² AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 1.

¹²³ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 1 — Спр. 351. — Арк. 328 — 328 зв.

У варшавському акті обвинувачення С. Бандери і товаришів є розділ «Історія Української Військової Організації (УВО)», в якому так описано початковий організаційний період УВО: «Українська Військова Організація повстала в Галичині в час переломових війн польсько-совітських в 1920 р. Засновники її, вербуючися з розпо-рошеної по краю української армії, т. зв. галицької, скупчили різні групи бувших військовиків, покликаючи тайне “Начальне колегі-ум військових організацій”. (Наказ ч. 1 з дня 2 вересня 1920 року). Нав’язуючи до традицій боротьби з 1918–1919 рр. Начальне Коле-гіум виступило з закликem підготовки збройного повстання у від-повідний час, “в цілі визволення українського народу”, і створило в Галичині, в короткому часі ряд узброєних боївок, т. зв. роїв, під-лягаючих “колегіом повітовим і окружним”»¹²⁴.

В історичній літературі поширені дві думки про те, наскільки Є. Коновалець був близьким до витоків УВО. Зокрема, М. Коваль-чук, покликаючись на листування Є. Коновальця з А. Мельником та І. Андрухом, а також на протокол засідання Стрілецької ради 10—12 вересня 1921 р., переконував, що на початковому етапі мережу УВО розбудовував львівський гурток Січових стрільців (М. Матчак, Я. Чиж та В. Кучабський) із ветеранів УГА. Цей гур-ток лише спорадично контактував із Є. Коновальцем, який до сво-го приїзду до Львова 20 липня 1921 р.* практично не мав уявлення про масштаб організаційної роботи львівських січовиків. Навіть більше: львівська «трійка» ССО була далекою від наміру безза-стережно підпорядковуватися Є. Коновальцеві, який прийшов до проводу крайової Військової організації (ВО), як ми вже згадува-ли, лише після арештів більшої частини провідного активу. Уці-лілі від репресій члени проводу, не втаємничені у внутрішні від-носини в січовострілецькому середовищі, звернулися по вказівки до Є. Коновальця, який формально тоді ще залишався організа-ційним зверхником Січових стрільців. На думку М. Ковальчука, Є. Коновалець на той час уже усвідомив марність спроб реанімува-ти ССО і прийняв керівництво УВО¹²⁵. Цій версії співзвучне твер-дження радикала І. Макуха: «В організації УВО не брали участі ні

¹²⁴ Варшавський акт обвинувачення... — С. 74.

* П. Мірчук вважає, що Є. Коновалець прибув до Галичини навесні 1921 р. (Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 20).

¹²⁵ Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 63–70, 75–77.

Є. Коновалець, ні А. Мельник. Вони тоді були закордоном у дипломатичній місії уряду УНР»¹²⁶.

Отже, М. Ковальчук публічно заперечив поширену в історіографії думку, що Є. Коновалець стояв безпосередньо біля витоків УВО, а члени Начальної колегії тримали з ним тісний зв'язок, визнаючи його авторитет. Водночас є аргументи й на користь «традиційної» версії. Зокрема, в одному з листів Є. Коновальця від 17 лютого 1921 р. читаємо: «Навіть серед найбільше несприятливих обставин нам не треба закладати рук чи то попадати в зневіру, а по змозі і по своїм силам проявляти існування нової організації»¹²⁷. Бачимо, що в листі згадано якусь «нову організацію». Якщо ССО зарахувати до «старих», то «ноюю» мусить бути УВО, адже немає жодних відомостей про те, що в цей період Є. Коновалець належав до якихось інших підпільних військових організацій. Нагадаємо, полковник брав участь у засіданні Стрілецької ради в Празі у липні 1920 р., на якому ухвалено розпочати діяльність у нових організаційних формах. За свідченням М. Кураха (протокол допиту в НКГБ від 14 грудня 1944 р.), 1921 р. сот. М. Матчак відповідав за систему нелегального зв'язку ССО і контактував з Є. Коновальцем¹²⁸. Це означає, що львівські січовики не цуралися свого провідника, а відтак він міг мати інформацію про стан справ у новоствореній УВО.

Покликаючись на спогади О. Навроцького, П. Мірчук указував, що керівний осередок УВО у Львові, Начальну колегію, було створено в другій половині серпня 1920 р. Я. Чиж повідомив О. Навроцькому, що Січові стрільці створили УВО і її комендантом має стати Є. Коновалець, який невдовзі прибуде до Львова, а до того часу організаційною роботою у Львові мала керувати Начальна колегія у складі сот. О. Навроцького (голова-координатор), Я. Чижа, М. Матчака, В. Целевича, проф. Ю. Полянського. Начальна колегія розпочала свою діяльність досить скромно: її члени самі розклеювали власну прокламацію проти рішення польського уряду поділити Галичину на воєводства. Згодом, із приїздом полк. Є. Коновальця, Начальну колегію було перейменовано в Начальну команду¹²⁹.

¹²⁶ Макух І. На народній службі. — С. 290.

¹²⁷ Життя і смерть полковника Коновальця. — С. 50.

¹²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 36.

¹²⁹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 16-17; Навроцький О. Початки УВО у Львові. — С. 33-36, 47.

М. Ковальчук переконує, що О. Навроцький у спогадах «зсунув події в часі на рік раніше, ніж вони відбувалися насправді»¹³⁰. Однак це не заперечує факту існування Начальної колегії УВО на початку вересня 1920 р., про що вже йшлося.

З. Книш у праці «Начальна Команда УВО у Львові» запевняє, що влітку 1921 р. до Львова приїхав Є. Коновалець і, ставши на чолі УВО, в серпні реорганізував Начальну колегію в Начальну команду, куди ввів Д. Палієва, Б. Гнатевича, В. Кучабського. Після арештів у зв'язку із замахом на Ю. Пілсудського було проведено третю реорганізацію Начальної команди УВО, до складу якої ввійшли Є. Коновалець, А. Мельник, П. Бакович, О. Навроцький, Микола Саєвич, Д. Герчанівський, В. Целевич. У такому складі орган проіснував до масових арештів у справі М. Дзіковського¹³¹.

М. Курах у протоколі допиту від 14 грудня 1944 р. свідчив: «Коновалець приїхав із Відня до м[іста] Львова влітку 1921 року. Відразу після приїзду Коновальця я встановив з ним особистий зв'язок. [...] Після приїзду Коновальця до м[іста] Львова розпочалася підготовка до створення єдиної націоналістичної організації, яка мала би об'єднати націоналістичні кадри, формації кол[ишніх] Січових Стрільців, Галицької Армії, есерів, радикалів та інших, організувати роботу націоналістичних збройних сил і перекидання їх на Радянську Україну з таким розрахунком, що на території України вдасться на момент перекидання збройних сил підняти повстання. Таку організацію Коновалець створив і вона отримала назву — Українська Військова Організація (УВО). [...] Українська Військова Організація (УВО) оформилася у вересні 1921 року»¹³². У цьому ж протоколі допиту названо членів керівного ядра УВО станом на вересень 1921 р.: комендант — полк. Є. Коновалець, заступник коменданта — А. Мельник, секретар, скарбник і керівник секції зв'язку — сот. М. Матчак; військова секція (секція спеціальних доручень) — полковники М. Безручко, Ю. Отмарштайн, Всеволод Змієнко, Р. Сушко, сот. М. Саєвич; секція пропаганди — пполк. М. Курах (керівник), полковники Р. Дашкевич, В. Кучабський, сот. Григорій Гладкий; секція школи й культурно-

¹³⁰ Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 64.

¹³¹ Книш З. Начальна команда УВО у Львові... — С. 288–297.

¹³² ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 37 зв.

просвітницьких закладів — полк. І. Чмола (керівник), сот. О. Навроцький, пор. Ю. Полянський та О. Кoberський; секція розвідки — сотники Я. Чиж (керівник), Б. Гнатевич, пор. Тофан, Д. Паліїв, хор. Роман Зелений. До того ж М. Курах зазначив, що склад секцій, особливо розвідувальної та спеціальних доручень, часто змінювали «з метою якнайліпшого добору кадрів і конспірації їх роботи, а також в зв'язку із частими арештами членів вказаних секцій польськими властями»¹³³.

Порівняймо протоколи допитів М. Кураха з іншими джерелами, зокрема зі спогадами А. Мельника. Згідно з нарисом історії УВО М. Кураха, влітку 1921 р. до краю повернувся з Відня полк. Є. Коновалець із наміром очолити УВО. Незважаючи на спротив петрушівців, Є. Коновалець зумів узяти УВО під свій контроль і зробити з неї базу для боротьби з московським націонал-більшовизмом. Він тісно співпрацював з Головним отаманом С. Петлюрою, отаманом Юрієм Тютюнником, ген. Марком Безручком, готуючись з ними до осінньо-зимової виправи Тютюнника на Східну Україну. Разом із Коновальцем над організацією кампанії працювала стрілецька старшина: полк. генштабу Ю. Отмарштайн, полк. Р. Сушко, шполк. М. Курах, сотники Григорій Гладкий, Д. Герчанівський і Стефанишин. Спроби Є. Петрушевича усунути Є. Коновальця від керівництва УВО не мали успіху, бо той привернув на свій бік багато старшин, а також деяких політиків, зокрема В. Целевича — фігуру впливову в Галичині, і одружився з дочкою д-ра С. Федака, що уможливило примирення Є. Коновальця з Є. Петрушевичем. Врешті-решт, Є. Коновалець провів реорганізацію УВО: ліквідував колегіальну систему, визначив окружних і повітових комендантів, організував штаб і став всевладним Комендантом УВО. До праці в штабі він втягнув полковників А. Мельника і М. Кураха, сотників М. Саєвича, Осипа Думіна, П. Баковича, пор. М. Дзіковського¹³⁴.

А. Мельник, який від вересня 1921 р. був ще й закордонним представником «Комісії чотирьох», у спогадах чітко вказує, що після нарад старшинського складу КСС було визначено основні напрями роботи: налагодження контактів з українською політичною еміграцією у Відні та організаційна робота в Галичині й на

¹³³ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 38 — 38 зв.

¹³⁴ ААН. — MSW — Sygn. 1255. — К. 30—31.

Наддніпрянщині. Є. Коновалець, якому випало працювати у Відні, через М. Матчака мав зв'язок із львівською групою Січових стрільців, знав про справи, пов'язані з УВО, а після приїзду влітку 1921 р. до Львова перейняв керівництво над Начальною командою УВО. Далі А. Мельник зазначив: «Хоч я був листовно в постійному зв'язку з полк. Є. Коновальцем аж до часу мого повороту до краю, восени 1922 р., не можу нічого конкретного сказати про склад тодішньої Начальної Команди, бо це на жаль затерлося в мій пам'яті. Але, мабуть, не відбіжу правди, коли на підставі того, що застав я по повероті до краю, і деяких припущень поставлю твердження, що М[атчак] був ад'ютантом полк. Є. Коновальця, Г[натевич] — начальником штабу, М. Сасвич — бойовим референтом, а Д. Паліїв — політичним референтом. Я. Чиж був змушений по атентаті Федака втікати за кордон. Він був кілька місяців у Відні, потім переїхав до Праги й в 1922 р. виїхав до Америки як відпоручник УВО. В. Кучабський по звільненню з тюрми, на ділі не брав видатнішої участі в УВО в цих роках. Причасні ще були до діяльності Начальної Команди УВО Ц[елевич], О. Коберський і О. Навроцький, але чогось конкретного про їх тодішні завдання не можу сказати; мабуть виконували вони особливі доручення, а поза тим були дорадниками»¹³⁵.

У варшавському акті обвинувачення С. Бандери і товаришів сказано: «Арештування Федака і виявлення сітки змовників на якийсь час спаралізувало діяльність УВО. Одночасно на чоло руху конспіраційного висунувся свіжо прибулий до краю полк. Євген Коновалець, бувший командувач Січових Стрільців на Україні. Коновалець, мимо нехоті Петрушевича, зміг у короткому часі здобути собі довір'я давних військовиків Галицької Армії, і через одруження з дочкою згаданого адвоката Федака дістати доступ до політичних кіл в краю. Піднесений на становище Головного Коменданта УВО — на якому залишився безпереривно по нинішній день — Коновалець перетворив Організацію на взір військових формацій, з ієрархічним керівництвом одноособовим округ і відділів [...]».¹³⁶

Про довіру до Є. Коновальця в УВО свідчить уже те, що йому запропонували керувати нею. 20 липня 1921 р. Є. Коновалець приїхав

¹³⁵ Мартинець В. Українське підпілля. — С. 32–33.

¹³⁶ Варшавський акт обвинувачення... — С. 74.

до Львова¹³⁷; для того, щоб перебрати обов'язки провідника Організації, йому потрібен був деякий час — півтора—два місяці. Якщо взяти до уваги згадку З. Книш про реорганізацію в серпні 1921 р., пов'язану зі створенням Начальної команди, то часу знадобилося ще менше — близько місяця. Але навіть якщо Є. Коновалець висунув свою кандидатуру на посаду голови УВО в зв'язку з арештом або еміграцією майже всіх членів провідного активу Організації, то це також свідчило про його високий авторитет серед військовиків і галицького політикуму. Навряд чи він мав би такий авторитет, якби марнував свій час на безплідні проекти в колі української еміграції, не підтримуючи контактів із краєм і не беручи участі у справах, пов'язаних із творенням УВО. Навіть спротив прихильників уряду ЗУНР, від якого спочатку фінансово залежала УВО, не зміг завадити Є. Коновальцеві очолити і реформувати цю підпільну структуру. Отже, можемо дійти висновку, що Є. Коновалець, як і багато інших стрілецьких старшин, був причетний до процесу формування УВО, а завдяки особистим якостям став найкращим кандидатом у її лідери.

* * *

УВО була військовою організацією з чітко вираженою ієрархічною структурою, попри деякі елементи колегіальності, які можна спостерегти на початку її існування. Керувала нею Начальна колегія з п'яти осіб, яку після приходу Є. Коновальця до керма було реорганізовано в Начальну команду УВО*. За матеріалами П. Мірчука, навесні 1921 р. Є. Коновалець скликав таємні сходи-ни близько 100 колишніх старшин і обґрунтував їм потребу нової підпільної організації, яка стала б на націоналістичні позиції і революційними методами змагала до визволення українського народу. Особливо наголошував він на організаційній і виховній роботі. На цій нараді ЗУЗ було поділено на 4 округи («корпуси»); всією діяльністю УВО мала керувати Начальна команда. Ядро членства Організації мали скласти випробувані старшини і стрільці українських армій, а подальше контрольоване поповнення кадрів повинно було відбуватися завдяки молодшому поколінню. На цій

¹³⁷ Мартинець В. Українське підпілля... — С. 35; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 45.

* У деяких джерелах — Верховна команда.

нараді до складу Начальної команди обрали: начальником штабу — сот. Б. Гнатевича, бойовим референтом — М. Саєвича, політичним референтом — Д. Паліїва, референтом розвідки — О. Думіна, членами — Ярослава Індишевського, проф. Ю. Полянського, полк. Р. Сушка, В. Кучабського, О. Коберського, О. Навроцького, М. Матчака, П. Баковича, Я. Чижа. У 1922—1924 рр., після повернення з-за кордону, до керівного органу УВО ввійшли сотн. Ю. Головінський, полк. А. Мельник, а також В. Целевич, В. Бемко, Я. Селезінка, І. Рев'юк та Павло Меркун¹³⁸. Однак дехто з дослідників вважає, що реорганізація Начальної колегії в Начальну команду відбулася пізніше — у серпні 1921 р. чи навіть після замаху С. Федака 25 вересня 1921 р.¹³⁹. За відомостями З. Книша, влітку 1921 р. до Львова приїхав Є. Коновалець і, очоливши УВО, провів у серпні реорганізацію органу; до його складу були введені Д. Паліїв, Б. Гнатевич, В. Кучабський. Після арештів у справі замаху на Ю. Пілсудського проведено третю реорганізацію Начальної команди УВО, до неї ввійшли Є. Коновалець, А. Мельник, П. Бакович, О. Навроцький, М. Саєвич, Д. Герчанівський, В. Целевич. У такому складі Начальна Команда проіснувала аж до масових арештів у справі М. Дзіковського¹⁴⁰. А. Кентій стверджує, що Начальну колегію реорганізовано після приїзду Є. Коновальця до Галичини в липні 1921 р., а начальником штабу УВО було призначено полк. Ю. Отмарштайна (залишався на посаді до 2 травня 1922)¹⁴¹. Так само літом 1921 р. датують реорганізацію керівного органу А. Мельник¹⁴² і О. Навроцький, зазначаючи, що їй передував приїзд Є. Коновальця до Львова¹⁴³.

Начальна Команда складалася з референтур — функційних підрозділів, які опікувалися відповідними ділянками роботи. Це були організаційна, військова (бойова), політична (пропаганда), розвідувальна та фінансова референтури. Окрім референтур у структурі Начальної Команди існували посади зв'язкових

¹³⁸ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — С. 21–22.

¹³⁹ Книш З. *Начальна Команда УВО ...* — С. 89–93; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — С. 16–17.

¹⁴⁰ Там само — С. 89–93.

¹⁴¹ Кентій А. *Українська Військова Організація...* — С. 18–20; Федина В. *Вбивство полковника Ю. Отмарштайна...* — С. 215.

¹⁴² Мартинець В. *Українське підпілля*. — С. 32–33.

¹⁴³ Навроцький О. *Початки УВО у Львові*. — С. 33–36, 47.

з округами¹⁴⁴. Важливим джерелом для вивчення персонального складу Начальної команди УВО станом на осінь 1922 р. є матеріали кримінальної справи М. Дзіковського, який виконував обов'язки старшини для спеціальних доручень. Його заарештували у зв'язку з убивством відомого угодовця Сидора Твердохліба, яке сталося 15 жовтня 1922 р. Поліція, скориставшись зізнаннями члена УВО А. Заліска, змогла отримати свідчення від М. Дзіковського, із яких випливало, що Начальна команда складалася з начального коменданта Є. Коновальця, його заступника і військового референта П. Баковича, політичного референта В. Целевича, організаційного референта О. Навроцького — 'Юна', бойового референта М. Саєвича; зв'язківцями між Начальною колегією УВО і комендантами окремих округ були спочатку Степан Терлецький — 'Циган' ('Милан'), а потім Д. Герчанівський — 'Стрілець'¹⁴⁵. Аналогічний склад Начальної команди знаходимо в публікації «Сурми», тільки Є. Коновальця тут названо військовим референтом, а П. Баковича — заступником військового референта¹⁴⁶. На шпальти «Сурми» ця інформація потрапила з польської преси, яка, своєю чергою, одержала її від органів безпеки. Доказом цього є те, що такий список містився у Внеску про початок слідства проти УВО, який вийшов друком у серпні 1920 р., тобто двома місяцями раніше¹⁴⁷. Розвідувальну референтуру УВО спочатку очолював Я. Чиж, а згодом — сот. М. Колтуняк. Навесні 1922 р. його заступив сот. О. Думін¹⁴⁸. У структурі Начальної колегії (команди) УВО був добре законспірований скарбник (фінансовий референт). Спочатку ці обов'язки виконував шеф нелегального зв'язку ССО та розпорядник Стрілецького фонду М. Матчак, а з осені 1922 р. — військовий аташе ЗУНР у ЧСР сот. І. Рудницький¹⁴⁹. Фінансова референтура Начальної колегії (команди) УВО могла діяти під прикриттям якої-небудь

¹⁴⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 109–110; Сурма. — 1930. — Ч. 10. — С. 9; Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб... — С. 97; Сідак В. Національні спецслужби... — С. 227.

¹⁴⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 3105. — Арк. 111; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 110, 119, 148, 149.

¹⁴⁶ Сурма. — 1930. — Ч. 10. — С. 9.

¹⁴⁷ ААН. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 8.

¹⁴⁸ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб... — С. 96.

¹⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 37 зв.; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 33.

іншої організації. Принаймні є інформація, що для фінансування діяльності УВО було створено Український бойовий комітет під керівництвом М. Матчака. Цей комітет мав свої осередки в Краю й на еміграції. Гроші для УВО також збирала Федерація українців у ЗДА* (д-р М. Цеглинський)¹⁵⁰. Ці структури були своєрідними автономними підрозділами УВО.

На нижчих щаблях організаційна структура виглядала так: області — округи — повіти — райони — низові осередки (зокрема «п'ятки» і «трійки») та довірені особи УВО. Зауважимо, що деякі елементи організаційної структури (області, райони, «трійки») з'явилися пізніше, в процесі розвитку організаційної мережі¹⁵¹. М. Дзіковський власноруч накреслив для слідчих графічну схему організаційної будови УВО. Згідно з цією схемою, восени 1922 р. організаційна мережа УВО в Галичині підпорядковувалася Начальній команді і була поділена на 15 округ на чолі з окружними комендантами, яким підпорядковувалася відповідна кількість повітів, котрі очолювали повітові коменданти, а тим підлягали команди судових повітів і районів команди, що охоплювали по декілька громад¹⁵². І. Васюта стверджує, що наказ за № 1 та інструкція до нього встановлювали схему організаційної структури УВО. Начальній колегії підпорядковувалися шість окружних колегій, які керували Львівською, Перемиською, Стрийською, Станіславівською, Тернопільською та Сокальською округами. Організаційну роботу в повітах вели повітові колегії, які створювали місцеві боївки-«п'ятки» (рої)¹⁵³. На думку Р. Висоцького, така структура УВО була встановлена відповідно до розпорядження Начальної колегії у серпні

* *Злучені Держави Америки — США.*

¹⁵⁰ *Мартинець В. Українське підпілля. — С. 33; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 34.*

¹⁵¹ *Варшавський акт обвинувачення... — С. 74; ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889. — Арк. 51 зв.; Спр. 3105. — Арк. 111; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 20, 107–108, 110, 118, 119, 148, 149, 193, 199; ААН. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 2–3, 8; Сурма. — 1930. — Ч. 10. — С. 9–10; Gazeta Codzienna. — 1921. — 1 grudnia // ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889. — Арк. 31 зв.; Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 118–119; Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи... — С. 143; Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб... — С. 96; Дарованець О. Експропріаційна діяльність... — С. 206; Книш З. Власним руслом. — С. 20–21; Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 64; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów... — S. 43, 45–46.*

¹⁵² *ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 24, 148.*

¹⁵³ *Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 118–119.*

1920 р. Згодом було створено обласні команди у Львові, Станіславові, Перемишлі та Бережанах, які були проміжними ланками між Начальною колегією та окружними колегіями¹⁵⁴. І. Васют також згадав про те, що УВО мала в Західній Україні широко розгалужену конспіративну мережу, в чиєму складі діяли військові підрозділи чотирьох округ. Львівська округа охоплювала територію вздовж залізничної лінії Перемишль—Львів—Тернопіль—Підволочиськ. Вона мала також відділення на Волині та Холмщині. До Стрийської округи належали околиці Дрогобича і Борислава. Компетенція Станіславівської округи поширювалася на терени Станіславова, Коломиї і Чорткова. І, нарешті, до Самбірської округи входило все пограниччя з Чехословаччиною. Цього поділу не дотримувалися точно і межі округ тільки приблизно окреслювали територію діяльності УВО¹⁵⁵.

Аналіз версій І. Васюти та Р. Висоцького свідчить, що першоджерелом для них були насамперед документи польських органів безпеки, зокрема Внесок про початок слідства проти УВО. Згідно з цим документом, початково структура УВО виглядала так: Начальна колегія — 6 округ — повіти — місцеві боївки. Згодом отримано відомості, що, окрім окружних команд, існували надрядні обласні команди (у Львові, Перемишлі, Станіславові та Бережанах). З обласних комендантів були відомі д-р Бемко в Бережанах і Володимир Зубрицький у Перемишлі¹⁵⁶.

Те саме джерело має інформація з польських газет. Зокрема, у грудні 1921 р. львівська «Газета Цодзенна» повідомляла, що з утаємничених українських джерел відомо: на території Східної Галичини існують 6 військових округ української підпільної організації: Львів (Львів-місто; повіти Львів, Городок Ягеллонський, Рудка, Жидачів, Рогатин, Перемишляни, Бібрка і Жовква), Перемишль (Перемишль-місто; повіти Перемишль, Добромиль, Ліско, Мостиська, Яворів, Цішанів /Чесанів/, Ярослав), Стрий (Стрий-місто; повіти Стрий, Долина, Сколе, Калуш, Дрогобич, Самбір, Старий Самбір, Турка), Станіславів (Станіславів-місто; повіти Станіславів, Богородчани, Надвірна, Косів, Коломия, Снятин,

¹⁵⁴ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...* — S. 43.

¹⁵⁵ Васюта І. *Політична історія Західної України...* — С. 135–136.

¹⁵⁶ AAN. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 2–3.

Городенка, Печеніжин, Заліщики, Тлумач), Тернопіль (Тернопіль-місто; повіти Тернопіль, Бережани, Підгайці, Терехів, Бучач, Чортків, Збараж, Зборів, Гусятин, Скала), Сокаль (Сокаль-місто; повіти Сокаль, Рава-Руська, Кам'янка-Струмилова, Радехів, Золочів, Броди)¹⁵⁷. 1930 р. «Сурма» помістила передрук із польських газет, у якому зазначено: на чолі організації стоїть Начальна команда, їй підлягає шість військових округ, яким підпорядковуються повітові колегії, а тим — боївки (початково «п'ятки», а від 1922 р. — «трійки»). «Трійка» творить секцію (рій), на чолі якої стоїть ройовий, чотири секції творять чету з чотарем на чолі, чотири чети — сотню, а чотири сотні — курінь. 1922 р. організаційну мережу, яка поширилася також на Волинь, з тактичних міркувань поділено на 15 військових округ¹⁵⁸.

Деякі дослідники вважають, що на початковому етапі діяльності УВО кількість округ була меншою. На думку Д. Веденєєва, західно-українські землі було поділено на 4 округи та мережу «п'ятирок» — найнижчих тактично-конспіративних ланок¹⁵⁹. М. Ковальчук також вважав, що спершу Східну Галичину було поділено на 4 округи, які ділилися на повіти. Оскільки на той час організаційна мережа була порівняно невеликою, управлінська вертикаль мала небагато ланок: «п'ятки» були наступним рівнем після повіту¹⁶⁰. А. Кентій та П. Мірчук також пишуть про 4 округи, причому другий дослідник зазначає, що їх було створено навесні 1921 р.¹⁶¹. На нашу думку, насправді тут ідеться про згадані у Внеску про початок слідства проти УВО обласні команди, а плутанина виникла через те, що терміни «округа» й «область» чітко не розрізняли. Округ мало бути більше: у джерелах та в історіографії є відомості про 6—15 таких територіальних одиниць. Згідно з інформацією З. Книша, у серпні 1921 р. після нового поділу УВО утворено 10 округ — Львів-місто, Львів-повіт*, Бережанська, Чортківська, Коломийська, Перемиська, Самбірська, Станіславівська, Стрийська, Тернопільська. Згодом

¹⁵⁷ *Gazeta Codzienna*. — 1921. — 1 грудня // ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 889. — Арк. 31 зв.

¹⁵⁸ *Сурма*. — 1930. — Ч. 10 (37) (жовтень). — С. 9–10.

¹⁵⁹ *Веденєєв Д. Спеціальні підрозділи...* — С. 143.

¹⁶⁰ *Ковальчук М. Біля витоків УВО...* — С. 64.

¹⁶¹ *Кентій А. Українська Військова Організація...* — С. 21.

* Львів-округа.

створено ще 3 округи¹⁶². Згідно з повідомленням польських органів безпеки, після замаху С. Федака край було поділено на 9 округ (існування Чортківської та Самбірської округ тут не підтверджено, натомість названо Дрогобицько-Бориславську округу). До їх складу входили по кілька повітів на чолі з повітовими комендантами, яким підпорядковувалися райони, що ними керували районні коменданти. За той час мережа УВО найкраще розвинулася на терені Перемиської округи, а найслабше — на терені Станіславівської¹⁶³. А. Кентій, Д. Веденєєв та Г. Биструхін вказали, що 1922 р. мережа УВО складалася з 13 округ¹⁶⁴. Цю цифру наводить також З. Книш, щоправда вона стосується лише організаційної мережі у Східній Галичині за часів комендантства А. Мельника (1923)¹⁶⁵. Нові округи УВО в 1921—1922 рр. виникали внаслідок поділу старих, таким чином намагалися полегшити керування мережею, яка розросталася, і посилити конспірацію. Зокрема, Сокальський повіт відійшов від Львівської округи до новоствореної 12-ї Сокальської. До 11-ї Любачівської округи, яку очолив сот. Ю. Головінський, увійшли Рава-Руський, Любачівський та Чесанівський повіти, а до 13-ї Золочівської — Золочівський та Бродівський¹⁶⁶. Максимальна кількість округ УВО — 15. Цю цифру зафіксовано в документах польських органів безпеки й у пресі, а її джерело — зізнання М. Дзіковського¹⁶⁷. За матеріалами його кримінальної справи, даними З. Книша та деякими іншими джерелами можна встановити назви всіх 15 округ: Львів-місто, Львів-округа, Стрийська, Перемиська, Сокальська, Любачівська (Рава-Руська), Кам'янська, Золочівська, Бережанська, Тернопільська, Чортківська, Станіславівська, Коломийська (Покутська), Самбірська, Волинська¹⁶⁸. Ті ж таки джерела дають змогу встановити осіб, які входили до складу окружних команд упродовж 1921—1924 рр.: Львів-місто — комендант д-р Володимир

¹⁶² Книш З. *Власним руслом*. — С. 20–21; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...* — S. 45.

¹⁶³ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...* — S. 44–45.

¹⁶⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. *Меч і тризуб...* — С. 97; Кентій А. *Українська Військова Організація...* — С. 21.

¹⁶⁵ Книш З. *Власним руслом*. — С. 51–52.

¹⁶⁶ Там само. — С. 20–21.

¹⁶⁷ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 24, 118, 119, 148, 248; Сурма. — 1930. — Ч. 10 (37) (жовтень). — С. 9–10.

¹⁶⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 107–108, 118, 148; Книш З. *Власним руслом*. — С. 20–21; Коновалець Є. *Я б'ю в дзвін...* — С. 227.

Кузик; Львів-округа — коменданти сот. Петро Петрик (згодом — заступник коменданта) й сот. Степан Магальяс; Перемиської — коменданти проф. В. Зубрицький (1921—1922), сот. Є. Зиблікевич (1922—1925, з перервами), проф. Демчук, бойовий референт Степан Гера (1922); Самбірської — коменданти Олександр Сандович та адвокат Степан Кіцула; Стрийської — коменданти підхор. Лонгин Лотоцький (1921—1922)*, д-р Антон Дорош та отаман Котович, бойові референти М. Бігун і Антон Стефанишин — ‘Вартовий’, члени сотник УСС Баган, чет. Осецький, Е. Козак, М. Стефанів; Коломийської — коменданти сот. Николин (1922), сот. І. Рев’юк — ‘Бартович’** та Іван Надворський; Станіславівської — коменданти отаман Юліян Шепарович, Іван Голембйовський, сот. Ф. Борис (1922 р. — бойовий референт), Ілля Феношин; Чортківської — комендант адвокат Іван Електорович; Тернопільської — комендант адвокат Д. Лади́ка***; Бережанської — комендант сот. В. Бемко, референти О. Сенік та Стефанишин; Кам’янської — бойовий референт Петро Сайкевич; Сокальської — комендант д-р Василь Кіцула; Любачівської — коменданти пор. М. Дзіковський (1922), Іван Козій (1922—?), сот. Ю. Головінський; Волинської — комендант М. Лучкевич. Окрім цього, до складу окремих окружних команд УВО належали Остап Павлів, Богдан Гарасимович, Іван Кульчицький, Лев Литвин, д-р Іван Лазор, Ф. Яцура, Іван Полюга, М. Хархаліс, Степан Глушко, Андрій Ней, проф. Малицький, Боднар, Чумак, Тарнавський¹⁶⁹.

Загальну кількість організаційних повітів встановити важче. На підставі публікації у виданні «Газета Цодзенна» можна припустити, що на кінець 1921 р. в Галичині існувало 55 організаційних повітів УВО; натомість Д. Веденєєв, Г. Биструхін та Р. Висоцький, покликаючись на З. Кни́ша, стверджують, що 1922 р. їхня кількість сягнула 58. Очевидно, це помилка: в оригіналі зазначено, що було 58 окружних та повітових комендантів, тобто без 13 окружних залишається 45 по-

* Зашифрований у В. Мартинця криптонімом Л.

** У джерелах та історіографії цю людину називають то Іваном, то Осипом. Можливо, він мав два імені.

*** У З. Кни́ша — Микола.

¹⁶⁹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 20, 21, 107–108, 119, 148, 149, 193; ААН. — MSW. — Sygn. 1255. — К. 8; Сурма. — 1930. — Ч. 10. — С. 9; Розповідь Теофіла Ольшанського. — С. 46; Вери́га В. Втрати ОУН... — С. 181; Кни́ш З. Власним руслom. — С. 20–21; Мартинець В. Українське підпілля. — С. 40, 43.

вітових комендантів¹⁷⁰. Однак щоб визначити точну кількість організаційних повітів УВО, можна орієнтуватися на кількість адміністративних повітів, бо навіть там, де ще не було організаційної мережі, мали діяти активісти, які закладали її фундамент. Про керівні кадри УВО на рівні повіту знаємо набагато менше, — головню через сувору конспірацію в лавах УВО. Зокрема відомо, що Михайло Ценський* та М. Дзіковський були комендантами Чесанівського повіту, Олекса Яворський — комендантом Підгаєцького повіту, В. Горбовий — Долинського повіту, хор. Юліан Купчинський — його заступником, хор. Осип Бойдуник — організаційним референтом, хор. А. Стефанишин — бойовим референтом, Володимир Мацевич — розвідувальним референтом Долинського повіту, Л. Лотоцький — комендантом УВО в м. Стрию, Богдан Нижанківський — його заступником, а М. Бігун — комендантом усіх сільських боївків Стрийщини¹⁷¹.

Р. Висоцький, покликаючись на документи МВС Польщі, зазначив, що окружні й повітові колегії (команди) складалися з організаційної, бойової, політичної референтур та референтури пропаганди¹⁷². На підставі матеріалів із фонду Львівського воєводського управління І. Васюта дійшов висновку, що у складі кожної окружної та повітової колегії було по чотири особи, котрі колективно вирішували всі питання, пов'язані з воєнно-політичними справами, готували накази, інструкції та розпорядження і контролювали їхнє виконання. У колегіях працювали референти з воєнно-організаційних та інформаційних (розвідка й пропаганда) питань, а також ад'ютант, який вів кадрові справи і підтримував зв'язки з сусідніми та вищими колегіями; фінансами займався скарбник¹⁷³. М. Дзіковський зазначав, що в окружних і повітових командах УВО були бойові та небойові коменданти. Бойові займалися організацією саботажів та іншими видами бойової діяльності, а небойові готували кадри та організаційну структуру на випадок політичних змін

¹⁷⁰ Веденєєв Д., Биструхін Г. *Меч і тризуб...* — С. 97; Книш З. *Власним руслом.* — С. 51–52; Книш З. *Начальна команда УВО у Львові...* — С. 92; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...* — S. 46.

* Організатор підпілля УВО на Чесанівщині.

¹⁷¹ ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 3104. — Арк. 108; Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 20, 109, 212; Борис М. *З історії національно-визвольного руху на Долиниці.* — С. 7–8; Книш З. *На життя і смерть...* — С. 169–171.

¹⁷² Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...* — S. 44.

¹⁷³ Васюта І. *Політична історія Західної України...* — С. 118.

у краю¹⁷⁴. М. Бігун свідчить, що в структурі Стрийської окружної команди в 1921—1922 рр. існували такі референтури (відділи): організаційна, бойова, пропаганди, зв'язку з тереном, революційний суд. Бойова референтура поділялася на підвідділи саботажів та бойової розвідки¹⁷⁵. Аналіз джерел¹⁷⁶ та історіографії¹⁷⁷ доводить, що до складу окружних і повітових команд входили комендант, організаційний, бойовий (військовий, воєнно-організаційний) та розвідувальний референти, які опікувалися найважливішими ділянками організаційної роботи. Цілком вірогідно, що в окружних і повітових колегіях (командах) існувала політична референтура, адже вона мала забезпечувати зв'язки з українськими політичними середовищами на місцевому рівні та опікуватися пропагандою засадничих ідей УВО. Загалом структура колегій (команд) на нижчих рівнях організаційної піраміди будувалася на зразок структури Начальної колегії (команди), хоча могли бути й деякі відмінності. Найчастіше такі відмінності виявлялися в повітах, де організаційна мережа була слабше розвинута. Окружні колегії (команди) було легше укомплектувати через порівняно великі розміри округ, натомість у деяких організаційних повітах УВО, особливо новостворених, кадрів бракувало, тому одна людина могла займати кілька посад.

Районові команди зазвичай створювали там, де вже була досить розвинута організаційна мережа, хоча маємо свідчення, що Чесанівський повіт був відразу розбитий на райони¹⁷⁸. Склад таких керівних ланок залежав від різних обставин, зокрема від кадрових можливостей місцевих осередків; однак безсумнівно, що в районових командах існували пости коменданта, організаційного та бойового референтів. Про персональний склад керівництва УВО на рівні районів відомо ще менше, ніж про повітову ланку. Маємо інформацію лишень про те, що комендантом Тростянецького району був Прокіп Матійців¹⁷⁹.

¹⁷⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 24.

¹⁷⁵ Мартинець В. Українське підпілля. — С. 43.

¹⁷⁶ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 20, 24, 107–108, 110, 148.

¹⁷⁷ Книш З. Власним руслом. — С. 20–21, 25; Книш З. На життя і смерть... — С. 169–170, 175; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 30.

¹⁷⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 199.

¹⁷⁹ Книш З. На життя і смерть... — С. 171–172.

Командам різних рівнів підлягали окружні, повітові, районіві, сільські боївки, осередки, які виконували інші функції (наприклад пропагандивні), а також поодинокі члени, які виконували спеціальні доручення. Про окружні боївки згадано в копії інструкції УВО, яка зберігається в матеріалах кримінальної справи М. Дзіковського. Е. Козак, покликаючись на М. Бігуна, твердив що восени 1922 р. комендантом боївки у Стрию був Л. Лотоцький. Ця боївка нараховувала близько 20 осіб. Поліція також знала про існування сільських боївок у Стрийському повіті, зокрема в Конюхові (11 осіб) та Лукавиці (7 осіб; комендант Олекса Ріпак). 14 осіб зі складу цих осередків було заарештовано 5—7 жовтня 1922 р.¹⁸⁰ М. Селешко згадував, що на Долинщині поряд із повітовою боївкою, котра стала організаційним ядром, було створено мережу сільських боївок, які в деяких національно свідомих селах сягали двох-трьох десятків осіб¹⁸¹. Член УВО Ф. Яцура свідчить, що на початках робота низових осередків Організації була погано законспірована¹⁸², тому згодом, щоб посилити конспірацію, їх було поділено на «п'ятки», а з 1922 р. — на «трійки».

Окрім керівних ланок і осередків УВО, які формувалися за територіальним принципом, існували структури, створювані для виконання особливих завдань. М. Селешко твердив, що повітовому коменданту УВО Долинщини підпорядковувалась окрема мережа, яка обслуговувала нелегальні переправи через Карпати і не була пов'язана з бойовиками з основної мережі¹⁸³.

Чисельність УВО дедалі зростала. Д. Веденєєв стверджує, що навесні 1921 р. вона об'єднувала не менше ніж 100 підпільників, а за словами І. Васюти, 1922 р. чисельність УВО сягнула майже 2 000 осіб¹⁸⁴. Перша цифра, очевидно, виведена з кількості учасників наради українських військовиків навесні 1921 р., а друга ґрунтується на матеріалах Львівського воєводського управління. Кількісне розростання УВО супроводжувалося ліквідацією

¹⁸⁰ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 7 зв., 112, 118, 212; Спр. 53. — Арк. 9—10, 104—106.

¹⁸¹ Мартинець В. Українське підпілля. — С. 45.

¹⁸² Розповідь інж. Федора Яцури... — С. 22; Штокало В. Діяльність Краєвої команди УВО... — С. 309.

¹⁸³ Мартинець В. Українське підпілля. — С. 45.

¹⁸⁴ Васюта І. Політична історія Західної України... — С. 135; Веденєєв Д. Зародження спеціальних служб... — С. 58; Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 21.

територіальних прогалин в організаційній мережі, насамперед у Галичині. Зокрема, О. Дrajньовський організував осередок УВО в Чортківській гімназії «Рідної Школи» ім. Маркіяна Шашкевича¹⁸⁵. С. Романів у спогадах зазначає, що ініціатором та організатором УВО в Сокальщині був колишній старшина УГА М. Мельничук, який мешкав у Винниках біля Белза. На початку 1920-х рр. він створив керівне ядро УВО на Сокальщині, до якого належали ветерани УГА Володимир Кохан (Тудорковичі), Володимир Матвійас (Яструбичі), Кость Мигаль (Себечів)¹⁸⁶. 1922 р. членом УВО став Михайло Колодзінський із Поточиськ Городенківського повіту, відомий згодом як один із провідних членів ОУН¹⁸⁷. Із протоколу допиту А. Заліска від 16 жовтня 1922 р. довідуємося, що на теренах Чесанівщини та Любачівщини підпілля УВО існувало від 1921 р. Його членами названо Івана Кравса*, Михайла Садового та Юрія Лашкевича з Любачева; Едварда Гронського з Коровиці**, І. Дуду, М. Ценського¹⁸⁸. За матеріалами поліції, боївки УВО існували в Сихові й Комарові, а керували ними, відповідно, Василь Атаманчук та Іван Кащій¹⁸⁹. Серед видатних членів УВО Перемиської округи початку 1920-х рр. були Є. Зиблікевич, М. Ковалисько, Василь Нагайський, П. Генгала, А. Федина, Дмитро Микита, Тома Кулик¹⁹⁰.

Інформації про низові осередки УВО, які існували в 1920–1922 рр., дуже мало. Це передусім наслідок конспіративних заходів Організації та загибелі багатьох її членів. Тож для аналізу стану організаційної мережі доводиться покладатися на повідомлення у поліційних звітах та пресі про «зовнішні виступи» (терористичні й саботажні акти, розповсюдження листівок тощо), насамперед здійснені в рамках масових саботажних акцій. Деякі з них мали стихійний характер, інші були справою рук комуністичних боївок (Комуністична партія Східної Галичини /опозиційна/ налічувала тоді близько 500 членів) та повстанських загонів, які виникли внаслідок таємної домовленості між представниками урядів УСРР та ЗУНР

¹⁸⁵ Дrajньовський О. *Спогади про Чортківську гімназію...* — С. 108.

¹⁸⁶ Романів С. *Револьюційна Сокальщина...* — С. 108–109.

¹⁸⁷ Верига В. *Втрати ОУН...* — С. 23.

* Крауса.

** Krowica.

¹⁸⁸ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 198–199.

¹⁸⁹ Там само — Арк. 220.

¹⁹⁰ Качмар В., Савчак В. *Громадське й політичне життя в Перемишлі...* — С. 166.

і були споряджені Закордотом¹⁹¹. Однак більшість виступів проти польського окупаційного режиму здійснили за наказом уряду ЗУНР та власних організаційних зверхників члени та симпатички УВО, і це дало підстави польським органам безпеки вважати Організацію винною в терористично-саботажній акції 1922 р.¹⁹² Географія та характер зареєстрованих виступів може свідчити про наявність активних сільських, повітових або окружних боївків УВО. Аналіз матеріалів за травень—вересень 1922 р., які зібрали В. Мартинець та П. Мірчук, показує, що найсильніше акція розвинулася у Перемиському, Стрийському, Львівському, Яворівському та Рава-Руському повітах; доволі масштабні акції відбувались у Жовківському, Сокальському, Кам'янка-Струмилівському, Бібречському, Бережанському, Станіславівському, Печеніжинському, Тереховлянському та Гусятинському повітах. У вказаний період не зареєстровано саботажних і терористичних актів у Сяноцькому, Ярославському, Самбірському, Старосамбірському, Тлумацькому, Богородчанському, Косівському, Надвірнянському, Бродівському, Збаразькому та Зборівському повітах¹⁹³. Відсутність «зовнішніх виступів» у регіоні вказує на те, що організаційної мережі там або не було взагалі або ж вона була слабкою, — небезпека загальмувати подальшу її розбудову через репресії окупаційного режиму стримувала підпільників від активних дій. Отже, ґрунтуючись на цих відомостях, можна припустити, що в 1921—1922 рр. найслабше була розбудована мережа УВО в Самбірській та Золочівській округах, а також на периферії Станіславівської, Коломийської, Тернопільської та Чортківської округ.

Про існування мережі УВО на Волині свідчать матеріали кримінальної справи М. Дзіковського. Серед окружних комендантів УВО він згадав коменданта Волинської округи М. Лучкевича¹⁹⁴. Одним із найстарших членів УВО та ОУН на Волині був організатор Пласту в Володимирі-Волинському Арсеній Річинський, який жив там у 1922—1939 рр.¹⁹⁵. Від 1921 р. в м. Ковелі мешкав

¹⁹¹ Васюта І. *Політична історія Західної України...* — С. 132—138.

¹⁹² ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 968. — Арк. 140.

¹⁹³ Мартинець В. *Українське підпілля...* — С. 46—48; Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* — С. 28—29.

¹⁹⁴ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 148.

¹⁹⁵ Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. *Матеріали до пластового мартиролога...* — С. 87.

адвокат С. Підгірський — колишній член Центральної Ради, голова Української партії національної роботи (1924—1925), який був переконаним українським націоналістом¹⁹⁶. Непряме свідчення причетності С. Підгірського до УВО — його належність до законспірованої «старшої» («паралельної») мережі ОУН, яка складалася з давніх «увістів», котрі посіли поважні місця у легальному житті українського суспільства: в економіці, освіті тощо. На допиті в НКГБ М. Курах стверджував, що 1940 р. С. Підгірський став заступником провідника Волинської області ОУН у «старшій» мережі ОУН¹⁹⁷. Очевидно, якийсь осередок УВО існував і в Луцьку. У протоколі допиту одного з чільних діячів ОУН на Волині І. Скоп'юка від 7 січня 1941 р. згадано, що він брав участь у розповсюдженні антипольських листівок ще 1922 р.¹⁹⁸. Беручи до уваги подальшу роль І. Скоп'юка в українському визвольному русі, можна припустити, що виготовила ці листівки УВО. Також є відомості про те, що на початку 1920-х рр. у с. Городок Рівненського району було створено осередок УВО (згодом його «успадкувала» ОУН), який існував аж до «провалу» в 1940 р. Ініціаторами і активними учасниками цього гуртка були брати Феодосій (провідник), Терентій та Іван Ткачі¹⁹⁹. Письменник У. Самчук згадував, що на початку 1920-х рр. у Крем'янецькій українській гімназії діяла бойова група УВО (зокрема її членами були У. Самчук та Антін Гакен), яка організаційно нікому не підпорядковувалась²⁰⁰. Імовірно це була одна з ідейно споріднених з УВО нелегальних молодіжних груп. Отож, маємо визнати, що в 1921—1922 рр. потужної мережі УВО на Волині не було. Найімовірніше, це пов'язано з потужним впливом комуністичних ідей. За свідченням Д. Шумука, «скомунізувався» навіть окружний комендант УВО Волині М. Лучкевич, який діяв на Ковельщині²⁰¹. Крім того, тут бракувало доброго керівництва й кадрового кістяка, такого як старшини та вояків КСС і УГА, а також потужного про шарку ідейно свідомої еліти, яка б

¹⁹⁶ Гікавий М. *Мої зустрічі*. — С. 23; Дарованець О. *Самійло Підгірський...* — С. 184–186.

¹⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 70 зв.

¹⁹⁸ АУСБ ВО. — Спр. 6824 фп. — Т. 1. — Арк. 35 зв.; Кучерепя М. «Тасмний борець». — С. 302.

¹⁹⁹ Богущкий О. *Історія Городоцької організації УВО...* — С. 5.

²⁰⁰ Самчук У. *На коні вороному*. — С. 282.

²⁰¹ Шумук Д. *Пережите й передумане*. — С. 20.

залучала населення Волині до організованого національно-політичного життя.

Очевидно, зародки організаційної мережі УВО були й на Холмщині. Принаймні відомо, що до провідних діячів УВО, які в березні 1923 р. брали участь у конференції в Оліві, належав інж. П. Меркун. Він був уповноваженим УВО на Холмщині, співпрацював у бойовій референтурі з сот. Ю. Головінським, але за часів комендантства Я. Індишевського мусив емігрувати за кордон; після повернення він уже не був учасником Організації²⁰². Інших згадок про УВО на теренах Холмщини на початку 1920-х рр. ми не маємо.

Щодо мережі УВО на Буковині, то В. Шипинський у праці «Український націоналізм на Буковині» вказує, що невідомо, чи український резистанс тут мав зв'язки з УВО²⁰³. До тієї самої думки схиляє М. Мандрик у спеціальній праці, присвяченій націоналістичному рухові 1920-х—1930-х рр. на Північній Буковині²⁰⁴. Однак, за зізнаннями М. Дзіковського, УВО таки мала відділи в цьому регіоні²⁰⁵. Щоправда інших відомостей, які б підтвердили цю тезу, не виявлено. У В. Мартинця є згадка про канали зв'язку з Буковиною, але вона стосується кінця 1920-х рр.²⁰⁶. Отже, можна припустити, що підпілля УВО на Буковині діяло ще на початку 1920-х рр., але було нечисленим, ретельно законспірованим і, ймовірно, оформленим в окрему організаційну одиницю, підпорядковану або безпосередньо Начальній команді УВО, або одному з територіально суміжних підрозділів.

Окрім українських земель, які перебували у складі Польщі та Румунії, організаційна мережа УВО розвивалася на теренах інших держав. Дуже важливою її частиною стала згадана вище експозитура УВО в ЧСР. Нею керувала колегія у такому складі: голова і фінансовий референт — Михайло Федик, організаційний референт — П. Меркун, референт преси і особливих доручень — Мирон Коновалець, а також О. Мельникович. Важливими завданнями цієї експозитури було підтримувати зв'язок і транспортувати матеріали, необхідні для УВО, збирати кошти для Організації та легалізовувати її членів, які мусили рятуватися від польських

²⁰² Книш З. *З таємних документів...* — С. 39–40.

²⁰³ Шипинський В. *Український націоналізм на Буковині...* — С. 215.

²⁰⁴ Мандрик М. *Український націоналістичний рух...* — С. 86–97.

²⁰⁵ ЦДІА України у Львові. — Ф. 371. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 24.

²⁰⁶ Мартинець В. *Українське підпілля.* — С. 280.

репресій у Галичині. Створено хімічну лабораторію УВО (4 особи), яка поставила на потік виготовлення вибухових пристроїв. Окрім цього, експозитура на початку 1920-х рр. утримувала дуже важливі прикордонні пункти УВО в Тешині (П. Білий) та Ужгороді (Сметанюк, С. Індишевський). Справою постачання зброї до краю видав чот. Мандзій. Наглядав за експозитурою УВО в ЧСР військовий аташе ЗУНР сот. І. Рудницький²⁰⁷. М. Бігун згадував, що в листопаді 1922 р. він прибув до Чехословаччини і за завданням свого безпосереднього зверхника О. Мельниковича налагодив організаційну мережу в Кральному Градці, після чого вишколював членів УВО в Йозефовському таборі²⁰⁸. Л. Макарушка стверджував, що в Празі також були члени УВО, серед яких він відзначив М. Савича та І. Рудницького²⁰⁹. Розвиткові організаційної мережі УВО в ЧСР сприяли кілька чинників: наявність численної української еміграції, зокрема інтернованих старшин і вояків КСС та УГА; перебування у складі ЧСР Закарпаття, де переважало українське населення; ліберальне ставлення чехословацького уряду до українського націоналістичного руху.

Важливою опорою УВО стала її організаційна мережа в Німеччині. Тут Організацію представляв Р. Ярій — член УВО з 1921 р. На його плечі ліг обов'язок постачати зброю та військові матеріали, значну частину яких закуповували в німецьких фірм. Невдовзі Р. Ярій зайняв посаду військового референта Закордонної делегації Військової Організації (ЗАДВОР)²¹⁰. ЗАДВОР, яка складалася з членів Начальної команди, що мешкали в Берліні, та з деяких провідних членів УВО, була створена внаслідок їхньої вимушеної (і, як гадалося, тимчасової) еміграції восени 1922 р. і стала одним із основних керівних осередків Організації. Крім того, в 1921—1922 рр. експозитура в Німеччині використовувала традиційно напружені стосунки цієї держави з Польщею, забезпечуючи неофіційну підтримку відповідним напрямом діяльності УВО (налагоджено постачання зброї та вибухових речовин, вишкільну діяльність,

²⁰⁷ *Життя і смерть полковника Коновальця*. — С. 77; *Мартинець В. Українське підпілля*. — С. 55; *Мельникович О. До історії УВО...* — С. 333–334; *Мірчук П. Нарис історії ОУН*. — С. 33, 40.

²⁰⁸ *Мартинець В. Українське підпілля*. — С. 54–55.

²⁰⁹ *Там само* — С. 55.

²¹⁰ *Кучерук О. Рико Ярій...* — С. 39; *Шевчук С. Пора сказати правду...* — С. 222–223.

фінансову підтримку). Зокрема, у грудні 1922 — лютому 1923 рр. у Мюнхені відбувся диверсійно-радіотехнічний вишкіл для членів УВО, в якому взяло участь понад 20 осіб²¹¹.

Важливих осередків УВО у Ґданську та Литві в 1921—1922 рр. ще не існувало. Відповідно до спогаду інж. К. Кізюка, зв'язкового УВО в Ґданську з 1922 р., дев'ятиособову експозитуру УВО в цьому місті було створено тільки на зламі 1925/1926 рр.²¹². Точною відліку в діяльності представництва УВО в Литві можна вважати 1923 р., коли між Є. Коновальцем та прем'єр-міністром Литви Вальдемарасом була досягнута домовленість про співробітництво в галузі обміну розвідінформацією стосовно Польщі та СРСР. Сама ж експозитура УВО в Литві стала повноцінним представництвом у середині 1920-х рр., коли її очолив І. Рев'юк — 'Йонас Бартовічус' ('Амбасадор', 'Іван Бартович')²¹³. В інших країнах Європи та Америки, окрім Австрії, ознак організаційної мережі УВО в 1920—1922 рр. також не виявлено. Я. Чиж, який після замаху С. Федака опинився як відпоручник УВО в Америці, дуже швидко порвав з цією організацією. Поважна організаційна робота серед колишніх українських вояків у США та Канаді розпочалася в 1924 р., коли було створено Українську стрілецьку громаду, що підтримувала тісні зв'язки з УВО²¹⁴.

УВО намагалася поширити свій вплив також і на схід від Збруча. П. Мірчук твердить, що колишні старшини та вояки КСС невеликими групами (десятками) пробиралися на терени Східної України, щоб організувати підпільні осередки, і що їхня праця, попри значні труднощі, мала успіх²¹⁵. За свідченням М. Кураха (протокол допиту в НКГБ від 14 грудня 1944 р.), ССО у Східній Україні з кінця 1920 р. керував полк. І. Андрух — 'Богун' ('Федір Іванович Снісарчук'), який підтримував зв'язок із Є. Коновальцем²¹⁶. Після того, як на початку 1921 р. (за іншими джерелами — 1920 р.) під егідою УНР виник Центральний український повстанський комітет (ЦУПКом),

²¹¹ Мельникович О. *До історії УВО...* — С. 335.

²¹² Мартинець В. *Українське підпілля.* — С. 58–60.

²¹³ Веденєєв Д. *Спеціальні підрозділи...* — С. 147; Мандрик М. *Український націоналізм...* — С. 124.

²¹⁴ Мандрик М. *Український націоналізм...* — С. 184–185.

²¹⁵ Мартинець В. *Українське підпілля.* — С. 32; Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* — С. 202.

²¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 36 зв. — 37.

що мав виконувати функції координаційного центру українського руху опору на теренах Наддніпрянщини, І. Андрух увійшов до його складу²¹⁷. Миські підпільні групи та окремі повстанські загони, які перебували під орудою ЦУПКо́му, очевидно, не належали до організаційної мережі УВО, але, за посередництвом своїх «агентів впливу» на зразок І. Андруха, ССО або УВО могли скеровувати діяльність підпільних осередків у потрібне для себе русло. В українській діаспорній історіографії поширена версія, що І. Андрух був Крайовим комендантом УВО на ОСУЗ; П. Мірчук назвав Крайовим комендантом на ОСУЗ ще й сот. М. Опоку (загинув 1922)²¹⁸. У травні — на початку липня 1921 р. органи ЧК провели комплекс оперативних заходів, які завершилися розгромом підпільної мережі ЦУПКо́му. 28 серпня 1921 р. 39 осіб (за іншими джерелами — 163*), причетних до комітету, зокрема І. Андруха, було розстріляно. Деякі члени ЦУПКо́му зуміли уникнути арешту і продовжили підпільну роботу²¹⁹. Після розгрому Комітету і арешту І. Андруха, восени 1921 р. УВО закинула в Східну Україну полковника (підполковника) І. Рогульського — ‘Олександра Івановича Марчука’ та його дружину Олександру — ‘Лесю’, які мали відновити зв’язок із рештками підпілля. М. Курах стверджував, що він особисто перекидав І. Рогульського через кордон. Зв’язковими між керівництвом УВО та І. Рогульським була низка осіб, серед них — Олександра Ільченко — ‘Олеся’ та Дмитро Білик — ‘Галицький’²²⁰. В. Сідак у монографії, присвяченій діяльності українських спецслужб у 1917—1921 рр., зазначав: «Для керування роботою УВО в Галичині було створено “Обласний центр”. Цей орган підключився і до розвідувально-диверсійної роботи проти УСРР. Від нього в Україну попрямували десятки груп із завданням легалізації і створення

²¹⁷ Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 50; Шульженко Б. С., Хамазюк І. В., Данько В. Т. Украинские буржуазные националисты. — С. 36.

²¹⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. — С. 22, 202.

* Згідно з матеріалами кримінальної справи М. Кураха, такою була кількість заарештованих у цій справі; кількість розстріляних могла бути меншою.

²¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 37; Життя і смерть полковника Коновальця. — С. 77; Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 62; Шульженко Б. С., Хамазюк І. В., Данько В. Т. Украинские буржуазные националисты. — С. 36–37.

²²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 42 – 42 зв.; Ковальчук М. Біля витоків УВО... — С. 63.

широкого антирадянського підпілля»²²¹. Однак подекуди траплялися контакти між комуністами та увістами на ґрунті спільної неприязні до польського окупаційного режиму в Західній Україні. За даними II відділу Генерального штабу Війська Польського та відділу інформації Львівського воєводського управління, «організація (УВО. — О. Д.) утримує безпосередній і тісний контакт із Зазбруччям, [...] між Львовом та Кам'янцем-Подільським і Харковом курсують сталі кур'єри»²²².

Підпільники УВО діяли не тільки в Україні. За свідченням М. Кураха, у Москві перебував член Організації Федір Палащук, який працював у Наркомземі СРСР під прізвиськом Конар. За часів УНР він працював у Міністерстві пропаганди, і ще 1920 р. його залишили для підпільної роботи²²³. Цю інформацію частково підтверджують матеріали із заяви до ГПУ* УССР акад. Степана Рудницького²²⁴.

Підпільна робота в умовах тоталітарного режиму, який панував в СРСР, вимагала досконалої конспірації, інакше неминучими ставали значні втрати. Доля І. Андруха та багатьох інших підпільників яскравий доказ цього. Найбільшу загрозу підпільній мережі ССО та УВО становила агентура ЧК, завербована серед самих підпільників. Наприклад, 1920 р. для ведення підпільної роботи Є. Коновалець вислав в Україну старшину КСС Василя Хом'яка. Більшовики його заарештували і завербували як агента 'Лебеда'. Згодом його використали під час ліквідації самого Є. Коновальця²²⁵. ГПУ також була поінформована про наради, які проводив Є. Коновалець 1922 р., поширюючи діяльність УВО на схід²²⁶. Однак, попри активні заходи більшовицьких карально-репресивних органів, підпілля УВО (розбудоване на базі східноукраїнської мережі ССО) діяло далі, час до часу поповнюючись кадрами з-за кордону (С. Індишевський, І. Цьокан** — 'Іван Качинський', брати Петро та

²²¹ Сідак В. *Національні спецслужби...* — С. 227.

²²² ЦДІА України у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 913. — Арк. 3 зв. — 4.

²²³ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 46 — 46 зв.

* З рос. — Главное политическое управление, попередник НКВД.

²²⁴ У боротьбі за волю України. — Кн. 3. — Львів: Львівське товариство політичних в'язнів і репресованих, 2004. — С. 163.

²²⁵ Дерев'яний І. *Проникнення та діяльність...* — С. 104–106; Косик В. Євген Коновалець. — С. 67–69.

²²⁶ Гаврилів І. *Євген Коновалець...* — С. 120.

** В оригіналі — Чокан.

Василь Дідушки, М. Турок, Яків Бутрин, Олександр Роніс, Михайло Дзюбинський, Олександр Мінчак, Михалкін), які осіли в Харкові, Києві, Одесі й навіть Сибіру. Вони мали завдання легалізуватися і проникнути в радянський апарат. М. Курах* стверджував: 1924 р. І. Рогульський доповів Є. Коновальцеві, що зв'язки з рештками підпілля відновлено, робота триває, але у важких умовах, тому її переорієнтовано на проникнення в радянський апарат та на добре законспіровану підпільну працю. На користь існування підпілля УВО в ОСУЗ свідчить кілька ліній зв'язку (Скала — Кам'янець-Подільський (або Проскурів) — Київ; Здолбунів — Славу-та — Белашки Бердичівського р-ну Житомирської обл. — Київ; Рівне — Корець — Новоград-Волинський — Київ або с. Баранівка Житомирської обл.), які діяли в 1920-х рр. На радянському боці Збруча викрито сімох осіб, які обслуговували ці лінії зв'язку. Ці люди мусили бути пов'язаними з підпіллям ССО та УВО вже з першої половини 1920-х рр.²²⁷ Факт існування в кінці 1920-х рр. лінії зв'язку УВО на підконтрольній СРСР частині України через осередок у м. Скала potwierджено в інших джерелах, а це свідчить про її стабільне функціонування.²²⁸

З усього сказаного можемо зробити такі висновки: УВО (можливо, спочатку під іншою назвою) було створено влітку—восени 1920 р., а її організаційне оформлення завершилося 1921 р.; провідну роль у процесі творення УВО відіграли колишні вояки КСС та УГА, причому перші виступили ініціаторами створення підпільної мережі і в Західній, і у Східній Україні, а другі стали кадровою основою Організації в Галичині; Є. Коновалець стояв безпосередньо біля ідеологічних та організаційних витоків УВО, завдяки цьому 1921 р. не виявилось серйозної альтернативи його кандидатурі на пост керівника УВО; основною базою УВО в 1920—1922 рр. була Галичина, де зосередилася більшість її членів, зокрема і керівництво, а мережа, яка існувала в інших регіонах, мала тільки допоміжне значення.

* Протоколи допитів із кримінальної справи М. Кураха наразі є єдиним віднайденим джерелом, яке детально висвітлює функціонування націоналістичного підпілля у під-
радянській частині України, через це важко перевірити наведену в них інформацію.

²²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Кор. 502. — Спр. 33285. — Арк. 37, 42–44; Життя і смерть полковника Коновальця. — С. 77.

²²⁸ Верига В. Нарис історії вчительської семінарії... — С. 730.

ТАРАС ГУНЧАК

ОУН І НАЦИСТСЬКА НІМЕЧЧИНА: МІЖ КОЛАБОРАЦІОНІЗМОМ І РЕЗИСТАНСОМ

Проблему співпраці ОУН із Німеччиною в критичних 1939—1941 рр. потрібно, звичайно, розглядати в контексті її національно-визвольної діяльності. Важливою ділянкою цієї діяльності був пошук зовнішньої допомоги, і немає нічого дивного в тому, що цю допомогу націоналісти знайшли саме в Німеччині, яка в цей час була великою динамічною силою, що мала розгалужені міжнародні зв'язки — наприклад, дипломатичні відносини з Вашингтоном зберігалися до 11 грудня 1941 р., коли Німеччина оголосила війну США. Справжнім колаборантом Третього Райху був Радянський Союз, який, підписавши 23 серпня 1939 р. «Радянсько-німецький договір про ненапад», дав Гітлеру змогу вільно діяти проти Польщі, а відтак проти держав Західної Європи. Сам же Сталін, користуючись з договору, вислав Червону армію проти Польщі, а згодом — Балтійських держав та Фінляндії. Колаборація між нацистами і комуністами тривала до 22 червня 1941 р., коли Німеччина почала війну проти Радянського Союзу.

Мета Організації Українських Націоналістів — здобути для українського народу самостійну державу — була чітко сформульована під час установчої конференції ОУН 1929 р. Зрозуміло, що шлях до її досягнення був трудний, адже етнічна українська територія була окупована чужими державами: Радянським Союзом на сході і Польщею, Угорщиною, Румунією та Чехословаччиною на заході. Щоби здобути підтримку для своєї справи, ОУН прийняла ідеологію інтегрального націоналізму, який був рушійною силою у 1920-х і 1930-х рр. Український варіант цієї ідеології, найближчий до французького, виявився дуже успішним у залученні молоді Західної України. Можна твердити, що ОУН радикалізувала до теперішніх національні прагнення, центральною — а радше єдиною — метою проголосивши служіння українській нації в боротьбі

за свободу. Все інше, в тому числі й устрій майбутньої держави, яку націоналісти сподівалися створити, було відсунуто на задній план. Втім, читаючи програму ОУН, можна завважити, що поряд із політичною незалежністю нації Організація турбувалася про соціальну та економічну незалежність. Ці ідеї привернули велику частину населення, і знову ж таки передовсім молодь¹.

ОУН не була застиглою, мертвою організацією із «викарбуваною в камені» програмою. Навпаки, це був живий організм, який постійно шукав нових шляхів для досягнення своїх цілей. Керівництво орієнтувало ОУН на авторитаризм, наслідуючи успіх тоталітарних систем. Це стало очевидно після вбивства полк. Євгена Коновальця 1938 р., коли ОУН стала унітарною політичною організацією із незаперечним авторитетом провідника. Такі тенденції дали привід називати її фашистською організацією; сама ж ОУН дистанціювалася як від фашизму, так і від нацизму та комунізму². Олександр Мотиль, коментуючи аргументи лідерів ОУН, пояснював, що для фашистів держава є початком і кінцем усього: «Фашизм — це спосіб **організування** держави, а український націоналізм — це засіб **здобуття** держави. Значить, українці не можуть бути фашистами, бо вони ще навіть не досягли цього пункту — держави, яка уможливорює фашизм [...] Іншими словами, український націоналізм в основному був національним визвольним рухом». Справді, фашизм не визнає нації без держави. Натомість ОУН твердить: «Нація — це найвища форма органічної людської

¹ Про генезу ОУН див.: Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*. — Colorado, 1980; Мартинець В. *Українське підпілля: від У.В.О. до О.У.Н.* — Вінніпег—Канада, 1949; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — Т. 1. — Мюнхен, 1968; Кричевський Р. *ОУН в Україні — ОУЗ і ЗЧ ОУН*. — Нью-Йорк—Торонто, 1962— С. 4—10; Губерський А., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість: методологічно-світоглядний аналіз*. — К., 2002.

² Аргументи ОУН проти отождошення її з фашизмом, нацизмом і комунізмом див. в офіційній публікації ОУН: *Розбудова Нації*. — 1929. — Ч. 8-9. — С. 262; 1929. — Ч. 12 (грудень); 1931. — Ч. 11-12 (листопад-грудень). У книжці про фашизм Муссоліні писав: «Фашистська концепція Держави є всеохопною: поза нею жодні людські або духовні вартості не можуть існувати [...] Нація не генерує Держави: це застаріле натуралістичне уявлення, яке в ХІХ столітті дало ґрунт твердженням на користь національних держав. Це радше Держава створює націю, надаючи бажання, а тим самим реальне життя народові, свідомому своєї моральної єдності». Див. *Mussolini. Fascism: Doctrine and Institutions*. — Rome, 1935. — Р. 26—27, 30, 40—41.

спільноти [...] українська нація — це вихідний пункт кожної акції і кінцева мета кожного змагання українського націоналізму»³.

ОУН зі своїми цілями не знайшла розуміння серед європейських держав. Виняток становив литовський уряд, який, згідно з британським повідомленням, забезпечив Провід ОУН «постійними грошовими субсидіями, фальшивими паспортами, полегшував їхні подорожі до Америки під вигаданими прізвищами для проведення агітації та уможливив видання журналу УВО “Сурма” в Каунасі»⁴. Цей документ також підкреслює, що Чехословаччина, якщо й не підтримувала, то принаймні толерувала багатьох провідних членів ОУН, які жили і працювали на її території⁵.

Водночас пост-версальська Німеччина використовувала німців, причетних до боротьби Галичини за незалежність у 1918—1921 рр., щоб зібрати інформацію про внутрішні процеси у Польщі, про ставлення галицьких українців до польської влади, а також про ситуацію в Радянському Союзі. Проф. Гергард фон Менде, високопоставлений службовець у нацистському апараті і спеціаліст у східноєвропейських справах, серед таких емісарів згадує полк. Альфреда Бізанца, проф. Ганса Коха, Северіна Байгерта і Йосифа Мюллера. За словами Г. фон Менде, А. Бізанц був головним зв'язковим між німецькою розвідкою та ОУН. Співпраці між ОУН і німецькою розвідкою на той час фактично не було, Г. фон Менде згадує лише про поодинокі контакти полк. Є. Коновальця з деякими офіцерами німецької розвідки; головне бюро німецької Служби безпеки (СД — від нім. Sicherheitsdienst) навіть не мало окремої програми щодо України. Як пише проф. Г. фон Менде, німці «ще не визнавали українського питання політичним фактором». Ця ситуація змінилася 1938 р., коли зросла напруга між Польщею і Німеччиною⁶.

³ Motyl A. J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929*. — New York, 1980. — P. 162–166.

⁴ Public Record Office, Foreign Office, 371/19962. — Doc. 3276. — P. 6. (Збірка має назву: «Документи тосовно діяльності ОУН і УВО серед українського населення США і Канади, а також про допомогу литовського уряду українським терористам».)

⁵ Ibid. — P. 10.

⁶ З приватного архіву проф. Гергарда фон Менде, директора департаменту «Fremde Völker» («Чужі народи») при Міністерстві східних справ. Див. його «Die Verbindungen der deutschen Abwehr» (S. 1, 16). Конії зберігаються в приватному архіві автора.

Після вбивства полк. Є. Коновальця радянським агентом, Провід ОУН перейшов під оруду Андрія Мельника, який ставився прихильно до співпраці з Абвером (німецькою військовою розвідкою), сподіваючись від німців допомоги для досягнення політичних цілей ОУН. Переговори стосовно співпраці ініціював Абвер, який розпочав дискусії не лише з представниками ОУН, але також із деякими іншими впливовими українцями. Наприклад, полк. А. Бізанц та інші працівники німецької розвідки зустрілися 1939 р. з Дмитром Палієвим і Михайлом Хроновятом у Сершці, вони обговорювали роль українців у можливому польсько-німецькому конфлікті⁷. В результаті зустрічей з керівництвом ОУН Абвер у серпні 1939 р. розпочав вишкіл приблизно 200—600 українців, з яких планувалося сформувати диверсійний підрозділ. Цей підрозділ, під командуванням полк. Романа Сушка, так і не взяв участі в жодній військовій операції, бо коли радянські війська вдерлися в Польщу, Абвер заборонив йому переходити через р. Сян, щоб запобігти зіткненню з радянськими військами, яке було би порушенням німецько-радянської угоди⁸. Незабаром український підрозділ був розпущений, так закінчився перший етап співпраці між ОУН і Німеччиною.

Крах надій, що його пережили українці внаслідок провалу боротьби за незалежність Карпатської України та після укладення німецько-радянської угоди, посилили конфлікт між Андрієм Мельником і Степаном Бандерою, який саме вийшов із польської в'язниці. Розкол в ОУН стався вже в лютому 1940 р., коли від Організації відокремилася частина членівна чолі зі С. Бандерою — ОУН(б), — а довершився у квітні 1941 р., коли ОУН(б) скликала Другий великий збір, котрий визначив її політику⁹. Відтепер фактично існували дві окремі організації, які йшли до тієї самої мети — незалежної України, — але різними шляхами. Тим часом німці вже готувалися до

⁷ *Die Verbindungen der deutschen Abwehr.* — S. 2–4.

⁸ Neulen H. W. *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS.* — München, 1985. — S. 306–307; Крохмалюк Р. *Загрова на сході: спогади і документи з праці у Військовій управі «Галичина» в 1943-1945 роках.* — Торонто—Нью-Йорк, 1978. — С. 7–9; Abshagen K. *Canaris, Patriot und Weltbürger.* — Stuttgart, 1949. — S. 217.

⁹ Кентій А. *Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929-1941).* — К., 1998. — С. 127–135.

війни з Радянським Союзом і сподівались при тому використати об'єднану ОУН.

Навесні 1941 р. ОУН(м) і ОУН(б) за підтримки Абверу почали організовувати групи людей, які повинні були пройти таємний вишкіл для спеціальних операцій. Активну роль в організації військових вишколів для послідовників С. Бандери відігравав Ріко Ярій¹⁰, член Проводу ОУН(б), який багато років працював агентом німецької розвідки. Як можна було сподіватися, німці й вишколені в Нойгаммері (Німеччина) і Зауберсдорфі (Австрія) українці, з яких сформували батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», мали відмінні цілі. Члени ОУН вступали в ці військові частини з єдиною метою: служити українській справі. Щоб забезпечити свій статус, українці висунули умову, що «не будуть змушені складати присягу Фюрерові чи Німеччині, а радше Україні й ОУН»¹¹.

Щоб упевнитися, що німецька влада розуміє, з яких причин українці погодились брати участь у її планах, обидві фракції ОУН поінформували про свої цілі Гітлера та інших високопоставлених чиновників. У меморандумі від 14 квітня 1941 р. керівництво ОУН(м) уже в першому реченні заявило, що «мета Організації Українських Націоналістів є відновлення незалежної суверенної Української Держави на території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем, яку заселює український народ»¹². Одна з резолюцій, ухвалених під час Другого великого збору ОУН(б), констатує, що «тільки повністю суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові вільне життя і повний всесторонній розвиток її народу»¹³. 23 червня ОУН вислала 14-сторінковий

¹⁰ Кентій А. *Нариси історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 151.

¹¹ *Дружини Українських Націоналістів у 1941-1942 роках.* — Вид-во Наша Книгозбірня, 1953; *Улавах Дружинників: спогади учасників.* — Денвер, Колорадо, 1982; Шанковський Л. *Похідні групи ОУН.* — Мюнхен, 1958; Kosyk W. *The Third Reich and Ukraine.* — New York, 1993. — P. 128–136. Про інші цікаві деталі див. теж: Raschhofer H. *Political Assassination: The Legal Background of the Oberlaender and Stashinsky Cases.* — Tübingen, 1964. — P. 1–46; Brockdorff W. *Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges.* — München, 1967. — S. 126–138.

¹² Див. Bundesarchiv, NS 43/41. «Memorandum über die Ziele der ukrainischen nationalistischen Bewegung von der Führung der ukrainischen Nationalisten».

¹³ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.* — Б. м. в., 1955. — С. 24–48.

меморандум за підписами Степана Бандери і Володимира Стахова Гітлерові; в ньому були заторкнені різні справи, але центральним був наголос на тому, що головна мета ОУН — відновлення незалежної Української Держави, про що згадується принаймні на сімох сторінках¹⁴. Меморандум містив також застереження, а насправді погрозу: «Якщо навіть німецькі війська при вмарші в Україну будуть спершу привітані, очевидно, як визволителі, то це наставлення може швидко змінитися, коли Німеччина прийде до України без відповідних обіцянок щодо свого наміру відновити Українську Державу»¹⁵. Меморандум закінчується дуже сильною заявою, що «українці сповнені рішимої створити умови, які гарантуватимуть національний розвиток у самостійній державі. Кожна влада, яка переслідує свої власні інтереси в побудові нового порядку на східноєвропейському просторі, мусить взяти до уваги цю резолюцію»¹⁶. Деяким німецьким чиновникам та інтелектуалам було зрозуміло, що українці «готові приєднатися до Німеччини, щоб здобути собі національну свободу. Вони бачили нагоду зреалізувати свою мрію про самостійну Українську Державу, вільну від Польщі і Росії. Все суспільство об'єднане цим прагненням»¹⁷.

Німецькі власті, отримавши від українців згадані документи, проаналізували їх¹⁸, але відповіді не дали, оскільки, наміряючись експлуатувати українців для власних цілей, не хотіли провокувати їхній спротив. Як писав Ганс фон Герварт: «Гітлер бачив Україну, як і інші окуповані території Радянського Союзу, винятково об'єктом колоніальної експлуатації»¹⁹. Гітлерові ідеї віддзеркалювались

¹⁴ *Beschlüsse des II. Kongresses der Organisations Ukrainischer Nationalisten – OUN.* – T. 120. – Roll № 2533/ E 292922-292935.

¹⁵ Оскільки це твердження відкидає будь-які спекуляції щодо справжньої мети ОУН, дозволяє цитувати оригінал: «Wenn auch die deutschen Truppen bei ihrem Einmarsch in die Ukraine selbstverständlich dort zuerst als Befreier begrüßt werden, so wird sich diese Einstellung bald ändern können, falls Deutschland in die Ukraine nicht mit dem Ziel der Wiederherstellung des ukrainischen Staates und den entsprechenden Parolen kommt» (*Ibid.* – T. 120. – E 292927).

¹⁶ *Ibid.* – E 292935; див. теж: *Denkschrift der Organisation Ukrainischer Nationalisten zur Lösung der ukrainischen Frage* // *Bundesarchiv.* – R 43 II/1500. – S. 63-77.

¹⁷ *von Herwarth H. Deutschland und die ukrainische Frage 1941-1945.* – München: Institut für Zeitgeschichte, 51/Mo 87. – S. 10.

¹⁸ *Bundesarchiv.* – R 43 II/1500. – S. 62.

¹⁹ *Herwarth H. Deutschland und die ukrainische Frage 1941-1945.* – S. 2.

у ставленні цілого державного апарату і в політиці, здійснюваній в Україні. Справді, німці не бачили в українцях партнерів²⁰. Незважаючи на непевність становища, українці в батальйоні «Нахтігаль» «без надії сподівались», і коли розпочалася війна з Радянським Союзом, вони були серед перших частин, які увійшли до Львова вранці 30 червня. Після тижневого перебування у Львові «Нахтігаль» відійшов на фронт воювати проти Червоної армії і добився до Вінниці. Батальйон «Роланд» розпочав свою участь у війні дещо пізніше — він оперував уздовж південного фронту. Перейшовши Угорщину, він вступив у Румунію і врешті добрався до України, де встановив контакти з деякими похідними групами ОУН. Так українці виконували те, чого сподівалися від них німці.

Не певні свого майбутнього, українці зважилися на рішучі дії. З ініціативи ОУН(б) 86 визначних осіб різних політичних переконань, за винятком прибічників А. Мельника, зустрілися 22 червня у Кракові і після довгих дискусій створили Український національний комітет. Відповідали за діяльність Комітету ген. Всеволод Петрів (президент), д-р Володимир Горбовий (перший віце-президент), проф. Віктор Андрієвський (другий віце-президент), д-р Степан Шухевич (перший секретар) і колишній депутат-маршалок польського парламенту Василь Мудрий (другий секретар)²¹. Того самого дня Комітет написав звернення до українського народу, що його підписали 36 визначних громадян, культурних і політичних діячів, закликаючи українців об'єднатися для спільної боротьби за створення Української Держави²². Це аж ніяк не вплинуло на полк. А. Мельника, який різко розкритикував творців Комітету²³.

Слідом за передовими відділами німецької армії ОУН — бандерівці і мельниківці — вислала групи активістів, відомі як похідні групи, у східні регіони України; їхнім обов'язком було допомагати

²⁰ Duv. Müller R.-D. *Das Tor zur Weltmacht: Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsche Wirtschafts- und Rüstungspolitik zwischen den Weltkriegen.* — Boppard am Rhein: Boldt, 1984. — S. 347–348; також: Armstrong J. A. *Ukraine: Colony or Partner? // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective / Ed. by Torke H.-J. and Himka J.-P.* — Edmonton—Toronto, 1994. — P. 187–199.

²¹ Ilnitzkyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934–1945.* — B. II. — München: Osteuropa Institut, 1956. — S. 144–147.

²² *Українське державотворення / За ред. О. Дзюбана.* — Львів—К., 2001. — С. 65–66.

²³ Ilnitzkyj R. *Deutschland und die Ukraine 1934–1945.* — S. 148–150.

організовувати місцеву адміністрацію і поліцію та прищеплювати їм дух громадської незалежності. Тоді ж до Львова вирушив Ярослав Стецько, перший заступник С. Бандери, щоб бути там, коли німецькі війська ввійдуть у місто. ОУН уповноважила його провести акцію, яка стала викликом планам Гітлера щодо України. Ця історична подія, відома як Національні збори, відбулася 30 червня 1941 р. в будинку «Просвіти», де зібралося приблизно сто видатних львів'ян; вони не знали, що братимуть участь в історичному акті, який змінить стосунки між потенційно прихильною Німеччиною та українським народом, котрий боровся за свою свободу²⁴. Під час зібрання в аудиторію ввійшли два німецькі офіцери — проф. Ганс Кох і май. Ернст цу Ойкерн; вони відмовилися сідати за стіл для гостей на запрошення Я. Стецька. Проф. Г. Кох, спеціаліст з українських справ при німецькій армії, попросився до слова, щоб представити свою позицію. Його коментар щодо проголошення Української Держави був негативний. Він заявив, що Німеччина «не збирається допускати будь-які нові державотворення на території, здобутій кров'ю її вояків». Він вимагав розпустити збори. Покидаючи зібрання, проф. Г. Кох приступив до Стецька і сказав: «Ви граєтеся з вогнем»²⁵.

Те, що німці знали вже раніше від керівництва ОУН, Я. Стецько проголосив формально як Акт Відновлення Української Держави. Ось текст:

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення

²⁴ Про події перед проголошенням незалежності див. у: Стецько Я. 30 червня 1941: проголошення відновлення державности України. — Лондон, 1967. — С. 175–194.

²⁵ Там само. — С. 197–198.

завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, — яка підпорядкується українському національному урядові, що створиться у столиці України — Києві.

Українська національно-революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий, справедливий лад у цілому світі.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації. Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з Союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів — Степан Бандера!²⁶

Льва-Город, 30 червня 1941 р., год 20.

ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО

Голова Національних Зборів

Акт 30 червня був негайно прочитаний по радіо і викликав великий ентузіазм серед населення Західної України. Наступного дня митр. Андрей Шептицький пастирським листом благословив цю історичну подію та висловив сподівання, що новий уряд під керівництвом Я. Стецька задовольнить «потреби й добро

²⁶ Повний текст див. у: Центральний державний архів вищих органів і управління України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3; також: Тисяча років української суспільно-політичної думки. — К., 2001. — Т. VIII. — С. 24–25; Самостійна Україна. — Станіславів. — 1941. — 10 лип.

всіх замешкуючих наш край громадян, без огляду на те, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належить»²⁷. А 7 липня він написав листа до А. Мельника, закликаючи його до порозуміння зі С. Бандерою, що принесло б користь українському народові²⁸. Це прохання ніколи не було реалізоване.

Берлін був заскочений цим відважним вчинком ОУН(б), тому негайно вжив заходів, щоб покласти край усякому «самоуправству». У листі до Альфреда Розенберга Ерїх Кох заявив, що проголошення Акту суперечило «Гітлеровому плану колонізації Сходу і натомість утвердило принцип самовизначення народів»²⁹. Німецька СД добре розуміла значення подій у Львові. У звіті від 3 липня 1941 р. вона інформувала Берлін, що проголошенням Української Держави та формуванням поліції бандерівське керівництво намагається «поставити німецьку владу перед доконаним фактом»³⁰. Німецька позиція з'ясувалася під час розмови між С. Бандерою, д-ром В. Горбовим, В. Мудрим, д-ром С. Шухевичем і Д. Андрієвським з одної сторони та заступником державного секретаря Ернста Кундта д-ром Фюлем, суддею фон Бюловом і полк. А. Бізанцом з другої.

Перед початком розмови Е. Кундт сказав, що в будь-якій дискусії між німцями й українцями лише німецька точка погляду є вирішальною. С. Бандера не знітився на категоричну заяву Кундта і пояснив, що боротьба, яку ведуть українці, — це боротьба за вільну і незалежну Україну³¹. Кундт наполягав на тому, що тільки німецька влада має право ухвалювати політичні рішення в Україні. Бандера відповів, що «підставою повної співпраці з німецькими установами була мета встановити незалежну українську державу»³². Кундт спробував переконати, що жодна поміркована людина не ухвалюватиме рішень без погодження з відповідними органами влади³³. На це

²⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 358. — О. 1. — Зб. 18.

²⁸ Українське державотворення. — С. 159.

²⁹ Ilnytskyj R. Deutschland und die Ukraine 1934-1945. — S. 186.

³⁰ Дув.: Bundesarchiv. — R58/214. — Ereignismeldung UdSSR. — № 11. — S. 58.

³¹ «Niederschrift über die Rücksprache mit Mitgliedern des ukrainischen Nationalkomitees und Stepan Bandera vom 3.7.1941», дув.: Hoover Institute on War and Revolution. — NSDAP. — № 52. — S. 7–8.

³² Ibid. — S. 10.

³³ Ibid. — S. 13.

Бандера відповів: «Я хочу ще раз вияснити, що всі мої накази не залежали від будь-якого розпорядження чи згоди німецьких властей. Видаючи всі свої накази, я не покладався на жодні німецькі власті, ані на їхнє погодження, але тільки на мандат, який я отримав від українського народу»³⁴. Тоді Кундт заявив, що «лише Адольф Гітлер керує боротьбою»³⁵. Жереб було кинуте — обидві сторони визначили свої позиції чітко і безповоротно. Німецькі плани щодо Східної Європи не припускали створення незалежної української держави, а ОУН не могла йти на компроміс у цій справі, бо інакше зникла б основна мета її існування.

Нова політична дійсність віддзеркалилася в діяльності ОУН(б), як це задокументовано в німецьких поліційних звітах. Уже 2 липня 1941 р. послідовники Бандери організували поліцію і міську адміністрацію³⁶. У відповідь СД почала арештовувати провідних українських націоналістів. Звіт за 5 липня 1941 р. інформує, що С. Бандеру відправлено до Берліна на допити, а 7 липня він уже перебував у «почесному ув'язненні»³⁷. Ще декілька осіб було ув'язнено в Кракові та у Львові. Німці ще деякий час намагалися переконати Я. Стецька анулювати Акт від 30 червня. Для них це була обов'язкова умова, на чому кількаразово наголосив проф. Г. Кох 10 липня у розмові з Е. Кундтом, д-р Фюлем і фон Бюловом; він заявив, що «українського уряду немає. Можна взяти до уваги лише прихильний український народ, але не союзу українську державу»³⁸.

Передбачаючи можливість арешту, керівники ОУН(б) 10 липня скликали засідання, його учасники (Ярослав Стецько, Микола Лебедь, Ярослав Старух, Іван Климов — 'Легенда', Лев Ребет, Іван Равлик, Василь Турковський і Роман Ільницький) обговорювали майбутню діяльність ОУН(б). Щоб упевнитися, що Організація не залишиться без провідника, Стецько призначив на цю посаду М. Лебедя. Тоді ж вирішено перебудувати структуру ОУН(б), щоб підготувати її до боротьби проти Німеччини як держави-окупанта³⁹.

³⁴ *Hoover Institute on War and Revolution*. — S. 14.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ereignismeldung UdSSR*. — № 10.

³⁷ *Ibid.* — № 13, 15.

³⁸ *Bundesarchiv*. — R./150. — S. 1, *Rücksprache mit Prof. Dr. Koch am 10.7.1941*. — S. 7.

³⁹ *Плутзкй Р. Deutschland und die Ukraine 1934-1945*. — S. 193–194; Стецько Я. — 30 червня 1941. — С. 256–260.

Я. Стецька та Р. Ільницького заарештували 11 липня, а на наступний день відвезли до Берліна, де вони, як і Бандера, перебували під домашнім арештом⁴⁰. У той час С. Бандера і Я. Стецько мали доступ до каналів зв'язку з Організацією і могли робити політичні заяви. Наприклад, 21 липня 1941 р. політичний відділ ОУН(б) видав декларацію, яка пояснювала значення і невідкличний характер Акта від 30 червня. Цей документ стверджує, що український народ уважатиме ворожі дії Німеччини щодо українського уряду агресією проти самої ідеї української державності, оскільки «Проголошення Української Держави у Львові — довершений факт. Починаючи з цієї дати, усі акти здійснюються від імені Української держави»⁴¹.

Занепокоєння в краї, спричинене ув'язненням провідних членів ОУН(б)⁴², посилилося, коли німецька влада розпочала обговорювати план об'єднання Західної України (Галичини) з Генеральною Губернією. Першою відреагувала Рада Сеньйорів К. Левицького, яка, розглянувши цю проблему 22—23 липня, звернулася до німецьких властей із протестною заявою⁴³. Однак 1 серпня 1941 р. злуку було урочисто проведено за участю членів націонал-соціалістичної партії Німеччини та поліційного і військового командування⁴⁴. Готуючись до можливих ускладнень, уряд Німеччини навіть видав спеціальну таємну інструкцію «Як трактувати українців». Наприклад,

⁴⁰ Ilytzykij R. *Deutschland und die Ukraine 1934-1945*. — S. 187–188; Я. Стецько Я. — 30 червня 1941. — С. 272–273.

⁴¹ Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 516.

⁴² Фактично в кожному звіті Служби безпеки були згадки про антинімецьку діяльність послідовників Бандери. Див.: *Ereignismeldung UdSSR*. — № 52, 56, 58, 66, 78.

⁴³ *Bundesarchiv*. — Koblenz. — R58/215. — *Ereignismeldung UdSSR*. — № 32. — S. 19–20. Українські робітники в Німеччині писали розлогі листи до Гітлера, протестуючи проти німецької політики в Україні, ув'язнення Бандери і Стецька та злуки Галичини з Генеральною Губернією. Лист із датою 25 серпня підписали 193 особи. Докладнішу інформацію шукайте у: *Bundesarchiv Koblenz*, R 43 II/1504 b. — С. 34–40 і 114–15.

⁴⁴ *Bundesarchiv*. — Koblenz. — R43 II/1340 b «*Verordnungsblatt für das Generalgouvernement*». Промови, пов'язані зі злукою, і копію розлогої статті в «*Europäische Revue*» (травень 1942) «*Das Generalgouvernement in der Neuordnung Europas*» («Генеральна Губернія в новій Європі») див. у: *Bundesarchiv*. — *Militär und Abwehr*. — Freiburg. — RH 22/5 I RH 22/6.

українцям, які б висловлювали незадоволення з приводу прилучення окремих областей чи то до Генеральної Губернії, чи до Румунії, слід було відповідати: «Україну звільнено коштом німецької крові, отже Німеччина має право вирішувати долю цих областей відповідно до політичної доцільності»⁴⁵. Я. Стецько, котрий надалі перебував під домашнім арештом у Берліні, довідавшись про об'єднання Галичини з Генеральною Губернією, вислав 3 серпня Гітлерові листа від імені українського уряду, він заявив, що український народ, який століттями боровся за незалежну Українську Державу, здивований та обурений актом інкорпорації⁴⁶. Лідери українських військових частин у лавах німецького війська — «Нахтігалю» і «Роланду» — зреагували негайно. Р. Шухевич написав листа до верховного командування Вермахту, протестуючи проти подій у Галичині та заявляючи, що за таких умов українські легіони не можуть залишатися в німецькій армії. У відповідь обидва батальйони було відкликано з фронту — начебто для того, щоб вони пройшли додатковий вишкіл, — а у вересні переправлено до Франкфурта над Одрою. Там воякам-українцям дали до вибору дві можливості: або залишитися в Німеччині на примусову працю, або вступити на рік до охоронної поліції (Schutzpolizei) в Білорусі. Вони вибрали друге. Так було покладено край сподіванням українських націоналістів на військову співпрацю з Абвером⁴⁷.

Німецька влада була доволі толерантною щодо С. Бандери і Я. Стецька під час їхнього домашнього арешту — вони мали можливість зустрічатися з друзями і надсилати заяви до німецького уряду. Німці сподівалися, що українські політичні лідери таки змінять свою думку і скасують Акт від 30 червня 1941 р. Однак, після того як 14 серпня 1941 р. було видано «Меморандум ОУН щодо німецьких домагань розпустити український уряд», німецька сторона дійшла висновку, що Бандера і Стецько не відступляться. Цей документ був відповіддю на німецькі вимоги обмежити політичну

⁴⁵ *Bundesarchiv. – Militär und Abwehr. – Freiburg. – RH 22/171.*

⁴⁶ *Bundesarchiv. – Koblenz. – R 43 II/1500.*

⁴⁷ *У лавах Дружинників: спогади учасників. – Денвер, Колорадо, 1982. – С. 36–39, 85–100, 115–124 і 135–143. Також Дружини Українських Націоналістів у 1941–1942 роках. – Б. м., 1953. – С. 19–22, 37–41, 52–64. Див. також: Ординський Л. Дружини українських націоналістів (ДУН) // Вісті Братства колишніх вояків І-ої Української дивізії УНА. – 1952. – № 6-7 (20-21).*

діяльність ОУН(б); до відома керівництва Організації 6 серпня їх довели д-р Г. Кох і д-р Г. фон Менде. Головним пунктом німецьких вимог було розпущення українського уряду, створеного у Львові 30 червня 1941 р. У меморандумі ОУН(б) недвозначно заявила, що вона не може відкинути Акт від 30 червня, бо це означало б заперечити революційну традицію, основною метою якої було відновлення незалежної української держави. Як сказано в документі, «ОУН має бажання співпрацювати з Німеччиною не з опортунізму, а радше зі зрозуміння потреби кооперації для добробуту України»⁴⁸. Подібну пропозицію зробили представники німецької розвідки особисто М. Лебедеві, якого Я. Стецько призначив урядуючим керівником ОУН(б) в Україні. Ганс Кох, Вернер Маркерт, Ернст цу Ойкерн і ще якийсь неідентифікований майор запросили М. Лебеда на переговори, під час яких вимагали, щоб він, як заступник С. Бандери, анулював проголошення Української Держави. Як винагороду вони пропонували доручити ОУН(б) адміністрування в Галичині. Лебедева відмова припинила дискусію, відтак йому повідомили, що його охоронна посвідка буде чинна ще тільки вісім годин⁴⁹.

Не зумівши змусити Бандеру і Стецька відкликати Акт від 30 червня, німецька поліція 15 вересня відправила їх до головної в'язниці Берліна на Александерпляц, а в січні 1942 р. вони опинились у концетраційному таборі Заксенгаузен, де перебували до осені 1944 р. Одночасно СД розпочала облави, в результаті яких було ув'язнено сотні послідовників С. Бандери. Більшість арештованих вислано до концетраційних таборів, а інших страчено⁵⁰. Великі сили було кинуто на розшук М. Лебеда, 4 жовтня 1941 р. СД

⁴⁸ *National Archives.* — Washington, D.C. — T120/2532. Український переклад цього документа можна знайти у: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / За ред. Т. Гунчака і Р. Сольчаника.* — Нью-Йорк, 1983. — Т.3. — С. 35–43. Див. також: *Тисяча років української суспільно-політичної думки.* — С. 37–44.

⁴⁹ *Неопубліковані спогади Миколи Лебеда.* — С. 94. Майже ідентична інформація міститься на с. 12 і 13 16-сторінкового рукопису в особистому архіві Петра Содоля у папці «М. Лебедь». Цей рукопис подає цікаві відомості про події 1941 р.

⁵⁰ Див.: *Bundesarchiv.* — R58/214. — *Ereignismeldung UdSSR.* — № 11. — S. 3–4. Часткові списки членів ОУН(б), арештованих протягом 1941–1943, див. у: *Bundesarchiv.* — R58/223. — *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten.* — № 41 (Звіту з окупованих східних областей); див. теж: *National Archives.* — Washington, D.C. — T175/279; T175/146.

видала «гончий лист» (винятково для поліції) з його фотографією та пересторогою, що він озброєний. Треба зазначити, що керівники ОУН(б) передбачували німецькі радикальні заходи і ще 10 липня 1941 р. скликали зібрання, на якому навіть обговорювали можливість негайного повстання проти німців. Проте цю ідею відкинули як нереальну — український народ спершу потрібно було підготувати організаційно і психологічно. На тому зібранні вирішено реорганізувати ОУН(б), щоб розпочати інтенсивну підготовку до збройної боротьби проти Німеччини. Присутній на зібранні Роман Ільницький зауважив, що це була перша резолюція ОУН(б), спрямована проти нацистської Німеччини⁵¹. Після того антинімецька діяльність ОУН(б) значно посилилась. Звіт СД від 27 серпня 1941 р. цитує пророчу пересторогу ОУН(б) Гітлерові у меморандумі від 23 червня: «Німецькі війська, які вступають на українську територію, будуть, очевидно, трактовані як визволителі, але це ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина прийде до України без відповідної мети і без обіцянок відновити Українську Державу»⁵². Звіти СД від 22 і 27 серпня 1941 р. доводять, що ставлення українців до німців змінилося тоді, коли з'ясувалося, що німецьке військо прийшло не визволяти український народ. Один звіт цитує летючки і написи на будинках: «Геть чужу владу!», «Хай живе Степан Бандера!» Інший звіт повідомляє: «[...] прагнення незалежності проявляється більше й більше, як і рішучість у намірі звільнитися від німецького впливу»⁵³.

В умовах посилення нацистського гніту і духу спротиву в українців, ОУН(б) під керівництвом Миколи Лебеда провела у вересні 1941 р. конференцію, під час якої чітко сформулювала політичні цілі, наголосивши на потребі публікувати матеріали, які б підносили політичну свідомість населення і насамперед розкривали німецькі плани експлуатації та колонізації України. Таку пропаганду розглядали як підготовчий етап до активної боротьби⁵⁴. Постанови тієї конференції були рівнозначні оголошенню війни проти

⁵¹ *Особисті спогади про зібрання див. у Ihnytzkyj R. Deutschland und die Ukraine 1934–1945. — S. 192–194.*

⁵² *Див. прим. 15.*

⁵³ *Kosyk W. The Third Reich and Ukraine. — P. 529–530.*

⁵⁴ *Лебедь М. УПА: Українська Повстанська Армія. — Пресове Бюро УГВР, 1946. — С. 16–17.*

Німеччини. Зайняти таку позицію не було справою легкою, бо народні маси ще й далі були схильні бачити в німцях визволителів від радянського кошмару, отже потрібно було підготувати людей до неминучої конфронтації з нацистами. У квітні 1942 р. ОУН(б) провела Другу конференцію, під час якої обговорено українські політичні перспективи і чітко стверджено, що метою ОУН(б) є встановлення суверенної Української Держави⁵⁵. Заявляючи, що війна ведеться в інтересах імперіалістичних держав — Німеччини й СРСР — Конференція заявила: «[...] московсько-большевицькій міжнародній концепції — інтернаціоналу й німецькій концепції т. з. “Нової Європи” ми протиставляємо міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом — “Свобода народам і людині”»⁵⁶.

Німці сподівалися придушити ці ініціативи крайніми, насильницькими засобами. Наприклад, Служба безпеки в Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі й Вінниці отримала спеціальну інструкцію щодо «бандерівського руху». В ній сказано: «Достеменно встановлено, що бандерівський рух готує повстання в Райхскомісаріаті, кінцевою метою якого є створення незалежної України. Всіх активістів бандерівського руху треба негайно арештувати і після ґрунтовного слідства таємно ліквідувати як злочинців»⁵⁷.

Хоча німці приділяли більше уваги діяльності послідовників Бандери, було очевидно, що згодом вони застосують репресивні заходи і проти послідовників Мельника, бо їхня програма також вимагала встановлення самостійної Української Держави. Берлін наказав місцевим властям перешкодити самостійницьким діям за всяку ціну⁵⁸. На місцях, мабуть, зрозуміли цю інструкцію так, що

⁵⁵ ОУН в світлі постанов... — С. 61.

⁵⁶ Там само. — С. 62–63.

⁵⁷ *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem internationalen Militärgerichtshof. — Nürnberg, 1949. — B. XXXIX. — S. 369–370.*

⁵⁸ *Накази про запобігання встановленню української національної держави були видані також німецькій армії. Командування 17-ї армії повторило ці інструкції: «Ukrainische politische Selbständigkeits-Bestrebungen im Sinne eines ukrainischen Nationalstaates und Gründung einer ukrainischen Armee im Operationsgebiet zu unterbinden» // National Archives. — T312/674/8308426.*

кожний вияв національного почуття з політичним забарвленням повинен бути придушений. Тому-то після урочистого відзначення Базару, в якому взяли участь тисячі людей, німецька поліція розпочала слідство, яке призвело до арешту і розстрілу близько двадцяти членів ОУН(м). Між ними був один член екіпірування цієї організації⁵⁹.

ОУН(м) найбільших втрат серед керівництва зазнала в Києві, де зосереджувались її головні сили. Хоча мельниківці не долучилися до проголошення Української Держави, вони зорганізували Українську Національну Раду на чолі з проф. Миколою Величківським, сподіваючись, що ця інституція розвинеться у репрезентативний політичний орган у Східній Україні. Полк. А. Мельник і його послідовники очікували доброзичливого ставлення нацистів до своїх намірів. Однак репресивні дії СД щодо різних членів Національної Ради, включно з арештом проф. А. Величківського, принесли їй швидкий кінець⁶⁰. Все-таки, за короткий час свого існування Рада не лише досягла успіху в пробудженні громадськості, але й, реагуючи на щораз частіші вияви насильства з німецького боку, направила меморандум до Гітлера, надісланий 14 січня 1942 р. Цей документ не лише віддзеркалював розчарування українського народу німецьким правлінням, але також засвідчив крах сподівань ОУН(м) на німецьку політику⁶¹, зумовлений гірким досвідом. Уже 12 грудня 1941 р. СД конфіскувала тираж газети «Українське Слово» та заарештувала Олега Кандибу, Івана Рогача, Ярослава Чермеринського і Петра Олійника — провідних членів ОУН(м)⁶². Після цих арештів видання газети було припинено. В лютому 1942 р. гестапо завдало смертельного удару літературній групі, яка видавала літературний журнал «Літаври». Учасників групи заарештували і близько 40 осіб розстріляли, серед них — поетесу Олену Телігу⁶³. У відповідь на такі брутальні методи СД 24—25 травня 1942 р.

⁵⁹ Див.: ОУН у війні. — Інформаційна Секція ОУН, 1946. — С. 69—72.

⁶⁰ Гайвас Я. На закрутах історії: стається непередбачене // Непогасний огонь віри / За ред. З. Книша. — Париж, 1974. — С. 269—270.

⁶¹ Цей документ можна знайти в: Bundesarchiv. — R43 II/1504 або в: National Archives. — T454/92/000715. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті... — С. 44—47.

⁶² ОУН у війні. — С. 73.

⁶³ Докладніше див. у: Armstrong J. A. Ukraine: Colony or Partner? — P. 106—116.

ОУН(м) скликала конференцію в Почасві, на якій, за словами учасника Ярослава Гайваса, було засуджено німецьку колоніальну експлуатацію України. Позицію ОУН(м) з'ясував перший промовець на конференції, Бистрий, який заявив, що українська політика щодо німців «повинна бути нашою реакцією на німецьку політику в Україні. Ця політика є не лише колоніальною експлуатацією, але також колоніальним винищенням українського народу»⁶⁴. Конференція вирішила, що ОУН(м) повинна активно боротися проти німецької влади як другого, поряд із більшовизмом, великого ворога України, і це рішення визначило напрями діяльності ОУН(м) на час війни, хоча й не всі члени Організації їх схвалювали, серед них і сам А. Мельник⁶⁵.

Рішення конференцій обох ОУН енергійно поширювали в підпільних журналах, бюлетенях і летючках — такі факти ретельно реєструвала СД⁶⁶. У її звітах подано розлогі цитати з декількох таких публікацій. Наприклад, в одній брошурі ОУН(б) було сказано, що «Німеччина, яка прикидається союзницею і визволителькою, не бажає бачити Україну об'єднаною та незалежною, вона не хоче, щоб існувала українська держава, але навпаки, планує перетворити Україну в свою колонію, а український народ — у рабів»⁶⁷. Одна стаття в бандерівському «Бюлетені» (ч. 4) закликала український народ до опору німецьким властям. Стаття твердить, що «комунізм і фашизм радше схожі у своїх основних цілях, вони відрізняються лише тактикою»⁶⁸. Аналізуючи пропаганду ОУН(б), німецька

⁶⁴ Див.: *Організація Українських Націоналістів 1929-1954*. — Париж, 1955. — С. 285–289; *Непогасний огонь віри*. — 72; *Armstrong J. A. Ukraine: Colony or Partner?* — Р. 272–277; *Гай вас Я. Коли кінчалася епоха*. — На чужині, 1964. — С. 78–82.

⁶⁵ *Непогасний огонь віри*. — С. 272–273. Треба зазначити, що конференція в Почасві відбулася без схвалення полк. Мельника. Можливо, його дратував факт, що конференція обрала Олеса Кандибу — «Ольжича» заступником провідника ОУН та провідником Організації на території України. Це зменшило авторитет Мельника. Він і Ольжич відрізнялися своїм ставленням до німців. Якщо Мельник усе ще сподівався знайти спільний з Берліном ґрунт, то Ольжич схилився до радикальної антинімецької політики. Див.: *Киричук Ю. Український національний рух 1940-1950 рр. XX століття: ідеологія та практика*. — Львів, 2003. — С. 97.

⁶⁶ *Bundesarchiv*. — R58/698. — *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*. — № 14. — С. 83; № 17. — С. 174–175; № 18. — С. 183, 193–95.

⁶⁷ *Ibid.* — R58/223. — *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*. — № 37. — С. 64.

⁶⁸ *National Archives*. — T175/17/2520098-2520105.

розвідка у звіті від 27 листопада 1942 р. робить висновок, що лєтючи фракції Бандери підбурюють вчиняти замах на німців, особливо співробітників СД⁶⁹.

Українська підпільна література і звіти СД видимо доводять, що ОУН(б) після 15 вересня 1941 р. та ОУН(м) після конференції в Почаєві 24—25 травня 1942 р. вважали нацистську Німеччину ворогом українських політичних прагнень, гнобителем та експлуататором українського народу. Таке ставлення до німецької влади було чітко з'ясоване в резолюціях Третьої конференції ОУН(б) 17—21 лютого 1943 р.: більшовики й нацисти ведуть імперіалістичну війну, яка має на меті «цілковите поневолення нації та окремих людей [...] Україна знайшлася в сучасний момент між молотом, а ковадлом двох ворожих імперіялістів — Москви й Берліна, що в рівній мірі трактують її як колоніальний об'єкт»⁷⁰.

Протинімецька позиція українського підпілля особливо ясно віддзеркалилася в постановах Третього надзвичайного великого збору (ІІІ НВЗ) ОУН(б), який відбувся в серпні 1943 р. У них серед іншого йдеться про «гітлерівську програму поневолення та її brutальні колоніальні методи», котрі поставили українську націю в дуже трудну ситуацію⁷¹. Німецька влада усвідомлювала бойовничість українського національного підпільного руху, тому в її поліційні звіти, після 1941 р., запроваджено термін «Die Ukrainische Widerstandsbewegung» — «український рух опору».

ІІІ НВЗ мав набагато більше значіння, ніж просто оголошення відкритої війни проти нацистів і більшовиків. Навіть німецька розвідка рапортувала 15 вересня 1943 р., що ІІІ НВЗ постановив позбавити ОУН(б) виняткового права вирішувати питання національної ваги⁷². Рапорт також інформував, що «позбуваючись авторитарного характеру, ОУН(б) зазнала фундаментальних змін [...] Зміна політичних засад ОУН(б) вказує на тенденцію до демократичних поглядів»⁷³. У рапорті також читаємо, що ІІІ НВЗ створив

⁶⁹ *National Archives*. — T175/279/5490778.

⁷⁰ *ОУН в світлі постанов...* — С. 75—89.

⁷¹ *Подорож про цей Збір див. у: Там само.* — С. 90—103.

⁷² *Ukrainische Nationalistische Bewegung // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто: Видавництво «Літопис УПА», 1983. — Т. 6: УПА в світлі німецьких документів. — Кн. 1: 1942 — червень 1944 / Упоряд. Т. Гунчак. — С. 94*

⁷³ *Там само.* — С. 95.

на всеукраїнських (Allukrainertums) засадах Головну Команду УПА, яка не підлягатиме жодним політичним групам⁷⁷. Про нові демократичні засади говорять «Програмові постанови» ІІІ НВЗ, в яких написано про «свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм». Стаття 12-та говорить про «повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й змісту національну культуру». Стаття 13-та — про «рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов'язків, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок»⁷⁸. Варто відзначити, що ці далекосяжні, навіть революційні зміни в структурі і програмі ОУН відбулися в час жорстокої боротьби проти двох тоталітарних держав. Це значний поступ у розвитку української політичної думки.

Отож, від вересня 1941 р. ОУН(б) провадила наполегливу антинацистську пропаганду, яка впливала не лише на членів Організації, але й на все українське суспільство. Зрозуміло, що це не була лише боротьба на словах — це був необхідний період психологічної та організаційної підготовки до відкритого спротиву німецькому пануванню. Брутальна і деспотична поведінка німецьких властей зіграла на руку ОУН, бо пригноблене населення переконалося, що єдина його надія — долучившись до ОУН, узяти активну участь у національному русі опору.

⁷⁷ *Ukrainische Nationalistische Bewegung.* — С. 94–95.

⁷⁸ *ОУН в світлі постанов...* — С. 112. Киричук Ю. *Український національний рух 40 – 50 років ХХ століття: Ідеологія та практика.* — Львів 2003. — С. 131–132; Прокоп М. *У сорокріччя ІІІ Надзвичайного Великого Збору ОУН // Сучасність.* — 1983. — Липень-серпень. — С. 104–132.

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГІОН РОМАНА СУШКА. НАПАД ЗІ СЛОВАЧЧИНИ НА ПОЛЬЩУ (1939)*

У словацькій історіографії дотепер немає широких відомостей про т. зв. Український легіон полковника Романа Сушка, який у перші дні вересня 1939 р. взяв участь у відомому нападі з території Словаччини на сусідню Польщу. Тим часом ідеться про цікавий історичний факт, який додає нові акценти у проблематику. Згадка про цю «таємну» українську військову формуацію, підпорядковану Абверу з'явилась у книжці Богуша Хньоупека «Бандерівці»¹. Досліджуючи діяльність Української Повстанської Армії («бандерівців») на території Словаччини у 1945—1947 рр., автор зіштовхнувся з браком інформації про українське військове формування, яке під час приготувань до нападу на Польщу влітку 1939 р. за наказом німецького військового командування було переміщене на територію Східної Словаччини. Тут воно проходило вишкіл, готуючись до бойових і диверсійних дій на польській території. Саме опис тих подій у книжці Хньоупека надихнув нас на спробу дослідити їх глибше.

Причини виникнення Українського легіону Р. Сушка, його призначення неможливо зрозуміти поза ширшим контекстом поривань українців створити незалежну державу, які увінчалися успіхом ще під час Першої світової війни. Хоч період української незалежної державності (1918—1920) і розчинився у круговерті змін політичних режимів і вторгнення ворожих військ, він був для українців важливим доказом власного державотворчого процесу. Вони усвідомлювали, що сусідні країни (насамперед Польща і більшовицька Росія) позбавили їх омріяної державності, розділили їхню територію і піддали населення національному тиску та асиміляції. Тодішні держави-лідери (особливо Британія і Франція) залишались байдужими до цього і передовсім захищали інтереси Польщі (в рамках Версальської системи), не бажаючи втручатись у «внутрішні» процеси більшовицької Росії. Дозволимо собі ствердити, що Франція

* Це дослідження здійснено в рамках грантового проекту VEGA č. 1/2226/05 «Українська Повстанська Армія (УПА) у Словаччині в 1945—1947 рр.» Зі словацької переклала Ольга Сало.

¹ Chñoupek B. *Banderovci*. — Bratislava, 1989.

та Британія зберегли status quo у Східній Європі, але позбавили українців будь-яких надій на майбутнє. Саме в таких геополітичних умовах і почав розвиватися новітній український націоналізм, і лише час показав, у що він може втілитися.

Протягом 1917—1921 рр. чимало політичних, військових і громадських діячів-українців емігрувало в країни Центральної, Південної та Західної Європи. Власне, від цього найбільш освіченого прошарку емігрантства, до якого належали й люди відомі в демократичних колах, виходили імпульси до боротьби проти чужинського панування в Україні за відновлення її незалежності. На початку 1920-х рр. в еміграції з'явилося декілька сотень українських політичних, наукових та військових організацій². Проте незабаром, зрозумівши, що їм бракує єдності, вони почали гуртуватись у спілки та групи*. 1920 р. в Празі виникла Українська Військова Організація (УВО), яку заснував полк. Євген Коновалець**. Пізніше її центр був перенесений у Берлін (1926). Це відбулось не випадково.

² Vidňanský S. *Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Česko-Slovensku. Historický časopis*. — Roč. 40. — 1992. — Č. 3. — S. 370—385.

* Варто назвати найбільші з них. Одна така група сформувалася навколо колишнього козацького отамана, полк. Полтавця-Острияниці, котрий знайшов притулок у Мюнхені і пізніше очолив «Українське національне козацьке товариство». Він намагався створити центр українських антирадянських організацій у столиці Баварії. Інша велика група утворилася навколо гетьмана Павла Скоропадського, який мав намір відновити монархічну Українську державу у формі спадкового гетьманату. Разом із прихильниками він заснував у Берліні Український науковий інститут, який мав потужні осередки в багатьох країнах Європи. Наступною організацією була Українська Народна Республіка (УНР) Симона Петлюри, котрий перебував у Варшаві. Найактивніше Петлюра діяв у Польщі, де й розміщувалась офіційна резиденція його уряду, пізніше перенесена до Франції. Разом із залишками своєї армії, яка була інтернована на території Польщі, він організовував рейди, селянські повстання, диверсії і бунти проти режиму на території радянської України. Петлюра прагнув за допомогою могутньої підпільної мережі, яка нараховувала кілька тисяч членів, спровокувати масовий збройний виступ.

** Євген Коновалець (1891—1938) — видатний український військовий і політичний діяч, випускник правничого факультету Львівського університету, офіцер австрійської армії, полковник; у 1918—1920 рр. командир дивізії, корпусу і групи Січових стрільців Армії УНР; засновник і керівник УВО (від 1921); організатор і Провідник ОУН (від 1929). Від 1922 р. в еміграції (у Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії, Італії). Організаційно об'єднав УВО та ОУН; наві'язав контакти з політиками в Німеччині, Великій Британії, Литві, Іспанії та Італії; організував політично-інформаційні служби в багатьох політичних центрах Європи; залучив до співпраці з ОУН широке коло українських емігрантів. Загинув 23 травня 1938 р. в Роттердамі внаслідок замаху, який виконав радянський агент Павло Судоплатов.

Організація Є. Коновальця (зрештою, як і всі інші) потребувала коштів для існування, і першою їх запропонувала їй Німеччина, яка мала досвід в «українському питанні» ще від 1918 р. й тому враховувала його у своїх планах на майбутнє.

Поступово керівники УВО зрозуміли, що крім військової їм потрібно створити організацію, яка дасть ідеологічну базу українському рухові. Так визрівала потреба об'єднати еміграційні угруповання. Тому було засновано Провід Українських Націоналістів (ПУН) — підготовчий орган для проведення Світового Конгресу Українських Націоналістів. Конгрес пройшов 28 січня — 3 лютого 1929 р. у Відні, і під час нього було засновано Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Саме члени Конгресу сформулювали тезу, яка надовго стала головною ідеєю українського руху: ОУН, «маючи на меті створити Незалежну Соборну Українську Національну Державу змагає до повного усунення всіх окупантів з українських земель і, керуючись інтересами Нації, відкидає орієнтації на історичних ворогів України»³. ОУН очолив Є. Коновалець, його УВО мала бути військовим крилом ОУН. У наступні роки ОУН поглинула майже всі націоналістичні організації та угруповання в еміграції і на сході тодішньої Польщі (в українській Галичині) і стала єдиною силою, здатною керувати революційними процесами⁴.

Від моменту виникнення ОУН у її програмних документах простежується однозначна орієнтація на збройні засоби відновлення української державності. Боротьба мала йти у двох напрямках: перший — повстання в окупованій Україні; другий — формування добровольчих частин у складі іноземних армій, які в слушний момент мали би приєднатись до повстанців і таким чином утворити єдину військову силу⁵. Розробляючи другий напрям стратегії, ОУН орієнтувалася на Берлін і шукала шляхи співпраці з німецькими політичними та військовими діячами. За тодішнього геополітичного співвідношення сил у Європі, ОУН не мала іншого варіанту. Вона не могла розраховувати на підтримку Франції та Великої

³ Посівнич М. Ставлення ОУН до Польщі у міжвоєнний період // *Український визвольний рух*. — Зб. 2. — Львів, 2003. — С. 39.

⁴ Детальніше див.: Šmigel' M. *Ukrajinský nacionalizmus medzi nacizmom a bolševizmom // Totalitarismus 2*. — Plzeň, 2006. — S. 119–121.

⁵ Дзюбак В. та ін. *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія*. — Київ, 2007. — С. 52. Доступно на: http://history.org.ua/oun_ura/ura

Британії — союзників Польщі (яка, з точки погляду українців, окупувала західноукраїнську територію). Українці мусили шукати підтримку в таборі противників Польщі, до якого належала Німеччина. Крім того, у поверсальській Європі Німеччина була єдиною ревізіоністською силою, яка могла розв'язати війну, тобто змінити наявний міжнародний устрій. Німеччину цікавило політичне і військове послаблення Польщі та Радянського Союзу. Можливу війну між цими державами Провід ОУН вважав єдиним реальним шансом для України здобути незалежність. Цю ситуацію цілком прозорою вважав ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов, який сформулював центральну тезу концепції ОУН: Україна мала звільнитись у «тіні німецького військового походу».

З іншого боку, німецькі експансіоністські кола, особливо на початку 1930-х рр., були зацікавлені у співпраці з ОУН, вони приділяли їй велику увагу і включали Україну у свої плани. Після того, як владу в Німеччині захопили нацисти, ці плани знайшли реальне втілення. Отже, можна сказати, що провідні німецькі військові та політичні сили й очільники української еміграції, в середині 1930-х рр. XX ст., мали достатньо причин, щоб розвивати партнерські взаємини⁶.

Окрім цього, ОУН поступово виробила досконалі засоби конспірації, в основі яких лежала міцна організаційна структура. Таку добре налагоджену мережу, яку мала ОУН (її вважали найефективнішим апаратом розвідки в Європі), у наступні роки стали використовувати майже всі європейські таємні служби. Однак особливо зацікавилася нею німецька військова розвідка Абвер. Це був приклад вигідної для обох сторін співпраці. Схожа практика існувала впродовж десятиріч: розвідки різних країн використовували для своїх цілей революційні рухи на території противника, не зважаючи на їхні ідеологічні переконання. Революціонери, зі свого боку, були зацікавлені в допомозі іноземних розвідок, бо вона часто була для них єдиною реальною можливістю покращити матеріально-технічну базу⁷. Так було і у випадку співпраці німецького Абверу

⁶ Koval' M. *Úloha a miesto Organizácie ukrajinských nacionalistov v rokoch 1939 – 1945* // *Historický časopis*. — Roč. 43. — 1995. — Č. 4. — S. 669.

⁷ Лідери більшовиків, сіоністів, польських та вірменських націоналістів, іспанських комуністів та анархістів, курдських повстанців та афганських моджахедів — усі мали тісні контакти з різноманітними закордонними розвідками (Дзюбак В. та ін. *Організація Українських Націоналістів...* — С. 27).

з УВО⁸ та, пізніше, ОУН. Абвер навчав членів ОУН, які, здобувачи «німецьку освіту», одночасно працювали на свою організацію. Спершу вони займалися розвідувальною діяльністю. Крім військової, вони збирали політичну та економічну інформацію. В кінці 1930-х — на початку 1940-х рр. українці здійснювали саботажну та диверсійну діяльність, здебільшого на сході Польщі. Напередодні початку війни головним завданням ОУН була військова підготовка членства. Організація влаштовувала теоретичні заняття, але не могла запропонувати такого всебічного практичного вишколу, як регулярна армія.

Припускають, що за кілька місяців до нападу на Польщу представники вищого військового керівництва Німеччини звернулись до Андрія Мельника*, який став на чолі ПУНУ після вбивства Є. Коновальця, з пропозицією організувати українське повстання на сході Польщі (в Галичині). Відтак частина польських військ була би змушена покинути німецько-польське пограниччя, і це полегшило би проникнення німецької армії вглиб Польщі. Водночас у німецьких військових колах припускали, що вибух українського повстання в Галичині міг би стати приводом для німецького вторгнення в Польщу⁹. У кожному разі, за цю послугу Третій Райх обіцяв А. Мельнику визнати майбутню Українську державу¹⁰. Між Мельником та вищим командуванням Вермахту почалися інтенсивні

⁸ Уже 1925 р. в Гданську німецький Абвер організував курси для сержантів та офіцерів УВО, які наступного року закінчили 60 старших членів УВО (колишніх вояків) та 50 молодих членів організації (Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН — УПА. — Торонто—Варшава—К., 1995. — С. 149).

* Андрій Мельник (1890—1964) — видатний український військовий і політичний діяч, від 1918 р. полковник, співорганізатор і командир дивізії Січових стрільців (до 1920). Співзасновник УВО і її крайовий комендант (1922); від 1934 р. член Сенату ОУН. Після вбивства Є. Коновальця (1938) став Провідником ОУН. На початку 1940 р., після розколу в ОУН, очолив одну з її фракцій — ОУН(м). Помер у м. Люксембургу.

⁹ Керівники української військової еміграції вважали, що для здійснення такої акції потрібні 1 300 офіцерів та 12 000 вояків. Незадовго до нападу на Польщу Вермахт припускав, що кількість українських партизанів, підготовлених до військового повстання, складає 4 000 вояків. Див.: Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942 — 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* — Warszawa, 2006. — С. 68—69.

¹⁰ Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939 — 1945 // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2003 — Ч. 28. Доступне на: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/trofymovych.htm>

переговори¹¹, і ОУН, за посередництва свого крайового командування в Галичині, почала готувати антипольське повстання, яке мало перерости в повстання загальнонаціональне (це швидко виявила польська влада)¹².

Наслідком переговорів між ОУН та військовим відомством німецької розвідки була підписана в червні 1939 р. угода про створення українського диверсійного підрозділу, який мав виконати важливу функцію під час вибуху антипольського повстання у Східній Галичині. Передбачалося, що підрозділ буде переправлений у Польщу через територію Словаччини або повітрям. Його ряди мали поповнити партизани ОУН та українці-дезертири з польської армії¹³. Німці були зацікавлені в існуванні такого українського підрозділу передовсім через пропагандивний ефект. Натомість українські націоналісти отримали реальний шанс долучитись до військових операцій Вермахту. Створення цього диверсійного підрозділу з офіційною назвою Військовий підрозділ українських націоналістів (неофіційно — Український легіон; цю назву часто вживають у літературі) вважається вершиною військової співпраці між тоді ще союзниками — ОУН та Вермахтом¹⁴.

За інформацією німецьких джерел, Український легіон отримав кодову назву «Bergbaer-Hilfe» («допомога гірським селянам») і його вишкіл мав відбуватись у повній таємниці¹⁵. Командиром Легіону було призначено полк. Романа Сушка (відомого своїми

¹¹ Проводові ОУН часом здавалося, що німецьке військове командування приязно ставиться до «українського питання» і до ідеї створити українські добровольчі військові формації, які на боці Вермахту здобули б незалежність України — держави під німецьким протекторатом. Однак насправді ситуація була значно складнішою. Сучасні дослідження свідчать про те, що німецьке партійне і військове керівництво ще перед нападом на СРСР не розробило конкретної стратегії щодо України. Навіть сам Адольф Гітлер не мав чіткого уявлення про долю завоєваних територій на Сході. У липні 1941 р. він пропонував перетворити Україну, Білорусь та Балтійські країни у буферні держави. Пізніше говорив про німецьку адміністрацію на цих територіях, а перед самою війною схилився до повної колонізації України. Очевидно, що українцям ніхто не розкривав цих планів (Дзьобак В. та ін. *Організація Українських Націоналістів...* — С. 54).

¹² Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939.* — Lublin 2003. — S. 344–353.

¹³ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960.* — S. 68.

¹⁴ Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945; Дзьобак В. Та ін. *Організація Українських Націоналістів...* — С. 54.

¹⁵ Чуев С. *Украинский легион.* — Москва, 2006. — С. 172.

контактами з вищим військовим командуванням Вермахту)*. Він протягом 13 червня — 3 липня 1939 р. вів переговори з полк. Лагузенном (Lahousen) про створення і вишкіл Легіону¹⁶. Політичним референтом нової формації був призначений д-р Ярослав Барановський, а перед Генеральним штабом Вермахту та Міністерством закордонних справ Німеччини її представляв Ріко Ярій¹⁷.

Для підготовки першого українського військового підрозділу було виділено садибу в Сауберсдорфі (Saubersdorf; за 100 км на південь від Відня) де розміщувався навчально-збірний осередок ОУН¹⁸. Уже в травні 1939 р. туди були переведені українські сержанти — випускники шестимісячної Офіцерської школи ОУН у м. Фелдафінг (Feldafing) у Баварії під орудою полк. Р. Сушка. Тут вони вдосконалювали свої вміння під керівництвом німецьких інструкторів з Абверу¹⁹. Остерігаючись польських і радянських шпигунів, їх представили місцевому населенню як румунів і утримували в повній ізоляції²⁰.

До рядового складу Легіону входили члени ОУН, що проживали на території Німеччини або прибули туди зумисне, та колишні вояки Карпатської Січі: ті, котрі, зумівши вислизнути з-під угорської окупації Карпатської України, потрапили в угорський полон²¹, і ті,

* Роман Сушко (1894—1944) — український військовий і політичний діяч, від 1918 р. полковник. Співорганізатор і командир Другої дивізії Січових стрільців (до 1920); співзасновник УВО та її крайовий комендант (1927—1930); співзасновник ОУН і член ПУНу. Від 1939 р. номінальний командир Українського легіону. У 1939—1940 рр. обласний керівник ОУН на території Генерального губернаторства. На початку 1944 р. за загадкових обставин убитий у Львові.

¹⁶ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942—1960*. — S. 68—69.

¹⁷ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939*. — S. 354. Ріко Ярій (1888—1969) — військовий і політичний діяч. Сержант австрійської армії; діяч УВО та ОУН. Після наві'язання співпраці ОУН(б) з Абвером у 1941 р. припинив активну діяльність.

¹⁸ У навчально-збірному осередку ОУН у Сауберсдорфі ще у 1937—1938 рр. проходили офіцерські навчання військових керівників організації. Налічувалося близько 80 випускників. Див.: Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942—1960*. — S. 68.

¹⁹ За свідченнями Івана Стебельського, безпосереднього учасника Легіону (Стебельський І. *Шляхами молодости і боротьби*. — К., 1999. Доступне на: <http://exlibris.org.ua/stebelski>).

²⁰ Чув С.: *Украинский легион*. — С. 172—174.

²¹ Для учасників Карпатської Січі, яким вдалось уникнути угорського полону, був створений концентраційний табір у Братиславі. За підтримки Німеччини військово-ве керівництво ОУН створило вишкільно-збірний осередок на території Австрії і

котрих на вимогу німецького командування угорська влада звільнила з концентраційного табору в Наіреггазі (Nyíregyháza)²². Звільнених перевезли у замок Гартенштайн (Hartenstein), що за 20 км від Кірхендорфу (Kirschendorfu) у Верхній Австрії), переодягнули в чехословацьку військову форму чорного кольору і долучили до вишколу під керівництвом німецьких інструкторів, який відбувався в гірському таборі поблизу Гартенштайна²³. Колишні учасники Карпатської Січі, які пройшли випробування вогнем у Підкарпатській Україні, утворили ядро Українського легіону²⁴.

Навчання рядовиків Легіону розпочалося приблизно в середині червня і, з огляду на брак часу, відбувалося з максимальною інтенсивністю. Крім військових тренувань, легіонери закінчили курс вивчення видів зброї, курс топографії, конспірації, диверсійної роботи і польової підготовки, а також вивчили історію та географію України. Після закінчення курсів у Сауберсдорфі та гірському таборі в Гартенштайні (ним деякий час керував пор. Осип Карачевський — 'Свобода'), окремі групи українських вояків були відправлені на подальше спеціалізоване навчання (курси десантників, водіїв тощо), яке відбувалось у різних місцях — у Баварії біля Кімського озера (Chiemské jezero, Chiemsee), в Ніці (Nysa; Польща)

поблизу Ганновера (Hannover) у Німеччині. Втікачі з Карпатської України знайшли захист і роботу в околиці чеського Брна (Brno); в горах Гарзу (Harz) були створені військові робочі батальйони. За свідченням Р. Висоцького, німецьке керівництво також дозволило організувати військовий вишкільний центр ОУН неподалік Берліна (Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. — S. 353).

²² Один із загонів Карпатської Січі, в якому було 200 вояків під керівництвом сот. Степана Сулятицького, відступив на румунську територію під натиском угорських військ. Румуни роззброїли та інтернували солдатів і за кілька днів здали їх угорській армії. Полонені декілька місяців перебували в угорському таборі в Висков, потім у Наіреггазі, де їх постійно оглядали і відвідували представники німецького консульства в Будапешті. Як свідчить Володимир Шигельський — 'Бурлака' (пізніше, у 1945–1947 рр. він був сотенним УПА на Закерзонні), на початку червня 1939 р. від 300 до 400 інтернованих перевезли в Комарно і посадили на німецький транспорт, який довправив їх до замку в Гартенштайні. Там вони довідалися, що їх включать до складу Українського легіону, який візьме участь у боях проти Польщі. Див.: Archiv Ministerstva vnútra (A MV) ČR [архів Міністерства внутрішніх справ Чеської Республіки]. — F. 305-143-1. — Protokol Burlakovej výpovedi. — S. 9.

²³ Чуев С. Украинский легион. — С. 174; Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. — S. 353.

²⁴ Národní archiv ČR Praha. — F. K. Gottwald. — Správa Ministerstva vnútra ČSR. — Č. III/Aa-4983/1910-48 («Ukrajinské nacionalistické nebezpečí proti míru a lidovým demokraciím»). — S. 12.

та Верхній Сілезії, у Вроцлаві і Бруцку над Літавою (Brucko nad Litavou) та ін.²⁵

Вишкіл закінчився 21 липня 1939 р. сформуванням Легіону у складі 200 осіб²⁶, поділених на дві роти, під керівництвом май. Генка Гутовича — ‘Норима’. За участі полк. Р. Сушка (він був номінальним керівником), представників ОУН, офіцерів Вермахту і в супроводі оркестру відбувся святковий огляд Легіону²⁷. 23 липня легіонерів почали організовано переправляти у Східну Словаччину в закритих німецьких вантажівках. Одночасно туди ж малими групами самостійно добиралися вояки із навчальних таборів у Німеччині і поповнювали ряди Легіону.

На початку підрозділи української військової формації розосередили по цілій Східній Словаччині, ймовірно для того, щоб не привертати зайвої уваги. Все це здійснювали у цілковитій таємниці — навіть тодішні словацькі військові джерела не говорять про українську присутність на сході країни (принаймні до цього часу не знайдено відповідних документів). Однак існують дані, що українці дислокувалися поблизу Любичьких Купелів недалеко від Кежмарку в Левочських горах (як зазначає Б. Хньоупек, «важко було знайти глухіше місце для диверсійної групи, що переховується від шпигунів»²⁸), у селах поблизу Прешова і також у гірському масиві неподалік Медзілаборця. Вояки й далі проходили навчання. Б. Хньоупек, наголошуючи на диверсійному призначенні Українського легіону, констатував: «Солдати невідомо де перебували від самого ранку і аж до вечора. [...] Коли їх хтось випадково зустрічав, у лісі чи на полі, вони завжди ледве трималися на ногах від перевтоми. Багато ходили... Були в поході [...] день за днем, ніч за ніччю. За спортивний майданчик їм правили словацькі гори і ліси, ріки і долини. Спіш і Ґемер, Левочські гори й Низькі Татри, завжди віддалеки від людських поселень, щоб не привертати уваги. Виснажливі походи, напади, переправи через річки, підкорення висот — ось їхня щоденна робота [...]»²⁹.

²⁵ Chňoupek B. Banderovci., — S. 155–156.

²⁶ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939. — S. 354.

²⁷ A MVČR. — F. 305-143-1. — Protokol Burlakovej výpovedi. — S. 8.

²⁸ Chňoupek B. Banderovci. — S. 159.

²⁹ Ibid.

Підрозділ, розміщений у гірській хатині недалеко від Медзіраборець, був готовий нелегально перетнути кордон і долучитись до партизанської антипольської війни. Однак цього не сталося. І. Стебельський згадує: «В тій хатині, нічого не роблячи, ми просиділи майже дев'ять днів. Ми лиш добре їли, відпочивали і даремно чекали наказу. Щось мало статись. Я бачив, що наші німці були знервовані і не знають як чинити в такій ситуації»³⁰.

До кінця серпня 1939 р. решта підрозділів Легіону перебували біля Пряшева. У Легіоні налічувалося приблизно 325 вояків³¹. Джерела дають різну інформацію щодо загальної чисельності Українського легіону полк. Р. Сушка. Б. Хньоупек перебільшено стверджує, що він нараховував 1 500 осіб. Польська військова розвідка володіла інформацією, що на кінець серпня поблизу Пряшева перебувало 800 вояків у Соліварі та 300 в Руській Новій Всі³²; згідно з іншим джерелом, було два українські підрозділи по 800 осіб³³. Більшість польських та українських дослідників вважають, що Легіон складався із 600 солдатів³⁴.

Незадовго до початку війни Легіон передислокувався до Медзіраборець і через села Відрань і Палоту підібрався впритул до польського кордону³⁵. В той час його учасників переозброїли (є свідчення, що вони отримали пістолети-кулемети МР-38) і вдягли в нову уніформу Вермахту (перекрашану у зелений колір і без відзнак)³⁶. Легіон приєднався до словацької армії. Отож, крім 1-ї дивізії «Яношік» ген. А. Пуланіха, 2-ї дивізії «Шкульте-ті» пполк. Я. Імра, швидкісної групи «Калінч'як» і Третьої дивізії

³⁰ Стебельський І. *Шляхами молодости і боротьби*. — К., 1999.

³¹ Узгоджуються з цими цифрами дані у: Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939*. — S. 354; Стебельський І. *Шляхами молодости і боротьби*.

³² В польському оригіналі: «[...] w Solivar – około 800 siczowców w mundurach niemieckich, w Ruska Nova Ves około 300 siczowców». Див.: *Kampania wrześniowa 1939 roku. Sprawozdania informacyjne oddział II sztabu naczelnego wodza. Dokumenty // Materiały. Dokumenty źródeł archiwalia, zeszyt 2 (maj 1986)*. — Warszawa, 1986. — S. 67. — Dok. č. 15. Принагідно висловлюємо подяку М. Гняздовському за надані матеріали.

³³ Sowa A. *Stosunki polsko-ukraińskie*. — Kraków, 1998. — S. 72.

³⁴ В'ятрович В. *Сотенний «Бурлака»*. — Львів, 2000. — S. 24; Мотыка Г. *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960*. — S. 69.

³⁵ A MV ČR. — F. 305-143-1. — *Protokol Burlakovej výpovedi*. — S. 8.

³⁶ Чув С. *Украинский легион*. — С. 174–175; A MV ČR. — F. 305-143-1. — *Protokol Burlakovej výpovedi*. — S. 8–9.

«Разус» пполк. А. Малара³⁷, на територію Південно-Східної Польщі був готовий вторгнутись і Український легіон полк. Р. Сушка, щоб у такий спосіб підтримати антипольський виступ українців.

Тим часом ставлення німців до участі українців у німецько-польській війні змінилось. Очевидною стала подвійна гра Берліна. Однак 18 серпня Абвер за посередництва май. Штольца (Scholtz) звернувся до керівництва ОУН з вимогою привести в бойову готовність усі підпільні підрозділи на території Східної Галичини. Два дні по тому, 20 серпня, до Берліна викликали А. Мельника та Р. Ярого, які в наступні дні зустрілись на переговорах із шефом Абверу Вільгельмом Канарісом (Wilhelm Canaris)³⁸. Одночасно німці вели переговори з СРСР, які кінець кінцем вилились у підписання німецько-радянського пакту про ненапад (пакт Молотова—Ріббентропа). Отже, 23 серпня 1939 р. німці кардинально перекроїли карту Європи. З огляду на умови німецько-радянської угоди про поділ Польщі, було вирішено відмовитися від участі українців у конфлікті й надалі обережніше вступати в контакт із їхніми представниками в еміграції. 1 вересня 1939 р. було видано наказ про відкликання Українського легіону з лінії фронту і зарахування його до складу допоміжної служби німецької армії³⁹.

Словацько-польський кордон легіонери скоріш за все перетнули десь між 6 і 9 вересня 1939 р. Вони рухались по другій лінії (разом

³⁷ Детальніше про підготовку словацької армії до походу на Польщу див. у: Vaka I. *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. — Bratislava, 2006. — S. 85—105.

³⁸ На цій зустрічі, крім остаточного узгодження планів щодо повстання українців у Польщі, йшлося про майбутнє Галичини. За деякими даними, В. Канаріс запевняв А. Мельника, начебто після завоювання Польщі ті її частини, де компактно проживають німці, будуть приєднані до Райху, етнічні польські території утворять маріонеткову державу, а на етнічних українських землях постане Західноукраїнська держава під німецьким протекторатом. Проте А. Мельник вирішив відмовитись від повстання, вимагаючи від Берліна додаткових гарантій. Крім того, митрополит Андрей Шептицький надав йому інформацію про зміст щойно підписаного пакту Молотова—Ріббентропа. У листі до Гітлера Мельник писав, що не може погодитись на повстання ОУН у Польщі, оскільки не бачить, заради чого це потрібно робити: «Спочатку німецький уряд має оголосити офіційну позицію, і лише тоді можна обговорювати ідеї німців щодо участі ОУН у війні проти Польщі та щодо повстання в тилу польської армії» (Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 — 1939*. — S. 354; Трофимович В. *Поль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939 — 1945*).

³⁹ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 — 1939*. — S. 354.

із 2-ю словацькою дивізією «Шкультеті» і швидкісною групою «Калінч'як») на німецьких вантажівках під наглядом німецького офіцера май. Демела (Dehmel) і в супроводі конвою Вермахту⁴⁰ та не брали участі в боях (попереду воювала 57-ма дивізія ген.-май. Блума)⁴¹. Легіон рухався за маршрутом Санок—Устржики—Леско—Київ—Самбір—Комарно до галицької столиці — Львова у складі 14-ї німецької армії генерала В. Ліста (W. List)⁴². Коли він підійшов впритул до міста, то отримав наказ зупинитись. Річ у тім, що 17 вересня 1939 р. на Польщу напав Радянський Союз, його війська протягом кількох днів захопили Львів і всю Східну Галичину (як і решту областей Західної України та Білорусі). Тож Легіон мусив відступити разом із німецькими підрозділами до Кросна, звідки їх пізніше транспортували у район Устжика (Ustrzyk) на південно-сході Польщі для короткого перепочинку. В рядах Українського легіону запанував дух розчарування.

Пізніше Легіон перемістили до Санок, де він майже два тижні (до прибуття німецьких прикордонників) контролював нову лінію кордону (німецько-радянського) і виконував «очисні операції» проти розпоршених частин польської армії. Пізніше Легіон перейшов двома групами до Криниць і Закопаного. Там на початку листопада німці роззброїли і розпустили легіонерів, імовірно для того, щоб не дратувати своїх «спільників» — Радянський союз⁴³.

Пізніше частину учасників Легіону перекваліфікували, і вони ввійшли до складу Української допоміжної поліції, а тако ж до військово-поліцейських формувань, призначених для охорони промислових об'єктів, залізниці, гірських перевалів, військових таборів і в'язниць, розкиданих на території Південно-Східної Польщі⁴⁴.

⁴⁰ Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929 – 1939.* — S. 354.

⁴¹ Chłoupek B. *Banderovci.* — S. 176–177.

⁴² В'ятрович В. *Сотенний «Бурлака».* — S. 24.

⁴³ Szcześniak A., Szota W. *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce.* — Warszawa, 1973. — S. 67–69; В'ятрович В. *Сотенний «Бурлака».* — С. 24; Chłoupek B. *Banderovci.* — S. 187–189; Стебельський І. *Шляхами молодости і боротьби; А МВČР.* — F. 305-143-1. — *Protokol Burlakovej výpravy.* — S. 9.

⁴⁴ А МВ ČР. — F. 305-143-1. — *Banderovské organizácie OUN a UPA. Див. також: Трофимович В.: Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939 – 1945.*

1943 р. за наказом ОУН більшість членів колишнього Українського легіону полк. Р. Сушка дезертирували з поліції і перейшли в ряди Української Повстанської Армії, що формувалась. А у 1946—1947 рр. вони знов опинились у Східній Словаччині, але тепер як учасники пропагандистських рейдів відділів УПА, які агітували проти радянської влади та комуністичної партії.

Ось так закінчився перший розділ епопеї українського державотворення «в тіні німецького походу». Проте він не був останнім. Ще перед нападом на Радянський Союз обидві фракції ОУН (мельниківці та бандерівці) із допомогою Німеччини сформували дві військові одиниці — т. зв. Дружини українських націоналістів (у документах Абверу їх позначали кодовими назвами: спеціальний загін «Нахтігаль» та організація «Роланд»)⁴⁵. Згодом вони так само були розформовані, і це спонукало бандерівську ОУН відвернутися від Німеччини. Натомість фракція мельниківців співпрацювала з Третім Райхом аж до кінця війни; 1943 р. спільно з Вермахтом вона сформувала 14 Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) — гренадерську дивізію військ СС «Галичина», яка 1944 р. взяла участь у придушенні словацького національного повстання в Центральній Словаччині⁴⁶.

⁴⁵ Див.: Дзюбак В. та ін. *Організація Українських Націоналістів...* — С. 56—75.

⁴⁶ Детальніше див. у: Šmigel' M., Mičko P. *Evakuácia v znamení úteku. Utečenci z Ukrajiny a Poľska na Slovensku v roku 1944.* — Banská Bystrica, 2006. — S. 17, 77—89; Fremal K. 14. *Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) v historickej spísbe o slovenskom hnutí odporu v rokoch druhej svetovej vojny* // *Slovenská republika 1939 — 1945 očami mladých historikov IV* /Ed. M. Šmigel', P. Mičko. — Banská Bystrica, 2005. — S. 388—399.

*‘Еней’, співробітник Калуської окружної референтури пропаганди,
та ‘Олена’, друкарка Болехівського районного проводу.
Кінець 1940-х рр.*

ОЛЕКСАНДРА СТАСЮК

КОНТРОЛЬ ЗА ВИГОТОВЛЕННЯМ ТА ПОШИРЕННЯМ ПІДПІЛЬНИХ ДРУКІВ У СИСТЕМІ ВИДАВНИЧО- ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ СТРУКТУР ОУН (1944–1953)

У системі видавничих структур ОУН важливого значення надавали контролю за виготовленням, зберіганням та поширенням підпільних друків. Це зумовлювалося, з одного боку, потребами конспірації, оскільки виконувати організаційні завдання в умовах підпілля можна було, тільки суворо дотримуючись її законів, а з іншого — непрофесійністю багатьох працівників редакційно-видавничих відділів та друкарень, серед яких фахові редактори, журналісти, коректори чи друкарі траплялися вкрай рідко. Контроль здійснювали на всіх організаційних рівнях стосовно різних ланок процесу: ідейно-політичної, технічної, редакторської, організаційної та фінансової. Це відображено в численних наказах, інструкціях, розпорядженнях, вказівках, звітах, які регламентували роботу видавничого сектору та скеровували її у максимально ефективне русло. Із цього погляду особливо цікавим є повоєнний період, коли вимушена конкуренція з радянськими агітаційними виданнями та поширення пропагандивних акцій на інші країни Центрально-Східної Європи змушували повстанців постійно дбати про підвищення ідейно-політичного та інтелектуального рівня літератури, розширювати її тематичний спектр, збільшувати кількість.

Насамперед, керівникам ОУН ішлося про організацію на місцях достатньої кількості підпільних друкарень та забезпечення їх тривалого і функціонування, адже потреби підпілля в націоналістичній літературі можна було задовольнити, лише маючи потужну технічну базу. Тож, у листопаді 1944 р. під час Першої пленарної наради Проводу ОУН СД було ухвалено низку важливих постанов щодо роботи друкарень, це дало змогу краще їх законспірувати, а також полегшило централізоване керування ними. Відповідно до затверджених інструкцій, друкарні були від'єднані від осередків

пропаганди і почали функціювати автономно, тобто було створено окрему технічну ланку, яка діяла одночасно із пропагандистською. Це не означало, що зникав зв'язок між ними, — ішлося тільки про кращу конспірацію друкарень. Відтепер знати про наявність друкарні в терені могло лише дуже обмежене коло осіб, до яких належали передусім її керівник, технічні працівники та охоронці. Навіть провідник терену, який курував роботу друкарні і регулярно отримував звіти про її діяльність, не завжди знав, де саме вона розташована. Від 1944 р. всі друкарські осередки в ОУН і УПА прийнято називати технічними звенами (ТХЗ), імовірно, тоді ж для конспірації у наказах і звітах їх почали кодувати цифрами, наприклад «19-XXII, 123/45».

1944 р. керівником друкарень референтури Проводу було призначено Мирослава Мартина — 'Євгена' ('Уласа', 'Ігоря'). Саме він займався технічним облаштуванням друкарень («Прага», «Самара», «Вінниця», «Полтава»), що входили до складу видавничого осередку «Зелений гай» на Львівщині. Посада керівника друкарських технічних звен існувала також на рівні області (після реорганізації адміністративної структури — на рівні краю). Він повинен був дбати про роботу достатньої кількості ТХЗ на підпорядкованій території, забезпечувати їх надійно законспірованими приміщеннями або криївками, а також добирати технічних працівників, які б, окрім друкарської справи, знали про конспірації та вміли зберігати таємницю¹. Якщо в області існували 3—5 друкарень, керівник друкарських технічних звен мів мати заступника. Щомісяця 13 числа він повинен був звітувати про виконану роботу, а саме: про кількість ТХЗ в області (тих, які працювали і тих, які не працювали); про їхню придатність до використання та потужність; про загальну кількість видрукованої літератури і кожним звеном окремо; про те, кому надіслано видруковану продукцію, і в якій кількості тощо.

Кожне технічне звено мало свого керівника, який безпосередньо відповідав за друк літератури, за її зберігання та відправлення за призначенням. Керівники друкарських звен нарівні з референтами пропаганди й тереновими провідниками відповідали

¹ Обов'язки керівника друкарських технічних звен. — 18. XI. 1944р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3833. — Оп. 1 — Спр. 144. — Арк. 7.

за стан ТХЗ, наявність друкарської техніки, паперу, матриць, фарби, кальки тощо². Обласні (пізніше — крайові) керівники друкарень підпорядковувалися крайовим провідникам (провідникам земель) та пропагандистам, окружні (надрайонні) — обласним (окружним), повітові (районні) — окружним (надрайонним). На рівні кушців та станиць створення друкарень не передбачалося. Зрештою, навіть на рівні повіту через брак фахівців здійснити це було майже неможливо, — відомо про існування тільки семи друкарень такого рівня (друкарня ОП /осередку пропаганди/ Глинянського повіту, друкарня ОП Городоцького району, незначений повітовий осередок, у якому видавали гумористичний журнал «Оса» та ін.).

Кількість працівників друкарського осередку була зведена до мінімуму: їх тепер добирали так, щоб техкерівник виконував одночасно роботу технічного працівника та коректора, звичайно, якщо він був компетентним у цій справі. Дівчата-підпільниці, окрім роботи на циклостилї чи друкарській машинці, виконували функції кухарок та — за необхідності — медперсоналу. На час роботи над особливо важливим завданням криївку-друкарню законсервовували на кілька тижнів або й місяців. Зокрема, виготовляючи перший номер журналу «Літопис УПА» (1947), підпільниці Ярослава Левкович — 'Оля' та Євгенія Чорній — 'Катерина' понад три місяці не виходили з криївки біля с. Нова Скварява на Жовківщині. Упродовж грудня 1947 — березня 1948 рр. вони виготовили до 30 примірників журналу обсягом 48 с.³ Готову літературу техпрацівники негайно відправляли на спеціальний пункт доставки, звідки її уже розвозили кур'єри⁴. Пункт доставки, згідно з новими вказівками, не міг розташовуватися в тому ж селі, що й друкарня. Його влаштовували переважно в сусідньому населеному пункті або в лісовій криївці. Досить часто там зберігали також резервні друкарські засоби, папір, поліграфічні фарби, тобто він виконував ще й функції складського приміщення.

² Інструкція у справі пропагандивної роботи. — 1. 08. 1944р. // ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 4.

³ Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: «Ідея і чин» — як джерело до історії видавничої справи на Жовківщині 1947-1951 рр.» // Наукові записки. Львівський історичний музей. — Львів, 1997. — Вип. VI. — Ч. 2. — С. 75–76.

⁴ Там само.

Тоді ж, восени 1944 р., щоб унеможливити виготовлення непідконтрольних організації друків (імовірно, це було пов'язано із появою відозв Народної визвольної-революційної організації), вирішило посилити контроль за використанням паперу. Керівники друкарських технічних звен повинні були у звітах вказувати, скільки і якого за якістю паперу вони мають (газетний, циклостильовий, пелюрка тонка, пелюрка товста, обгортковий тощо), скільки всього паперу було використано упродовж звітнього періоду, скільки пішло на виготовлення конкретного видання, скільки було зіпсуто тощо. Облікові підлягали також зразки шрифтів (наприклад: «а» /петіт/ — 5 кг, «А» /петіт/ — 4 кг, «а» /гармонт/ — 3 кг, «А» /гармонт/ — 31,2 кг), колір фарби та кількість черенок або матриць⁵.

Чимало зусиль було спрямовано на те, щоби забезпечити безперебійну роботу друкарень цілоріч. Восени керівникам ТХЗ і провідникам наказували оснастити їх усім необхідним для роботи взимку. Зокрема, референт пропаганди Львівського краю Радіон Жабко — 'Юг' розпорядженням від 1 листопада 1944 р. наказав «якнайстаранніше, при повному збереженні засад конспірації (ночами, при варті)»⁶ підготувати криївки для пропагандистських осередків та належних їм друкарень, якщо таких немає або вони ненадійні, а також подбати про забезпечення їх «всякими технічними засобами пропаганди: папером, фарбою (друкарською і циклостильовою), шрифтами, калькою, матриці і др. матеріали»⁷, — оскільки взимку проведення таких робіт, транспортування техніки чи взагалі будь-які переміщення будуть утруднені. Повстанцям, які брали участь у будівництві криївки для друкарні, було наказано зимувати у цій же криївці як охоронцям. У розпорядженні йшлося також про виготовлення надійних складських приміщень для зберігання паперу, готової продукції та друкарської техніки, які мали відповідати вимогам конспірації та захищати від усякої негоди.

Незважаючи на низку планових заходів, організації не вдалося вберегти технічної ланки від втрат. Упродовж 1944—1946 рр., застосовуючи в боротьбі з підпіллям регулярні частини Червоної

⁵ Бойко В. Матеріали виставки «Україна в боротьбі: «Ідея і чин»... — С. 75—76.

⁶ Керівним осередкам до виконання. — 1944. — 1 лист. // ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 17.

⁷ Там само.

армії, спецзагони НКВД, мережу інформаторів серед цивільного населення, підкупи та провокації, радянські каральні органи ліквідували майже всі великі друкарні крайового й окружного рівнів. Підпільники були змушені шукати нових шляхів друку та поширення літератури. Щоб посилити конспірацію, було вирішено відмовитися від потужних друкарень та від практики зосереджувати кілька ТХЗ на невеликій території; після цього літературу виготовляли здебільшого на рівні округ та надрайонів у невеликих друкарнях. Основними технічними засобами стали ци-

*Петро Федун – ‘Полтава’,
керівник ГОСП ОУН*

клостилі та друкарські машинки. Останні мали бути на озброєнні в кожного районowego пропагандиста, оскільки «при добре організованій роботі одна машина до писання може забезпечити (в мінімальній кількості) потреби району в листівках, закликах тощо»⁸. Ситуацію в районі, де пропагандист не мав навіть друкарської машинки, наказано вважати незадовільною та негайно виправляти.

На рівні надрайонів інструкції рекомендували використовувати простоті та легкі друкарські машини-«гутенбергівка»: «Розпочати якнайширше вкорінювати в терен гутенбергівки: вчитися їх робити і на них працювати. Це в наших умовах найкраща друкарська техніка: мала, легка до переносування, мінімальна обслуга 2 чол., в крайньому випадку й один, потрібна така кількість шрифту (черенок), яку завжди в наших умовах ще можна дістати, можна

⁸ Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи на найближчий час. – 1947. – Квіт. // Галузевий державний архів Служби безпеки (далі – ГДА СБ) України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 236.

перебивати на будь-якому папері»⁹. Було опрацьовано та видруковано інструкцію для роботи на цих машинах.

Керівники організації розуміли, що за нових обставин саме конспіраційні заходи забезпечують тривалу роботу друкарні, тому майже в усіх пропагандистських вказівках надавали їм максимальної уваги. У «Вказівках №1 щодо пропагандистської роботи на 1949 рік» керівникам технічних звен уже вкотре наказували перевірити, наскільки техзвена розконспіровані і, якщо є потреба, перемістити їх у нові криївки; заготовляючи папір, діяти обачно, щоб не натрапити на більшовицьку агентуру; однак у жодному разі не припиняти роботу через страх перед розконспірацією: заготовляти шрифти, гутенбергівки, папір та інші поліграфічні матеріали навіть тоді, коли терен ними забезпечений, одночасно вишколювати друкарів, складачів-верстальників та інший техперсонал¹⁰.

Після 1947 р. пропагандистські інструкції дедалі частіше закликають ощадливо використовувати майно друкарських осередків, економити папір, фарбу тощо. Щоби зменшити витрати паперу, видавцям радили використовувати дрібні шрифти, не залишати великих відступів між розділами статті чи окремими публікаціями, а вимушені пробіли заповнювати уривками з програмних видань ОУН, малюнками, карикатурами, цитатами та віршами¹¹. Використані кліше наказували передавати по зв'язках у сусідні райони, а якщо є така можливість — то різьбити відразу кілька кліше.

За відсутності будь-якої техніки в терені слід було використовувати паперограф або переписувати літературу від руки, залучаючи до цього процесу якнайбільшу кількість підпільників. Примітивною друкарською технікою мали бути забезпечені також криївки, у яких зимували повстанці. Отже, діяльність друкарень була продубльована численною мережею пунктів передруку літератури, які діяли при кожному пропагандивному, політичному чи організаційному осередку та у криївках-зимівниках. У результаті, попри зменшення кількості друкарень (у середньому з 29 у

⁹ Додаток до «Коротких вказівок щодо пропагандивної роботи на найближчий час». — 1947. — Серп. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 238.

¹⁰ Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1949 рік // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 301.

¹¹ Інструкція 1/48. — 1948. — 20 лист. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 283.

1943—1946 рр. до 18 у 1947—1953 рр.), обсяг друкованої літератури щороку збільшувався і незабаром сягнув 150—180 найменувань на рік, а впродовж 1947—1949 рр. піднявся до максимального рівня — понад 200 найменувань, які роздруковували тисячними накладками. Цього разу розроблена підпіллям схема видавничої роботи виявилася надзвичайно ефективною: вона залишалася незмінною до кінця діяльності ОУН в Україні.

Контроль за роботою ТХЗ передбачав також визначення змісту й обсягу друкованих матеріалів, їхньої пріоритетності, термінів виконання робіт тощо. Зразки пропагандивної літератури виготовляли члени Головного осередку пропаганди (ГОСП) та провідні публіцисти ОУН, що зазвичай посідали найвищі керівні посади в Організації та УПА. Вони ж редагували й затверджували до друку статті, поезії, тексти листівок, надіслані від низових ОП. Редагування мало на меті ідейно-політичну непомильність, грамотність і стилістичну досконалість тексту. Упродовж 1943—1950-х рр. останнє слово у затвердженні до друку періодичних видань Проводу та УГВР, а також усіх ідеологічних статей належало ген. Роману Шухевичу. Ці матеріали через особливо надійні зв'язки надсилали до конспіративної квартири Головного командира УПА і лише після цього відправляли до друкарень. Серед архівних документів збереглися зразки матеріалів, які відредагували Головний командир УПА Р. Шухевич, керівник ГОСП Петро Федун, останній Головний командир УПА Василь Кук. Вони засвідчують високий фаховий рівень редакторів, їхню обізнаність із проблематикою підпільних видань, а також, що особливо цікаво, дають змогу простежити за думкою редактора, тобто проникнути в його творчу лабораторію.

Зразки пропагандивної літератури, котрі виготовляли ГОСП та члени Проводу, надсилали насамперед до крайових друкарень, де виготовляли основну масу літератури. Пізніше готові примірники видань потрапляли до низових друкарень, де їх розмножували відповідно до потреб та можливостей осередку. Жодної іншої літератури, окрім надісланої «згори», низові осередки пропаганди видавати не мали права (виняток становили тільки листівки місцевого значення): «Видавання політичної літератури належить до компетенції Проводу ОУН і Крайових Проводів ОУН. Отже, забороняється всім іншим осередкам видавати будь-яку іншу літературу.

Ця заборона не охоплює видавання листівок, що своїм змістом обіймають вузькотеренові проблеми, як наприклад, доручення польському імперіялістичному елементові опустити українські землі, заклик до добровольців різних національностей, що служать при німецькій армії і знаходяться на українській землі, не робити репресій супроти українського народу, виконуючи приказів імперіялістів і т.п.»¹². Інструкції наказували під час передруку літератури суворо дотримуватись оригіналу, не робити помилок, пропусків, не допускати власних інтерпретацій тексту. За кожну неточність винних чекало покарання: «Кожний відхил, неуважний передрук, недогляди, пропуски — потягнуть за собою організаційні кари на винних друзів»¹³, — попереджали зверхники.

Спеціальні інструкції регламентували черговість друку матеріалів. Насамперед ТХЗ мали передруковувати листівки і заклики, відтак — видання УГВР та Головного осередку пропаганди та інформації при Проводі ОУН, періодику крайового рівня та брошури ідеологічного змісту. Деякі матеріали, з огляду на їхню актуальність, слід було видавати позачергово¹⁴. Брошуру Петра Федуну — ‘Полтави’ «Хто такі бандерівці та за що вони борються» інструкції наказували передруковувати і поширювати при кожній нагоді, оскільки її вважали досконалим опрацюванням програми боротьби ОУН. На літній і зимовий періоди кожний видавничий осередок затверджував план роботи, складений із найактуальніших матеріалів¹⁵.

Контроль за виготовленням періодичних видань був дещо складнішою справою і вимагав від зверхників більше зусиль та часу. Спеціальними інструкціями працівники ГОСП і керівники крайових осередків пропаганди (КОП) визначали назви часописів, їхнє ідейно-політичне і тематичне спрямування, соціальне призначення, територію поширення тощо. Іноді вони навіть моделювали структуру видань. Наприклад, газети для молоді мали містити передовицю, присвячену різним національним святam і подіям, статті на

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 13.

¹³ Зауваження стосовно розповсюдження листівки «Добровольцы» // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 169.

¹⁴ Інструкція 1/48. — 1948 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 282–283.

¹⁵ Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік. — 1950 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 307.

актуальну та виховну тематику, матеріали про ідеї та цілі ОУН, нарис про боротьбу УПА, а також вірші, повстанські пісні, гумор.

Періодику видавали здебільшого на рівні країв та областей (згодом — країв та округ), тож керівники пропаганди цих рівнів мали одночасно виконувати функції редакторів та кореспондентів підпільних газет і журналів, що видавались у підзвітних їм осередках. Обласних (крайових) референтів пропаганди одночасно вважали кореспондентами газет крайового рівня (проводів земель) і мали забезпечувати їх відповідною кількістю кореспонденцій. Для збору інформації використовували організаційну мережу, а також легальників (переважно серед інтелігенції)¹⁶. Члени окружних осередків пропаганди (ООП) були зобов'язані надсилати до редакцій крайових видань матеріали про бої УПА й кушових самооборонних відділів, про героїчні вчинки вояків і членів підпілля, про терор окупанта тощо¹⁷. Надіслані повідомлення мали бути змістовними, цікавими, насиченими цифрами і перевіреними фактами¹⁸, тому що «друкування неправдивого матеріалу компромітує газету, а також кореспондента»¹⁹, — наголошено в інструкції. Для перевірки фактів дописувачі повинні були звертатися до теренових провідників, керівників СБ, військової розвідки чи командирів поодиноких відділів, які також відповідали за вірогідність і актуальність інформації. Надсилати кореспонденції слід було своєчасно, оскільки «...застарілий матеріал не цікавить нікого та робить газету неактуальною»²⁰.

Готовий часопис надсилали на затвердження тереновому провідникові, а якщо видання мало загальноорганізаційне значення, — до ГОСП. Схвалення та дозвіл на друк отримували не завжди. Скажімо, 1946 р. провідник Львівського краю Зеновій Тершаківець — 'Федір' визнав незадовільним журнал для молоді «Голос України», який виготовили обласний пропагандист 'Мироном' та член ОП Галина Голояд — 'Марта', — у провідника виникли

¹⁶ Інструкції для повітових ОП референтів у справі організації дописувачів-репортерів // ГДА СБ України. Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 99.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 11.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

застереження стосовно структури часопису та інтелектуального рівня деяких статей²¹.

Однією з форм контролю та корегування роботи референтур пропаганди і підпорядкованих їм ТХЗ було проведення пропагандистських конференцій різних рівнів, на яких обговорювали питання агітаційної роботи, діяльності видавничих осередків, поширення підпільної літератури та її змісту. Одна з таких конференцій відбулася 14—18 червня 1944 р. в експозитурі др. «Токара» — «Запоріжжя» — «Маркіян», у її роботі взяли участь крайові та обласні референти пропаганди ЗУЗ²². Із часом терор окупанта унеможливив проведення конференцій, тому зверхникам доводилось обмежуватися такими формами контролю, як накази та розпорядження, листування, бесіди під час особистих зустрічей. Про друк та поширення літератури йшлося і на нарадах членів Проводу. Зокрема, у травні 1948 р. в Миколаївських лісах на Львівщині відбулася нарада, в якій взяли участь Р. Шухевич, П. Федун, О. Дяків, З. Тершаківець, В. Галаса та В. Бей. Про стан видавничо-пропагандистського сектору, друк підпільної літератури та роботу редакційних груп доповідав Осип Дяків — «Горновий»²³.

Із утвердженням радянської влади та встановленням тотального контролю МВД й КГБ, організаційні зв'язки послабилися. Зразки пропагандивних матеріалів, відправлені на редагування та затвердження зверхникам, досить часто не доходили до місця призначення або йшли так довго, що втрачали актуальність. Особливо це позначалося на періодиці. Ставало очевидним, що в таких умовах суворий контроль за діяльністю ОП значно зменшує результативність їхньої роботи. Тож навесні 1945 р. було вирішено децентралізувати пропагандивно-видавничу референтуру²⁴. КОП, зміцнені фаховими кадрами — провідними публіцистами організації, отримали, фактично, всі повноваження ГОСП: вони могли видавати статті на будь-які теми (зокрема й ідеологічні та політичні),

²¹ *Архів Управління СБ України Львівської області. — Фонд. Кримінальні справи. — Спр. 9609. — П-36254. — Т. 1. — Арк. 85.*

²² *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 159—160.*

²³ *Галаса В. Наше життя і боротьба (Спогади). — Львів, 2005. — С. 122.*

²⁴ *Кук В. Постій Проводу ОУН у селі Бишках (1943-1945рр.) // Воля і Батьківщина. — 1998. — № 4. — С. 37.*

самостійно відбирати матеріали до друку, редагувати їх, визначати типи та характер видань.

Окружним і надрайонним ОП також було надано більше повноважень щодо вибору тематики видань і редагування. 1945 р. при ООП створено видавничі відділи, на чолі яких поставлено редакторів. Двічі на місяць редактори видавали окружний інформаційний листок, що містив вступну статтю, воєнно-політичні новини та різні комунікати ОУН-УПА. Вступна стаття мала бути написана на «теми льокально-окружного та загального характеру» (але все ще заборонялося без санкції КОП опрацьовувати міжнародну тематику)²⁵, дозволялося друкувати патріотично-виховні твори, зокрема художню прозу, поезію, гуморески. Це стимулювало видання газет і журналів на цьому рівні. Створення видавничих відділів при надрайонних та районних ОП не було передбачено: на цих рівнях мали видавати тільки інформаційні газети.

Провідники організації усвідомлювали недосконалість такої системи керування видавничим процесом, адже імовірність друку примітивних чи небажаних матеріалів значно зросла, однак за обставин, що склалися, іншого виходу не було. Крім цього, децентралізація видавничо-пропагандивної роботи не означала повної втрати контролю. Хоча члени ГОСП і досвідчені провідники уже не мали змоги редагувати всіх видань до того, як ті з'являлися друком, однак вони корегували діяльність низових редакційно-видавничих відділів за допомогою детальних інструкцій, які містили вказівки стосовно пропагандивної та видавничої роботи на цілий рік²⁶, а також наказів і тематичних вказівок, які обумовлювали особливості роботи над відповідними тематичними групами видань, вказували на технічні й граматичні помилки, організаційні хиби тощо²⁷.

Особливо багато інструкцій видавалося, щоб скорегувати ідейно-політичний бік видавничої справи. У них розтлумачували

²⁵ Інструкція Ч. 1/45 КОП. — 1945. — Берез. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 177.

²⁶ Напрявні політично-пропагандивної роботи. — 1945; Короткі вказівки щодо пропагандивної роботи на найближчий час. — 1947; Вказівки № 1 щодо пропагандивної роботи на 1949 рік; Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік. — 1950 тощо.

²⁷ Вказівки пропагандистам по питанні Т. зв. возз'єднання греко-католицької церкви з руською православною церквою. — 1945; Про деякі політично-пропагандивні помилки. — 1946; Правописна інструкція. — 1949; Інструкція в справі кореспондентів ГОСП-у. — 1951 тощо.

*Підпільники за роботою над пропагандивними матеріалами
в підземному бункері*

ідейно-політичні аспекти програми, давали настанови щодо висвітлення подій та ідеологічних явищ, робили зауваження з приводу невідповідного використання деяких політичних термінів. Зокрема, в інструкції від 28 січня 1946 р. 'Петро Полтава' наказував публіцистам звернути увагу на реакційну сутність Організації Об'єднаних Націй, яка представляла інтереси імперських держав, не рекламувати Нюрнберзький процес як «тріумф міжнародної справедливості» (бо хто і кого судить?), бути обережними в оцінці антибільшовицьких рухів у країнах, окупованих СРСР, зокрема не називати польську АК силою політично аналогічною УПА («в нас є спільний ворог і більше, властиво, нічого»)²⁸. Одночасно керівник ГОСП застерігав від необачних і провокаційних висловлювань на адресу російського та інших народів, а також радив не перебільшувати власних досягнень, а саме: не писати про Фронт поневолених народів як про dokonаний факт, оскільки на даному

²⁸ Про деякі політично-пропагандивні помилки. Інструкція ГОСП. – 28.01.1946 // ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 10. – Арк. 70.

етапі — «це щойно ідея, в напрямі реалізації якої зроблено лише перші кроки»²⁹; не називати УГВР загальнонаціональним керівним органом, бо це, наразі, лише надпартійне утворення тощо.

В Інструкції ГОСП «Про деякі політично-пропагандистські помилки» від 28.01.1946 р. П. Федун наголосив, що необхідно розмежовувати поняття «більшовизм» і «комунізм», оскільки більшовики — це не комуністи, вони зрадили ідеям комунізму, встановивши в державі жорстоку диктатуру. Тому в пропаганді слід таврувати більшовицький режим, залишаючись нейтральними до все ще популярних у Європі комуністичних рухів. Керівник ГОСП застерігав не ототожнювати поняття «сталінський імперіалізм» та «імперіалізм російського народу», оскільки російський народ не може відповідати за політику правлячої кліки («треба атакувати в пропаганді не цілий народ, а саму кліку»)³⁰. 'П. Полтава' вважав за доцільне вживати у пропаганді вислів «диктатура над пролетаріатом», замість «диктатура пролетаріату». Невідповідними, на його думку, були також вислови «червоні окупанти» (адже «боротьба під червоним прапором ведеться у всьому світі і це справедлива боротьба»³¹) та «дика Азія», «східні варвари», бо в основу критики більшовицького режиму мають лягти світоглядно-політичні критерії, а не географічні чи расові³². Зрештою, низький економічний або культурний рівень розвитку країн СРСР не може бути підставою для критики ще й тому, що нацизм визрів у середовищі одного з найкультурніших народів Європи.

До цієї ж групи документів слід зарахувати інструкції, які видавали у зв'язку зі зміною ідейно-політичних засад чи тактичних кроків організації. Зокрема, спеціальним розпорядженням наказували не передруковувати матеріалів, виданих до 1944 р. (окрім програмних постанов)³³. У зв'язку з виробленням нової міжнароднополітичної стратегії ОУН(б), що полягала у створенні спільного фронту поневолених більшовизмом народів, 1944 р. лідери організації видали вказівку підготувати нову редакцію листівок до

²⁹ Про деякі політично-пропагандивні помилки. Інструкція ГОСП. — Арк. 71.

³⁰ Там само. — Арк. 68.

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 14 — 15 зв.

³² Про деякі політично-пропагандивні помилки. Інструкція ГОСП. — Арк. 69.

³³ Вказівки №1 щодо пропагандивної роботи на 1949 рік // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 301.

литовців, білорусів, грузинів, казахів, узбеків, чеченців, азербайджанців, яких тепер не закликали вступати до лав УПА, а спонукали до творення власних національно-визвольних організацій³⁴.

Як керівник ГОСП Петро Федун ставив також високі вимоги до грамотності підпільних видань, оскільки помилки знижували наукову вартість публікацій та компрометувала справу пропаганди загалом. Зокрема, він різко розкритикував видавців листівки «Слово до вчителів» та брошури «Переяславська легенда» за велику кількість технічних і граматичних помилок, пропусків та перекручень, що зробили ці видання безвартісними. Щоб запобігти появі безграмотних матеріалів, він наказав «визначити в кожному техзвені людину, яка б відповідала за безпомилковість та гарний стан кожного видання». За відсутності довідників з українського правопису, керівник ГОСП радив редакторам і публіцистам використовувати радянський підручник 1946 р. за редакцією Булаховського, викинувши з нього правила, розраховані на русифікацію української мови. На бездоганній грамотності текстів наполягав також Р. Шухевич. Спілкуючись із дописувачами, він радив їм частіше заглядати у словники, які уклали компетентні люди³⁵.

За радянських часів основним завданням підпільної преси було висвітлювати замовчувані режимом події і факти. Однак неможливість налагодити нормальну роботу кореспондентської мережі в умовах тотального стеження радянських спецслужб змушувала керівників організації щоразу зменшувати кількість часописів, перетворюючи денники, тижневики, місячники на квартальники та річні видання. 1950 р. великі за обсягом центральні видання було замінено неперіодичними випусками³⁶, які з'являлися раз на рік. Зменшення кількості крайових та окружних часописів ГОСП радив компенсувати друком газетки-листівки³⁷, яка б інформувала населення про поточні новини та містила відповідні коментарі.

³⁴ Розпорядження про редагування листівок, звернених до інших народів. — 1944. — 12 лип. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 176.

³⁵ Дужий П. Деякі риси до характеру Романа Шухевича // Українська ідея і чин. — Львів, 1998. — № 1. — С. 51.

³⁶ Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік. — 1950 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 303.

³⁷ Там само. — Арк. 305.

Шлях часописів від друкарні до рук читача став значно довшим, а отже виникла нагальна потреба підкорегувати їхній зміст. Газети й журнали тепер повинні були виконувати не стільки інформативну, скільки виховну функцію: «В журналі мусить відбитися якнайповніше наша боротьба. Тому не грає засадничої ролі свіжість матеріалу, але його виховна сила [...] Хроніка, статті повинні бути синтезою подій та включати засадничі моменти, щоб не тратили актуальності [...] Змагати до якнайбільшої різноманітності матеріалу»³⁸. Інструкція пізнішого періоду нагадує про те, що, виготовляючи часописи, потрібно зважати на обмежені в сучасних умовах технічні можливості підпілля й публікувати статті «ударні, бойові, різноманітні, актуальні і короткі. Амбіцією всіх редакцій повинно тепер бути сказати в газеті якнайбільше, якнайкраще і в той же час — якнайкоротше»³⁹.

1951 р., ймовірно з ініціативи П. Федуна, було зроблено останню спробу розширити коло кореспондентів підпільних видань, яке скоротилося до мінімуму, адже на місце загиблих авторів не приходили нові. Керівник ГОСП планував вирішити проблему, запровадивши інституцію кореспондентів ГОСП. Їх вибирали здебільшого серед працівників вищих і середніх ланок підпілля включно з надрайонами, а також серед легальників⁴⁰. Дописувачі мали подавати до редколегії ГОСП по три кореспонденції на рік, у яких висвітлювати побут, щоденні турботи, героїзм та зростання підпільників, перебіг різних акцій. Писати слід було загально, щоб не дати ворогові в руки ніяких конкретних фактів. Одночасно, щоб зміцнити співпрацю низових видавничих осередків із членами ГОСП, працівникам КОП та ООП було запропоновано в нотатках висловлювати свої міркування з приводу змісту пропаганди, подавати зауваження до видань ГОСП, вказувати на проблеми, які потребують ретельного опрацювання тощо⁴¹. Однак, з огляду на ослаблення мережі ОУН та

³⁸ *Напрявні політично-пропагандивної роботи. — 1945. — Лист. // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 49.*

³⁹ *Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1948 рік // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 266.*

⁴⁰ *Інструкція в справі кореспондентів ГОСП-у. — 1951 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 327.*

⁴¹ *Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік. — 1950 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 308.*

відмову цивільного населення співпрацювати з підпіллям, ці кроки залишилися нереалізованими. Вцілілі публіцисти змушені були кожну нову статтю підписувати іншим псевдо, щоби створити враження, начебто підпілля має широку кореспондентську мережу⁴².

Від 1945 р. через брак та спрацьованість друкарської техніки ГОСП дедалі частіше радив видавничим осередкам надавати перевагу друкові листівок, вважаючи їх оптимальною формою пропаганди в умовах підпілля. Поширювати листівки слід було швидко, масово і систематично, вибираючи відповідне середовище для кожної тематичної групи листівок. Не менш ефективною зброєю пропагандистів вважали гасло, або ж лозунг, адже «ясно, ядерно й ударно сформульований, він не раз глибше западає в душу мас, чим довга стаття, промова, листівка»⁴³. Перевагою гасел над іншими друкованими засобами пропаганди була простота виготовлення, адже за відсутності друкарської техніки їх можна було писати від руки на будь-якому папері чи навіть крейдою на стінах.

Низка вказівок стосувалася оформлення друкованих видань, яке мало бути «простим, поважним», без зайвих прикрас⁴⁴. Обов'язковими вважали написи: «Прочитай і підкинь другому» та «Надруковано в друкарні ОУН» із зазначенням року і місяця. Титульні сторінки видань Проводу та УГВР, обкладинки брошур ідеологічного й політичного змісту не дозволяли прикрашати малюнками, щонайбільше їх могли обрамляти орнаменти. Інструкції радили керівникам техзвен використовувати у роботі радянський підручник графіки⁴⁵. Оздоблення періодичних видань крайового та окружного рівнів, а також брошур морально-етичного чи виховного змісту було довольним: малюнки-дереворити або виконані від руки, літерографічні написи й орнаменти, фігурний гутенбергівський шрифт тощо.

Малюнки та карикатури також проходили відповідний контроль і відбір: перед оприлюдненням їх мали затвердити провідники⁴⁶. Навіть відомий графік Ніл Хасевич був змушений подавати свої

⁴² Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік. — Арк. 308.

⁴³ Інструкція Ч.6/45 по поширенні лозунгів. — 1945. — 26 черв. // ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 68.

⁴⁴ Там само. — Арк. 308

⁴⁵ Там само. — Арк. 308.

⁴⁶ Вказівки №1 щодо пропагандивної роботи на 1949 рік // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 299.

роботи на затвердження зверхникам, але до оцінок він, справжній фахівець своєї справи, ставився дуже ревниво. Василь Галаса, якому довелося співпрацювати з художником на Волині впродовж 1948—1952 рр., згадує, що висловлюючи зауваження до дереворитів Н. Хасевича, провідники часто потрапляли у складну ситуацію.⁴⁷ До речі, В. Галаса був одним із небагатьох провідників ОУН, кому художник довіряв і до чієї думки дослухався.

Спеціальними розпорядженнями зверхники нагадували видавцям, що друк має бути максимально чіткий, а саме видання — охайним. Про охайність не забували навіть тоді, коли листівки або брошури друкували на низькоякісному обгортковому папері або на чистій стороні бланків, плакатів тощо. Особливо ретельно мали бути виконані центральні видання, які наказувалося друкувати лише на якісному папері в осередках із кращою друкарською технікою⁴⁸. Оптимальним для підпільних видань вважали формат А-4 або кишеньковий — А-6.

Поширення виготовленої друкарської продукції також відбувалося за чітко встановленою схемою та під суворим контролем зверхників. «Підпільна література виходить серед дуже великих труднощів. Вона коштує багато жертвенної праці й зусиль авторів, друкарів, техніків, і тому господарка літературою мусить бути дуже вміла і доцільна, щоб не марнувати в її видання вкладеної дорогої праці. Навпаки, раціональне поширення революційної літератури повинно бути найкращою нагородою за цю працю»⁴⁹, — йшлося в інструкції. Поняття «раціональне поширення» включало в себе насамперед плановість і системний підхід до кольпортажу, адже друковане слово, щоб «зробити відповідний вплив на того, кому воно призначене, мусить бути поширене там, де треба, тоді, коли треба і так, як треба»⁵⁰. Розпоряджатися друкованою продукцією мали теренові провідники та пропагандисти, саме вони визначали, куди, скільки та якої саме

⁴⁷ Галаса В. *Наше життя і боротьба (Спогади)*. — С. 155—157.

⁴⁸ Вказівки щодо пропагандивної роботи на 1950 рік. — 1950 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 307.

⁴⁹ Політично-пропагандивна робота між населенням (Вказівки для всіх теренових провідників, референтів пропаганди і політвиховників) // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 78-79.

⁵⁰ Бойовик. — 1941. — № 1; 1942. — № 2 // НДБ Центрального державного історичного архіву в м. Києві. — С. 5.

*Підпільні видання ОУН, конфісковані НКВД
(Хмельниччина, початок 1950-х рр.)*

літератури слід надіслати. Також вони були зобов'язані наглядати за транспортуванням літератури, забезпечувати зв'язкові лінії відповідними криївками для її зберігання, карати за невинуватену затримку вантажу. Постійної прив'язки до терену чи певних організаційних осередків не було — літературу скеровували туди, де її найбільше бракувало. Щоб запобігти втратам під час транспортування, керівники осередків пропаганди у звітах мали зазначати: коли, скільки і яку літературу одержано; хто і як перевіряв, чи дійшла вона до найнижчих організаційних осередків; скільки розкинено літератури в обласних центрах, по районах, селах⁵¹. Володіючи такою інформацією, керівники пропаганди могли оперативно реагувати на брак пропагандивних видань у тому чи тому районі. Поширенням літератури займалась не лише мережа ОУН, а й бійці УПА, з приводу цього вони були спеціально інструктовані⁵². Деякі акції бойових відділів мали на меті винятково поширення агітаційної літератури.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 15.

⁵² Там само. — Спр. 62. — Арк. 21 зв.

*Підпільна література, конфіскована НКВД в будинку в с. Білогоріччя
5 березня 1950 р.*

У пропагандистських інструкціях є численні поради кольпортерам стосовно методів поширення літератури, а також засад конспірації: літературу не можна було тримати в одному місці, а слід було розосереджувати по різних пунктах; вона не повинна була залежуватися, а мала постійно перебувати в русі; підпільники мали виявляти кмітливість і щоразу застосовувати нові методи кольпортажу (вкидати листівки у відчинені вікна і двері, розклеювати на стовпах і мурах, вкладати між сторінок радянських видань, запихати у кишені червоноармійців тощо)⁵³. В іншій інструкції наказувалося пересилати літературу на адреси різних радянських установ, висилати на фронт, користуючись польовою поштою, підкидати у військові ешелони⁵⁴. Одночасно інструкції застерігали від поширення друкованих видань у місцях, де це могло б викликати масову відповідальність населення.

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 927. — Арк. 15.

⁵⁴ ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 228. — Арк. 115.

Поширюючи підпільну літературу, важливо було не дати їй потрапити до ворожих рук. Майже кожний примірник газети чи брошури містив на першій або останній сторінці т. зв. «Заповіді підпільної літератури», у яких нагадували про дотримання вимог конспірації під час користування (зберігати в надійному місці, не нищити, читати лише в довірочному колі, не хизуватися нею перед непевним елементом та дурнями, передавати з рук у руки тощо)⁵⁵.

З огляду на змінні обставини боротьби, зверхники щоразу акцентували увагу кольпортерів на нових моментах у поширенні літератури, особливо це стосувалося території кольпортажу та соціального призначення матеріалів. 1945 р. Роман Шухевич спеціальним розпорядженням скерував основну масу підпільної літератури на Східну Україну задля державно-національного освідомлення східноукраїнського населення⁵⁶. Тоді ж життєво необхідним стало залучати до лав підпілля представників інтелігенції, — їх агітували, надсилаючи пропагандивні матеріали поштою⁵⁷.

1948 р. Михайло Дяченко — ‘Марко Боеслав’, як керівник пропаганди Карпатського краю, щоб підвищити ефективність кольпортажу, радив пропагандистам дослухатися до реакції населення на появу літератури в терені. В журналі «Революціонер-пропагандист» (1948, № 4) з’явилася його розгорнута стаття на цю тему — «Що нам дає відомість про реакцію населення на нашу літературу», у ній автор справедливо ствердив, що така реакція «відображає ударність і силу літератури, орієнтує нас про її спроможності впливати на оточення»⁵⁸. Знаючи відгук серед людей на поширення підпільних друків, пропагандист може виправити свої помилки, пов’язані з невідповідним добором літератури, її скеруванням у невласливе середовище тощо. Особливо пильно пропагандист має міркувати над негативними відгуками, якщо такі є.

Отже, незважаючи на підпільний характер діяльності ОУН, кожна ланка видавничого процесу перебувала під суворим контролем зверхників. Мета контролю було забезпечити появу достатньої

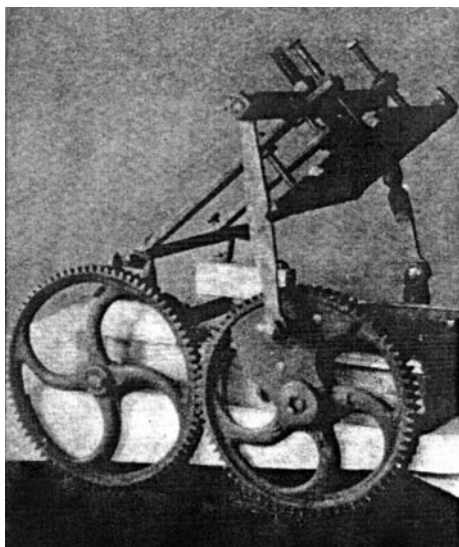
⁵⁵ *Ідея і чин. — 1942. — № 1 // Літопис Української Повстанської Армії). — Торонто—Львів, 1995. — Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942-1946. — С. 76.*

⁵⁶ *Надрайонним провідникам до виконання. — 1945.*

⁵⁷ *ЦДАГО України. — Ф. І. — Оп. 23. — Спр. 5040. — Арк. 232.*

⁵⁸ *Що нам дає відомість про реакцію населення на нашу літературу // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 118.*

кількості пропагандистських матеріалів, простежити за швидкістю та якістю виконання робіт, рухом літератури від друкарні до читача, звести до мінімуму можливі втрати у техніці та людях. У підпіллі було налагоджено складну систему зв'язку між ГОСП та низовими пропагандистськими структурами, що давала змогу централізовано керувати видавничим процесом, забезпечуючи єдину ідейно-політичну спрямованість видань, регулюючи їхній зміст, кількість і територію поширення. Вимушена децентралізація видавничої

Друкарський верстат «гутенбергівка»

роботи дещо послабила контроль за виготовленням пропагандистських матеріалів, однак це не позначилося на їхній якості, оскільки були віднайдені інші, не менш ефективні методи керування видавничим процесом. Пошук нових способів виготовлення агітаційних матеріалів, вдале використання людського ресурсу, бережне та ощадливе ставлення до друкарської техніки, фарб і паперу, посилена конспірація та винахідливість у поширенні літератури були тими підвалинами, на яких видавничий сектор українського підпілля вистояв аж до 1953 р.

* * *

Наведений далі документ належить до матеріалів, котрі відображають процес контролю за виданням літератури в системі видавничих структур ОУН. Такими інструкціями зверхники коригували ідейно-політичний, граматичний та інтелектуальний рівень видань. Зауваження, висловлені в документі, стосуються низки листівок і брошур, виданих у підпіллі 1946 р.

Документ віднайдений у Галузевому державному архіві Служби Безпеки України. Публікується вперше. У тексті збережено мовні та орфографічні особливості оригіналу.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО НАШИХ ВИДАНЬ

«Вказівки українській селянській, робітничій та інтелігентській молоді т.зв. УССР, яка живе легально». Червень 1946, ОУН.

а) Недобре побудоване речення: «Поширення... літератури виконує... важливе значення».

б) Невластиве закінчення слів: «повідомляйте підпільникам, повстанців!»

в) У розділі 19-му зібрані найрізніші, непов'язані з собою поняття. Розділ починається: «Не вживайте російської мови», а вслід за цим іде: «Плекайте мораль, будьте готові вмирати за правду!»

г) Вимоги до молоді вичерпуючі, систематично викладені, неперевірені.

«Молоді друзі». Червень 1946, Українські Повстанці.

а) Недобре виглядають поставлені побіч себе речення: «Дрижить окупант за свою шкуру» і «дрижить за душу свого суспільства».

б) У листівці сказано: «Народ — селянин, робітник і чесний інтелігент». З цього виходить, що з усіх верст українського народу є найменш чесною інтелігенція. Це неслухне і образливе.

в) Написано: «Завтра потребуємо ми, українські повстанці сучасне українське покоління, заміни ти нас... на боротьбу... на державне будівництво. Дуже неясне речення.

г) Сказано: «Сьогодні ще Ваші... душі затендітні» — неправдиве і образливе для молоді. Незгідне з попередніми твердженнями автора про молодь.

д) У листівці: «Ви пішли в школу..., щоб дозріли Ваші тілесні ... сили». Тілесні сили можуть дозрівати і поза школою.

е) Неправильно ужита форма: «Вашому батькові... копійку видають. Вашому батькові можуть лише давати, а відбирають від батька»

є) Чому автор каже, що енкаведист подає українській молоді «стакан нудної горілки»?

ж) Автор говорив: «Сьогодні ще Ваші руки заслабі, щоб носити... зброю», а децю далі ставить до тих «заслабих рук» вимогу: «Не вагайся носити при собі зброю» Де логіка?

з) Молоді даються нереальні, провокуючі завдання: «носити при собі зброю», «плюнути енкаведистові у вічі», «п'ястуком провчити

большевицького зайду», «скерувати зброю у серце окупанта», «голосити наші ідеї». Коли українська молодь послухає автора, то при браку конспіративних навиків в скорому часі уся опиниться в руках НКВД. Ці вимоги до молоді різко відрізняються від вимог, поставлених їй у «Вказівках». Виглядає назовні, що вони походять з різних середовищ, а не з одної Організації. Правильно буде писати: «Не зрадь України, не зрадь наших ідей», а не «служити Україні», «нашим ідеям».

і) В цілому листівка відзначається тяжкою, неприступною для адресата формою, не виразними, загальниковими, нереальними вимогами до молоді.

3. «Українці, брати із східних областей», серпень 1946, Українці західних областей.

а) «Доки ж над собою терпітемете наругу мізерної кліки». Мабуть мало би бути «мерзеної кліки».

б) Де логіка? Автор пише: «Ви непосильно працюєте... Ви пухнете з голоду... дозволяєте знущатися над Вами... спокійно дивитесь, як... голодною смертю вмирають Ваші брати... Терпите наругу кліки...» і вслід за цим: «Сталін хоче Вашу боротьбу звести» і т.д. Про яку боротьбу тут мова? Попередньо говорилося про цілком пасивну поставу східняків, якої «боротьбою» назвати не можна.

в) Автор каже: «Сталінські людодіди... в боях з українськими повстанцями ведуть себе, як зайці. І зовсім не страшна боротьба з цими бандитами». — Неумісна чванкуватість. «Ні, боротьба з большевиками нелегка і страшна, але ми видержуємо її і перемагаємо не дивлячись на її нелегкість і страшність».

4. «Українські робітники, селяни і інтелігенціє», червень 1946, ОУН.

а) Неясно висловлена думка: «Інтелігенціє!.. Сталінські вельможі...* твою ролю і стараються Тебе купити». З будови речення можна зрозуміти, що мається на увазі продажну «ролю» інтелігенції. Не було би...*, коли би у реченні слово «ролю» замінити словом — значення.

б) Листівка написана дуже добре. Багата в доказовий матеріал. Цифри і факти зіставлені влучно і переконуючо. Завдання робітникам, селянам, інтелігенції поставлені ясно, конкретно, неперебільшено.

5. «Брати переселенці, сини Холмщини, Грубешівщини, Засяння і Лемківщини», лютий 1946р., ОУН.

а) Листівка добра. Переконаюча логікою фактів.

6. «До української молоді Східної України», червень 1946, Українські Повстанці Західної України.

а) Написано: «А Ти Українська молоде? Чи не сором Тобі перед їхнім.*?» Тут невласливе узагальнення. Мається на увазі лише незначну групу української молоді, а надається їй ім'я цілості.

б) Очевидно зіпсований текст, який затемнює зміст речення: «Службовий сухітливий пасок». Очевидно має бути «пайок».

в) В загальному листівка добра. Трохи задовга.

7. «Українці Західних областей», серпень 1946, ОУН.

а) Без застережень.

8. «Слово до учителів, братів зо східних областей України», 30 серпня 1946, УПА.

а) Добре, переконливо, з чуттям написано. Влучно, документально спростовано большевицьку пропаганду, викриває протинародну імперіялістичну большевицьку політику.

9. «Українсько-польські взаємини», Зенон Савченко, 1946.

а) Непотрібно на стор. 2 і 3-й ужито виразу: «доля»; від цього вислову тхне містикою і фаталізмом, а зі стор. 6-ї видно, що автор під «долею» мав на увазі «зовнішні обставини».

б) На стор.4, 12 і 31 ужито невласливого відмінка «її» замість «їй». Давальний відмінок буде «їй», а не «її» — це лише родовий.

в) На стор. 9 і 32 написано: «Між Польщею а Москвою», «між польською а українською державою». В літературній мові вживається «і». Вживання у цьому місці «а» є полонізмом.

г) Добрий добір історичних фактів для аргументації. Влучність висловів і окреслень. Жива, барвіста, образова і ядерна мова.

д) На стор.23 і 36 говориться про «люблінську агентуру». Для вислову 1946 р. це анахронізм.

Андрух
1946р.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ У ПОВСТАНЬСЬКОМУ ЗАПІЛЛІ (1944–1945)

Розвиток західноукраїнського суспільства в цілому і повстанського запілля зокрема в 1944—1945 рр. значною мірою детермінований змінами в моральному стані та в ціннісних орієнтаціях населення, які відбулися під впливом подій Другої світової війни, так і внаслідок післявоєнного соціально-економічного та політичного облаштування краю.

«Звільнення» впродовж першої половини 1944 р. території Західної України від німецьких окупантів супроводжувалося відновленням головних інститутів радянської влади, покликаних встановити жорсткий контроль на всіх ділянках життя. Наслідком цього стало крайнє загострення суспільно-політичних суперечностей, в епіцентрі яких перебували два основні політичні суб'єкти: з одного боку — радянська влада з її репресивно-каральною системою, а з іншого — УПА та оунівське підпілля. Проте не варто недооцінювати значення інших чинників формування суспільно-політичного клімату, як-от частку польського населення в Західній Україні, діяльність німецьких окупаційних органів влади, Українського центрального комітету (УЦК) та ін.

На зміну настроїв населення безпосередньо впливало переміщення фронту на західноукраїнські землі навесні—влітку 1944 р. Обставини підштовхували людей різного соціального статусу визначатися з політичними вподобаннями (часто на користь ОУН/б/). У цьому контексті цікавим, на нашу думку, є політичний звіт за березень—квітень 1944 р. з Дрогобиччини. У ньому з осудом вказано на корисливі мотиви, що спонукали галицьку інтелігенцію, котра донедавна сумнівалася в доцільності розгортання збройного руху опору і лояльно ставилася до чинної влади, шукати контактів з оунівським підпіллям: «Вони навернулись тільки бачучи, що провалюється одне корито, завчасу шукають іншого, як не корита, то бодай щось в роді того (схоронення для рідні, допомога в транспорті, ну і багато інших філантропічних вчинків, начебто ОУН була

якоюсь філантропійною установою на взір міжнародного Червоного Хреста). Багато є таких, що, покинувши свої сторони, [...] нарікають на організацію, що вона не опікується інтелігенцією, не дала точних інформацій, що робити, не помагає і т.д. Дивно і смішно виглядає оцей їхній патріотизм, революційність та ідейність, немовби Україну будувати і за неї гинути мали селянсько-робітничі маси і всі інші, тільки не вони. Немовби їх завдання — приглядатись, осуджувати, обвинувачувати, а опісля хіба тільки панувати при повному кориті в вільній Українській Державі. А коли вже сьогодні хтось з них приступає до революційної боротьби, так тоді обов'язково вимагає компенсації у формі гарантії життя рідні, фізичного існування, запевнення, що більшовики нічого йому і його рідні не зроблять і т.д.»¹.

Наведений документ дає змогу принаймні частково спростувати дві тези, які активно використовували прихильники двох протилежних політичних таборів: націоналістичного — про **одностайну всенародну підтримку** революційної ідеї збройного антирадянського національного руху опору; більшовицько-радянського — про те, що *соціальну основу* націоналістичного підпілля та УПА складали винятково представники **заможних верств** населення, тому що «за базу свого виникнення і розвитку український націоналізм мав українське куркульство»². Архівні матеріали свідчать: галицьке населення (принаймні деякі його прошарки, наприклад заможне селянство, духовенство, частина інтелігенції) не було готовим беззастережно прийняти радикальні методи боротьби, які пропонували бандерівці. Здебільшого галичани займали вичікувальну позицію, яка, щоправда, не вберегла їх від репресій радянської влади.

Загалом, суспільно-політичні настрої в Галичині істотно не змінилися і наприкінці весни 1944 р., проте деяка морально-психологічна переорієнтація таки відбулася. Зокрема, національна галицька еліта відчула потребу згуртувати сили навколо найбільш потужного на той час політичного центру — УПА та ОУН(б). У щомісячних оунівських оглядах за квітень—травень із цього приводу

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 2.

² Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині. — К., 1946. — С.17.

зазначено, що «час хаосу та паніки витворив певний позитив, а саме, що інтелігенція випряглася з “шлеї” комітетівської пропаганди та якщо не шукає зв’язків з нами, то задержує нейтральне становище»³.

В окреслений період значним чинником дестабілізації національно-визвольного руху була традиційна для українського політикуму роз’єднаність, у Галичині вона виявилася в одночасному існуванні ОУН(б), ОУН(м) та УЦК. Різна політична спрямованість цих організацій негативно позначалася на суспільній свідомості повстанського запілля. Якщо бандерівці відкрито закликали до боротьби з німецькими окупантами, то «певні політичні українські формування прагнули залучити українців Галичини не до опору німецькій окупаційній владі, а до підтримання збройних сил Німеччини»⁴, — така ситуація склалася навколо дивізії військ СС «Галичина», формування якої було урочисто проголошено 28 квітня 1943 р. у Львові.

Загалом, українцям Галичини було важко розібратись у змісті різновекторних політичних процесів, які відбувалися тут у першій половині 1944 р. В одному зі звітів бандерівців про стан справ на Бережанщині зазначено, що «у всіх повітах населення помагає нашим відділам (УПА. — Г. С.), але посвятитися цілковито нашій справі йому все тяжче. [...] Особливо родини СС-ів дивляться на наш рух з недовір’ям, орієнтуючись на німецьку армію, яка, мовляв, ось приїде з їхніми синами [...]»⁵. Не сприяла також консолідації українського суспільства роз’єднаність національної еліти. «Від’ємно на молодь впливає робота деяких інтелігентів та мельниківців, — узказано в одному з документів повстанського підпілля, — які на кожному кроці явно говорять, що нашою партизанкою кермує большевицька рука [...], що вона є шкідлива, бо ослаблює німецький фронт, а тим самим приспівує прихід большевиків, і що робота нашої партизанки приведе до катастрофічних наслідків»⁶. Ця роз’єднаність

³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 31.

⁴ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. — К., 2002. — С. 121.

⁵ Галузевий державний архів СБ (далі — ГДА СБ) України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 154.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 11.

поглиблювала розкол в українському суспільстві, особливо небезпечний перед загрозою повернення більшовицької влади.

Ще одним суспільно-політичним чинником, який погіршував морально-психологічний клімат у повстанському запіллі в 1944—1945 рр. були поляки, що мешкали в українських селах.

У 1944 р. українсько-польське протистояння поширилося з Волині на Галичину. У стосунках між обома народами переважали взаємні звинувачення і ненависть, часто провокаційно підсилювана німецькою та радянською сторонами. Каменем спотикання у відносинах між двома народами стали майбутні кордони їхніх держав: і польське, і українське націоналістичні підпілля претендували на створення (чи відновлення) державності на тій самій території. Обопільне нагнітання політичної конфронтації на тлі збройного протистояння призвело до того, що з кінця 1943 р. український фронт для польського підпілля став чи не основним.

Ті, хто десятиліттями мирно співіснували, межа в межу обробляли землю, спільно вирішували проблеми громади села чи міста, опинилися по різні сторони барикад, почасти штучно зведених у свідомості звичайних поляків чи українців. В екстремальній ситуації війни вони стали заручниками політично-ідеологічних стереотипів, що їх уперто нав'язували суспільству політичні еліти. І серед українців і серед поляків були ті, хто боротьбу з сусідами-українцями чи поляками вважали виявом громадянської позиції.

Антиукраїнська діяльність збройних польських підпільних організацій та груп самооборони, яка активізувалась у другій половині 1943 р., масове залучення поляків до німецької кримінальної поліції (кріпо), а згодом, із приходом радянської влади, — до польської міліції та винищувальних батальйонів⁷, супроводжувані відповідною пропагандою, сприяли формуванню у свідомості звичайного українця образу запеклого ворога-поляка. Подібне відбувалося й у польському середовищі. Ворожість польського населення до українців у Східній Галичині позначалася на особистих стосунках, на публікаціях у підпільній пресі. Будь-який натяк на поступки прості мешканці відкидали апріорі⁸.

⁷ Трофимович В. Роль Німеччини та ССРР в українсько-польському конфлікті 1935–45 рр. // *І. Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — № 28. — С. 140–141.

⁸ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни // *І. Незалежний культурологічний часопис*. — 2003. — № 28. — С. 176.

Населення повстанського запілля, до краю стероризоване окупантами, гостро реагувало на всі антиукраїнські дії поляків. Лунали небезпідставні звинувачення в тому, що їхні політичні організації «закликали польське населення до співпраці з Червоною армією», у тому, що багатьох українців «постріляли більшовики за доносами поляків»⁹. Реальна небезпека фізичного знищення посилювала психологічне напруження повстанського запілля.

Майже буденними стали прояви так званого «німецько-польського терору» та «українські протипольські відплатні акції». До прикладу: «Вночі 8.04.1944 року польська боївка напала на хату члена ОУН П. Пецюка замешканого в с. Вяцковичах Самбірського повіту, якого зграбували. Поляки були з Радиполя і Ланович; 16.05.1944 р. в с. Вільшаник приїхало автом 6 німців, які до помочі взяли собі поляків 15 осіб до ловлення українців. Зловили 7 хлопців. При акції ляхи кричали: “українських бандитуф і партизануф мусіми знищить!”»¹⁰. Вночі 10 квітня 1944 р. боївка з 25 молодих людей здійснила ліквідацію польського села Зади Дрогобицького повіту — кару за доноси місцевих поляків на українських громадян. Внаслідок акції було спалено всі польські господарства (52), школу, громадський уряд; убито 30 чоловіків і 5 жінок¹¹. Не варто залишати поза увагою і той факт, «що в умовах спричиненої окупацією деморалізації значно зросла кримінальна злочинність. Повсякденним явищем стали суто грабіжницькі напади на хати, хутори, села. [...] Нерідко злочинці, які діяли на власну руку, називали себе “партизанами”, а це провокувало відплатні акції з іншого боку»¹². Показово, що такі дії громадськість загалом оцінювала позитивно, але засуджувала «надмірну» жорстокість стосовно жінок та дітей.

Польсько-українське збройне протистояння поглиблювало розкол повстанського запілля. Більшість сіл залишалася основою

⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 132, 137.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 10.

¹¹ Там само. — Арк. 20.

¹² Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ столітті // У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упоряди. В. К. Баран, М. М. Кучерпа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. — Луцьк, 2003. — С. 16.

українського підпільного руху, тоді як міста здебільшого випадали зі сфери його впливу.

Своє право застосувати силові методи боротьби обидві сторони намагалися утвердити на відповідному ідеологічному підґрунті. Поляки вимагали від українців визнати польськість краю. Натомість українське підпілля антипольські акції пояснювало «зломанням поляками фронту поневолених народів, вислужницькою працею з німцями і большевиками, бандитськими нападами на українське населення»¹³.

Розгортання восени 1944 р. кампанії польсько-українського переселення, зокрема з території Східної Галичини, поступово налаштувало українську громадськість на налагодження більш-менш дружніх стосунків з польським населенням, лояльним до українців. У квітні 1945 р. встановилося перемир'я між обома підпіллями, що загалом сприяло ослабленню міжнаціональної напруги у повстанському запіллі.

Деякі дослідники, наприклад С. Макарчук, схильні вважати, що в Галичині «основні жертви були не так наслідком українсько-польського політичного протистояння, як результатом боротьби бандерівських структур різного роду проти всіляких так званих зрадників, тобто ворогів української державності, без огляду на національність. Під цю категорію попадали українці, поляки, росіяни, часто абсолютно невинні або винні лише формально»¹⁴. Д. Веденєєв репресивну діяльність повстанського підпілля кваліфікує як терористичну, умовно поділяючи її на два напрями: зовнішній (проти представників силових структур і їхнього агентурно-освідомчого апарату, партійно-радянських функціонерів, активу, колгоспної адміністрації, інших офіційних установ, нелояльних громадян) та внутрішній (проти реальних або вигаданих агентів радянських правоохоронних органів у власному середовищі, нелояльних до керівництва функціонерів і рядових членів ОУН та УПА)¹⁵. У кожному

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 33.

¹⁴ Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000. — Вип. 35-36. — С. 336.

¹⁵ Веденєєв Д. Внутрішній терор в УПА та підпіллі Організації Українських Націоналістів в 1944-1950-х рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. — К., 2003. — Вип. 7 (спеціальний). — С. 421.

разі йдеться про *фізичне винищення населення*, яке ініціювали відповідні структури УПА та оунівського підпілля, зокрема Служба безпеки (до деякої міри не зважаючи на національно-етнічну належність). Такі дії були одним із найважливіших чинників, що негативно позначилися на загальному морально-психологічному стані населення повстанського запілля. Ба більше, є підстави стверджувати, що їхнім наслідком стало посилення репресивно-карального тиску радянської влади на мешканців західноукраїнських областей.

У переліку суспільно-політичних чинників, які безпосередньо впливали на морально-психологічний клімат повстанського запілля, чи не найголовніше місце посідає діяльність Червоної армії, більшовицько-радянських органів влади та її силових структур — безпосередніх виконавців репресивно-каральної функції.

Один із перших заходів, які ініціювала радянська влада, — мобілізація місцевого населення до лав Червоної армії. Зважаючи на воєнний час, призов західноукраїнського населення до лав Червоної армії видається цілком слушним. Проте радянська мобілізаційна кампанія мала і зворотний бік. Українські історики одностайно вважають, що вона «розглядалася радянським керівництвом [...] як важливий захід у боротьбі проти українських повстанців»¹⁶. Вже в березні 1944 р., коли радянські війська тільки-но вступали в Західну Україну, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підготував для Сталіна проект постанови ДКО, про розгром націоналістів, у якому пропонував мобілізувати всіх чоловіків призовного віку, пропустити їх через спеціальні фільтраційні пункти в тилу і сформувати воєнізовані частини, зокрема загони НКВД по 50—60 осіб кожний. Пропоновано також відправити до Західної України ще п'ять бригад військ НКВД зі східних районів СРСР — 2000 чекістів, котрі володіють українською мовою. Ще одним заходом мало стати виселення сімей учасників УПА і УНРА у віддалені райони¹⁷.

Проведення масової мобілізації чоловічого населення західних областей України до Червоної армії, а допризовної молоді — на

¹⁶ Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в Червону армію (січень 1944р. — травень 1945р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000. — Вип. 35-36. — С. 345.

¹⁷ Центральний державний архів громадський об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 703. — Арк. 21.

роботу в Донбас фізично знекровлювало повстанське запілля — потенційну соціальну базу підпілля та УПА. Цілком очевидно, що не всі мешканці краю були захоплені розгортанням антирадянського руху опору. Навіть документи оунівського підпілля говорять що у повстанському запіллі панували песимістичні, занепадницькі настрої. Зіставлення двох військово-політичних потуг — по-сучасному озброєної, фахово підготовленої Червоної армії, збройних підрозділів радянських силових структур, ієрархічно структурованого державно-бюрократичного апарату і повстанської «армії без держави» та підпілля, яке опиралося на місцеве населення, — було аж ніяк не на користь другої. Тому повстанське керівництво ініціювало низку заходів, спрямованих на зрив радянської мобілізаційної кампанії, та й загалом процесу відновлення радянських органів влади на місцях, зокрема сільських і районних рад.

Характеризуючи «загальний політично-моральний» стан населення «звільнених» районів області, функціонер Волинського обкому КП(б)У стверджував у довідці, що «абсолютна більшість населення звільнених районів радісно зустріла Червону Армію». Водночас він був змушений констатувати наявність так званих «зрадників українського народу», «посібників Гітлера — українських націоналістів», котрі з приходом «Червоної Армії розгорнули свою активну діяльність на допомогу гітлерівським загарбникам». Зовнішнім виявом такої діяльності стала «неявка на призовні пункти військовозобов'язаних»¹⁸. Схожа ситуація склалась і в інших західноукраїнських областях, зокрема в Тернопільській, де, згідно з офіційною інформацією, «політично-моральний стан населення районів та активу на селі, голів сільських рад» загалом був «задовільний»¹⁹, «пригнічений»²⁰ або «непоганий», хоча й траплялися «випадки прояву елементів саботажу в окремих селах»²¹.

Щоб запобігти наростанню критичних настроїв серед населення Західної України, нова влада акумулювала тут максимум своїх ресурсів, передусім силових та пропагандистських; це ще більше

¹⁸ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. П. 1. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 1–2.

¹⁹ Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). — Ф. П. 1. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 30.

²⁰ ДАТО. — Ф. П. 1. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 93.

²¹ Там само. — Спр. 110. — Арк. 16.

загострило суспільно-політичну ситуацію в краї. Прагнучи нав'язати сталінську ідеологію, стрижнем якої «була зневага до особистості, абсолютизація лжеколективістських начал соціальності, трактовка людини як “гвинтика” великого соціального механізму “диктатури пролетаріату”»²², представники радянської влади грубо і почасти жорстоко руйнували усталені морально-етичні норми співжиття у західноукраїнській громаді.

У суто імперських традиціях розпочалося активне втілення римського принципу «*divide et impera*» («розділяй і володарюй»). Оскільки використати традиційний для більшовизму поділ суспільства за класовою ознакою — на експлуататорів та експлуатованих — не видавалося можливим (по-перше, рівень майнового розшарування українського населення краю був дуже низьким, по-друге, принцип «соціальної рівності» вже було «успішно» втілено в період радянзації краю в 1939—1941 рр.), то «полювання на відьом» здійснювали здебільшого під політичними гаслами.

Переслідували всіх, кого підозрювали у співпраці з окупантами, насамперед учасників та симпатиків оунівського підпілля та УПА. Хоча населення Західної України психологічно було готове до зустрічі з радянською владою, проте розмах здійснюваних репресій вражав своїми масштабами. Як стверджували очевидці, «перші місяці більшовицького побуту були жахливі: велике перенасичення в терені війська, масові облави, арешти, вішання, мордування, знищення, насилування жінок, евакуація, насильна мобілізація». Усе це «до краю стероризувало і залякало населення»²³.

Слід також наголосити, що нова влада активно та вміло використовувала набутий протягом століть імперський досвід поділу суспільства на «своїх» і «ворогів». До категорії «своїх» зазвичай належали члени більшовицької партії, працівники державних установ та адміністрацій різного рівня, діячі освіти і культури тощо.

Показово, що «з перших же місяців після відновлення сталінського тоталітарного режиму в регіоні на усі важливі керівні посади призначалися передовсім працівники, які прибували зі східних областей УРСР, а також з РРФСР за скеруванням центральних

²² *Україна: проблеми самоорганізації* / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. — К., 2003. — Т. 1. — С. 287.

²³ *ЦДАВО України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 19.

партійних органів, всесоюзних і республіканських міністерств і відомств». Як слушно зазначає В. Гулай, «головна причина цього — недовіра до місцевих кадрів»²⁴. Загалом же моральний рівень партійно-радянських функціонерів був невисоким. Багато хто з них вирізнявся своєю зарозумілістю, зверхнім ставленням до місцевого населення. Звичним стало зловживання владою, наприклад безпосередня участь партійних діячів у різноманітних карально-репресивних акціях, які часто супроводжувалися грабуванням та вбивством безневинних. Брутальні дії представників партійно-державних та чекістських органів проти місцевого населення були явищем систематичним. Це підтверджують не лише матеріали «зацікавленої сторони» — українського підпілля, — а й радянські документи. Про численні порушення «радянської», або «соціалістичної», законності опосередковано свідчить поява двох відомих постанов Політбюро ЦК КП(б)У від 21 березня²⁵ і 19 травня 1945 р.²⁶

Зрозуміло, що така кадрова політика не сприяла стабілізації. Партійно-радянському керівництву доводилося залучати місцевий актив до органів влади, інакше воно «не лише не зможе успішно виконувати найважливіші політичні і господарські заходи радянської влади, але навіть [...] знати про справжній стан справ на місцях»²⁷. Це питання навіть стало предметом спеціального розгляду на республіканському рівні. Зокрема, 10 липня 1945 р. було ухвалено постанову ЦК КП(б)У «Про добір і висування кадрів із місцевого населення західних областей УРСР»²⁸, у якій йшлося про необхідність активніше залучати до керівної роботи висуванців із місцевого активу. Основним критерієм відбору мала бути відданість партії та радянській владі, особиста участь у боротьбі проти повстанського підпілля та УПА.

²⁴ Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х -50-ті роки ХХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія: Історія. — Львів, 2002. — С. 193–194.

²⁵ Постанова ЦК КП(б)У від 21.03.1945р. «Про факти грубих порушень радянської законності в західних областях УРСР» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 29. — Арк. 187–191.

²⁶ Постанова ЦК КП(б)У від 19.05.1945р. «Про хід виконання рішень ЦК КП(б)У від 21.03.1945 р. «Про факти грубих порушень радянської законності в західних областях УРСР» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 29. — Арк. 279–283

²⁷ Галичина у Другій світовій війні / Ред. і переднє слово академіка АПН України, професора В. І. Кононенка. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 75.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 45. — Спр. 966. — Арк. 80–86.

Радянська влада вимагала від місцевих жителів публічно виявляти прихильне ставлення до неї. У містечках і селах організовували збори, на яких виступали самі учасники національно-визвольного руху та їхні родичі, котрі нібито «прийшли з повинною». Наприклад, 8 червня 1945 р. на зборах у с. Парешка Головнянського р-ну Волинської області «виступив т. Демчук Д.С., бувший учасник УПА, який сказав: “Я був учасником УПА і переконався, що УПА цілком і повністю підпорядкована німцям і працювала на користь німців, а тепер, коли я це зрозумів, — прийшов з повинною і Радянська влада мене простила, і я закликаю бульбівців, котрі хочуть добра народові, собі і своїм родичам — повернутися до чесної, мирної праці”»²⁹. Із промовою — «розвінченням буржуазної сутності бандерівського руху» — в середині липня 1944 р. під час мітингу в с. Кам'янки Підволочиського району Тернопільської області з нагоди ліквідації «оунівської емблеми» — символічної могили — виступила Ганна Етній. Вона, зокрема, наголосила, що «бандерівці не борці за звільнення українського народу, а його вороги, вірні пси німецько-фашистських загарбників»³⁰.

До таких виступів людей спонукали різні причини: кимось керували щирі політичні переконання, дехто демонстрував свою прихильність, запобігав перед представниками влади з корисливих, кар'єристських міркувань, але були й такі (доволі багато), які озвучували «чужі слова», боячись репресій і переслідувань щодо себе та членів своїх родин. Загалом ця тенденція засвідчила «розмивання» у тогочасному суспільстві таких морально-етичних норм і цінностей, як справедливість, повага до людської гідності і честі, громадський осуд зрадництва та підступності тощо. Якщо зважати на те, що «мораль у психіці окремої людини і соціальній психіці соціальних груп (колективів) проявляється як специфічне відображення суспільного буття»³¹, то закономірним є висновок, що саме радянська тоталітарна держава свідомо «калічила суспільство, мораль і моральність, призводячи до деінтелектуалізації та морально-політичного розкладу»³².

²⁹ ДАВО. — Ф. Р-326. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 139.

³⁰ ДАТО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 92.

³¹ Варій М. Морально-психологічний стан військ. — Львів, 2000. — С. 10.

³² Україна: проблеми самоорганізації. — С. 293.

Виразно дестабілізаційним чинником для морального стану західноукраїнського суспільства були так звані винищувальні батальйони, котрі створювала влада, сподіваючись досягти більшого ефекту від антиповстанської боротьби. Офіційно діяльність батальйонів була спрямована «на ліквідацію парашутистів і диверсантів, ліквідацію бандугруповань, оунівського підпілля, на виявлення дезертирів, які ухиляються від призову до Червоної армії та іншого злочинного елементу»³³. Однак не менш важливим було й інше завдання — посіяти підозру, страх і недовіру серед селян і городян. До цих воєнізованих формацій люди вступали із суто меркантильних мотивів або ж з ідейних переконань.

За національним складом загони «стрибків» не завжди були українськими. Для прикладу проаналізуємо особовий склад винищувального батальйону, створеного в грудні 1944 р. в Підгаєцькому районі Тернопільської області. Він був «укомплектований в кількості 180 чол. Комплектування проводилося за рахунок партійного активу і броньованих робітників і службовців підприємств, організацій та установ. В особовому складі — українців — 53, поляків — 127 чоловік»³⁴. Серед 143 членів винищувального батальйону Бережанського району нараховувалося «поляків 130 чоловік, українців — 13, що прибули із сходу»³⁵. Подібна ситуація була притаманна і для інших областей.

Такий стан речей викликав занепокоєння партійно-радянського активу, оскільки сприяв загостренню польсько-українського антагонізму та поширенню антирадянських настроїв серед населення. Офіційна влада вдавалася до заходів, що мали подолати загрозливу тенденцію. Зокрема, в грудні 1944 р. Тернопільське обласне керівництво КП(б)У та НКВД видали спільне розпорядження, в якому пропонували «викорінити огульну недовіру до всього українського і зупинити практику комплектування винищувальних загонів тільки поляками. Більшою мірою залучати у винищувальні загони [...] українське населення»³⁶. Б. Ярош зауважив, що аби привернути більше людей до винищувальних загонів, влада розширювала пільги для їхніх членів. Зокрема, їх звільняли від виконання всіх

³³ ДАТО. — Ф. П-І. — Оп. І. — Спр. 105. — Арк. 22.

³⁴ Там само. — Спр. 106. — Арк. 44.

³⁵ Там само. — Спр. 105. — Арк. 108.

³⁶ Там само. — Арк. 124.

трудових повинностей, а також від набору на промислове виробництво. Керівництво Укрспоживспілки виділяло для них різні промислові товари за низькими цінами. Сім'ї, в яких діти служили у винищувальних батальйонах, були звільнені від податків³⁷. Із цілком зрозумілих причин така політика влади сприяла роз'єднанню сільської громади, провокувала загострення соціальних конфліктів.

Поборюючи українське підпілля, радянська влада намагалась активно застосовувати традиційний, уже випробований часом засіб — зрощувати у свідомості населення відчуття страху. На цій особливості більшовицької політики акцентують автори оунівських інформаційних повідомлень та звітів, підкреслюючи, що «населення, яке знайшлося під більшовицькою дійсністю, чується погано. Навіть ті, що сьогодні лижуть їм руки, роблять це зі страху і через свою безпорадність. *Страх народу перед НКВД*»³⁸.

Саме щоб поширити в суспільстві атмосферу тотального страху, каральні органи радянської влади, серед іншого, стали активно практикувати прилюдні страти через повішання, розстріл тощо. Підозрюваних у співпраці з ОУН чи УПА після жорстоких катувань убивали, а тіла — для залякування інших — виставляли на загальний огляд. Часто тіла вбитих повстанців карателі спеціально заміновували³⁹ або відвозили до райцентру і скидали в людних місцях для впізнання; «на трупах героїв сталінські кати звичайно вміщували таблиці з такими написами: “Бандит (ім'я і прізвище) замордував стільки то і стільки невинних радянських громадян”»⁴⁰. Якщо особу замордованого встановлювали, то його родичі підлягали виселенню в Сибір⁴¹. Такий метод психологічного тиску більшовицькі спецоргани почали застосовувати в січні—лютому 1945 р. передусім у Львівській і Тернопільській областях. Ще восени 1944 р. нова влада влаштувала показову страту воїна УПА

³⁷ Ярош Б. Репресивно-каральна система СРСР у повоєнний період та особливості її прояву на Волині // Реабілітовані історією: Збірник наук. статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 5-6 грудня 2002р. — Луцьк, 2003. — С. 44.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 31–32.

³⁹ Брайчевський М. Нація і держава // Київ. — 1993. — № 2. — С. 132.

⁴⁰ ГДА СБ України. — ФДВ 376. — Т. 62. — Арк. 78–80.

⁴¹ Лазорко Й. Ви жертвою впали (спогади учасника визвольних змагань, колишнього політв'язня ГУЛАГу). — Тернопіль, 2003. — Ч. 2. — С. 60; Бабій С. Луни повстанського краю. — Рівне, 2002. — С. 101–102.

Володимира Волошина в центрі Козови (тепер Тернопільської обл.), на яку зігнали дорослих жителів і навіть школярів. Йому на груди почепили табличку, з написом, що це — «бандит УПА»⁴².

Такі методи дали свої результати. Населення, загалом симпатизуючи повстанському рухові, із дедалі більшим страхом сприймало заклики націоналістів до активного антирадянського руху опору. Із власної волі чи під зовнішнім тиском дехто погоджувався співпрацювати з радянськими органами влади як інформатори та агенти. Винагорода, на яку вони розраховували, не завжди виправдовувала їхні сподівання. Наприклад, навесні 1944 р. дружина господаря хутора, «де знаходилася криївка районного проводу (ідеться про Збаразький район на Тернопільщині. — Г. С.), [...] за кілька днів до Великодня видала її і всіх тринадцять повстанців, що там знаходилися, енкаведистам [...]. Обіцяли їй енкаведисти дати золоту медаль і втриє побільшити господарства! Тільки не діждалася вона обіцяної медалі — замість цього нові «друзі» живцем спалили її в хаті»⁴³.

Зауважмо, що терор як один із найдієвіших методів боротьби з ворогом застосовувала не тільки радянська влада. Населення повстанського запілля сковував страх перед небезпекою потрапити в руки бандерівської Служби безпеки, яка під гаслами боротьби із сексотами, агентами радянських спецслужб, що проникли в ряди повстанського підпілля та УПА, час від часу проводила так звані «чистки», зокрема наприкінці 1943, у вересні 1944, навесні та наприкінці осені 1945 рр. Акції «чисток» здебільшого «супроводжувалися невинуватими репресіями з боку СБ, яка тільки на Волині 1945 року ліквідувала понад 1000 соратників за підозрою у співробітництві з НКВС-НКДБ». Важко не погодитися з думкою автора про те, що «це призводило до насадження атмосфери шпигуноманії, полегшувало органам держбезпеки цілеспрямовану роботу з компрометації підпільників»⁴⁴.

Джерела свідчать, що від другої половини 1944 р. радянська влада широко застосовувала такий метод боротьби з націоналістичним

⁴² Федик Я. Роки і люди місто Козова за півстоліття (1944-1994). Історико-мемуарний нарис. — Козова—Тернопіль, 2001. — С. 16.

⁴³ Крем'яничанка Н. Було в матері три сини. — Тернопіль, 1999. — С. 158.

⁴⁴ Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х — початок 1950-х років) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 456.

підпіллям, як «моральне розбиття повстанських кадрів при допомозі провокаційних статей, підписаних зловленими членами підпілля, їхніх виступів, повідомлень про перехід бандерівців на сторону більшовицької влади»⁴⁵. Поширюючи різні наклепи про повстанців, «ворог намагався за всяку ціну вбити клина між революційні кадри УПА, ОУН і решту народу»⁴⁶. Частково це вдалося, як підтвердження цього — беззаперечний факт наявності значної кількості людей, які добровільно прийшли з повинною, особливо після поширення впродовж 1944 та 1945 рр. низки офіційних звернень» до учасників українського національно-визвольного руху. За офіційними даними, лише в період від 1944 до червня 1945 р. зголосилося 40 395 осіб⁴⁷.

1945 р. репресивно-каральні органи радянської влади «винайшли» і активно впроваджували ще один дуже ефективний спосіб боротьби з українськими повстанцями — «виклики для бесіди у районні відділи НКВС значної кількості жителів сіл. Ця практика широко застосовувалася в Буданівському, Терехівському, Побіжненському, Копичинецькому та ін. районах Тернопільської області»⁴⁸. Наслідком проведення таких «бесід», з одного боку, ставало поширення серед односельців недовіри, підозріливості, а з іншого — вихід із підпілля, т. зв. легалізація частини учасників національно-визвольного руху, яких досить часто з метою пропаганди використовували радянські спецоргани. Організатори таких заходів прагнули завербувати агентів із повстанського середовища. Тільки з 5 по 18 грудня 1945 р. райвідділи НКВД Тернопільської області у 45 селах викликали на «бесіди з населенням з охопленням від 25 до 60 чоловік в кожному селі. В результаті проведених масових викликів виявлено: 13 членів ОУН; 16 бандитів; 21 бандпособник. Із числа викликаних із сіл РВ НКВС для бесіди, залучено до агентурної роботи 25 чоловік»⁴⁹.

Фізичний та психологічний тиск, який чинили на населення, вкрай негативно вплинув на його морально-психологічний стан. На

⁴⁵ ГДА СБ України. — ФДВ 376. — Т. 71. — Арк. 299.

⁴⁶ Там само. — Т. 62. — Арк. 78.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 76. — Спр. 56. — Арк. 111.

⁴⁸ Там само. — Оп. 23. — Спр. 1702. — Арк. 141.

⁴⁹ Там само. — Арк. 162–166.

нашу думку, найвиразнішим показником деформації суспільної моралі повстанського заплілля стало масове поширення сексотництва*.

Окрім таких широко використовуваних репресивно-каральних методів антиповстанської боротьби, як облави, «прочісування» територій, засідки тощо, радянські поліційні структури, наприклад «Смерш» та НКГБ, поборювали законспіроване збройне і незбройне підпілля за допомогою агентури⁵⁰. Документи підтверджують, що в означений тут період «робота з агентурою [...] стояла на першому місці»⁵¹. Її розглядали як «вирішальний фактор у боротьбі з ОУН», тому, зокрема, Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р. зобов'язувала відповідні чинники партійно-радянських органів влади «ще більше розширити сітку нашої агентури. [...] Ширше і сміливіше практикувати засилання агентури в оунівське підпілля і бандформування ОУН. Посилити роботу по вихованню агентури»⁵².

Агентуру проти ОУН і УПА вербували переважно із середовища повстанського підпілля або його симпатиків. Таких фігурантів називали сексотами⁵³. Сільська українська громада, традиційно вихована у християнському дусі, засуджувала зрадництво. Що ж спонукало побожного селянина всупереч своїм моральним принципам і переконанням зраджувати сусіда, товариша, родича?

Аналізуючи причини поширення сексотництва у повстанському запліллі, представники уряду ОУН зазначали, що «воно є вислідом а) довгої роботи органів НКВД і НКГБ в напрямі організації агентурної сітки сексотів і провокаторів; б) певної моральної депресії частини населення, що виникла внаслідок жажливого терору окупації. Така депресія породжує ґрунт для сексотництва»⁵⁴. Факти свідчать, що кількість сексотів прямо пропорційно залежала від території, опанованої більшовиками. Найбільше зрадників з'являлося після великих облав. Мотиви, якими керувалися майбутні агенти радянських спецслужб, були різними. Часто зголошувалися на цю роботу ті, які хотіли помститися своїм односельцям. Вони сприяли їхнім арештам. Такий собі «Ваколюк М.Г. відкрив таку

⁵⁰ Русначенко А. Народ збурений. — С. 297.

⁵¹ ДАТО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5.

⁵² Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 2001. — Т. 3. — 652 с.

* Від рос. «секретный сотрудник».

⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 218.

⁵⁴ Там само. — Т. 10. — Арк. 359.

тайну: коли прийшли совіти минулого року (березень 1944 р.), він хотів помститися за свою жінку, що її знищило СБ в 1943 році в серпні, і видав станичного, старосту і члена СБ та розказав совітам про всі діла, які вони робили в с. Пашова»⁵⁵. «13 жовтня 1945 року до с. Вибудів Козівського району приїхав місцевий хлопець з большевиками і сказав арештувати одну дівчину, водив їх ще до кількох господарів». Автор повідомлення зазначає, «що хлопець робив це з помсти за те, що попередньо пропав його батько»⁵⁶.

Таких прикладів можна навести чимало, проте ми схильні вважати, що помста не була головним поштовхом до рішення стати сексотом. Оунівське підпілля поділяло зрадників-сексотів на: *активних* і *пасивних*. «**Перша група** — це самий шкурницький елемент, це бувші агенти польські, німецькі, румунські, мадярські лакоми на гріш, що продавали свій народ і свою душу і тепер зголосилися добровільно до співпраці з НКВС і НКГБ»⁵⁷. Із представниками цієї групи вели нещадну боротьбу.

Децю іншим було ставлення до представників **другої групи**, яку складали «люди, що змушені НКВС і НКГБ під терором і сильними побоями до співпраці з ними»⁵⁸. Більшість ставала на шлях зради і доносів, тільки боячись фізичної розправи, ув'язнення чи виселення до Сибіру. В ситуації, коли людське життя втратило цінність, також перестали цінувати і порядність, і гуманність.

Проте, незважаючи на всі зусилля офіційної влади, загалом західноукраїнське село зуміло «зберегти своє обличчя», залишаючись вірним християнським заповідям — «не вбий», «не вкради», «не лжесвідчи». Проаналізуймо інформацію, наведену у звіті з Рівненської області від березня 1945 р. Тут сказано, що «Морочнівським РВ НКВС в с. Кухча було сконцентровано 147 сімей бандитів, яких мали відконвоювати до райцентру. Для проведення розкладницької роботи серед цих сімей було підготовлено 10 нелегалів, що з'явилися з повинною. Серед членів сімей було проведено збори і декілька бесід. Десять сім'ї явилися з повинною і відразу були відпущені. В результаті цього заходу по шляху конвоювання

⁵⁵ ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 133. — Арк. 5.

⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 242.

⁵⁷ Там само. — Т. 3. — Арк. 464.

⁵⁸ Там само.

сімей в райцентр добровільно з повинною з'явилося 27 бандитів, що склали зброю»⁵⁹. Якщо зважити на те, що із 27 повстанців, які прийшли з повинною, було щонайменше по два представники однієї сім'ї (брати, батько і син тощо), можна вважати, що вони представляли близько 15 сімей. Отже зі 147 заарештованих сімей 25—30 було звільнено. У відсотках це складає близько 20%. Тобто 80% заарештованих (117—122 родини) відмовилися від ганебної співпраці з НКВД, не зреклися ідеалів національно-визвольної боротьби.

Документальні джерела оунівського підпілля фіксують зміни «настроїв селянства залежно від більшовицького терору і роботи підпільників. Облави, головно довші, пригноблюють село, роблять його добре застрашеним, в поодиноких випадках заломлюють». У документі наведено два приклади, які красномовно характеризують контрастність морально-психологічного стану запілля: «В Дрогобиччині, де населення сильно тероризоване, є поодинокі випадки ворожого ставлення до нас. Є випадки героїської поведінки села, де селяни не жалують ні хати, ні майна, щоб тільки розбити ворога»⁶⁰. Незважаючи на страх перед фізичними репресіями, гнітючу атмосферу підозріливості, реальну небезпеку потрапити до «чорного списку» ворогів радянської влади, населення повстанського запілля вірило в перемогу національно-визвольної боротьби. Безперечно, збройний спротив національного підпілля та УПА насадженню радянської політичної системи в краю, а тим паче такий тривалий, був би неможливим без масової матеріальної та моральної підтримки від місцевого населення.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що морально-психологічний клімат повстанського запілля визначала динаміка військових та суспільно-політичних процесів у Західній Україні впродовж 1944—1945 рр. Гнітюче на суспільні настрої впливала міжпартійна боротьба, що розгорнулася в українському політикумі, представленому Українським центральним комітетом, ОУН(м) та ОУН(б). Західноукраїнська еліта не змогла сформулювати єдиної перспективи майбутнього української державності. У тогочасних воєнно-політичних реаліях (панічна евакуація німецьких окупантів, наступ Радянської армії тощо) це негативно вплинуло

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1700. — Арк. 111.

⁶⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 303.

на поведінку суспільства, зумовило різні соціальні очікування мешканців краю. Деякі громадяни зайняли пасивну позицію, інші, охоплені панічним страхом, намагалися втекти на Захід; дехто з ентузіазмом очікував повернення радянської влади. Повстанському підпіллю й УПА довелося докласти максимум зусиль для того, щоб покращити морально-політичний клімат запілля, витіснити із суспільної свідомості почуття відчаю, песимізму та зневіри.

На морально-психологічному стані населення суттєво позначилися наслідки діяльності радянського репресивно-карального апарату — масовий терор, постійні облави, тотальні арешти, вивезення цілими родинами до Сибіру тощо. Почуття страху та підозри, підсилювані діяльністю бандерівської СБ, досягли надзвичайних масштабів. Очевидним виявом деформації суспільної моралі стала поява сексотництва — суспільного явища, детермінованого цілеспрямованою політикою радянської влади.

Під впливом соціальної та національної реструктуризації західноукраїнського суспільства помітних змін зазнала система моральних цінностей повоєнного соціуму. Події першої половини 1945 р. (головним чином перемога Радянського Союзу в війні, рішення Потсдамської конференції) викликали в середовищі повстанського запілля глибоке розчарування й поступову зневіру в перемогу національно-визвольного руху. Його національно свідомі, політично активна більшість постійно зазнавала жорстких репресій, що також негативно позначилося на загальній картині суспільно-політичних настроїв. Проте, незважаючи на колосальний психологічний тиск з боку радянської влади, повстанське запілля в окреслений період залишалося моральною опорою УПА та національного підпілля.

БОЙОВИЙ ШЛЯХ СОТНІ УПА «БУЛАВА» (1943–1948)

Дослідження бойового шляху військових підрозділів складають вагомому частину військової історії різних держав. Прикладом може слугувати скрупульозний, хоч часом і дещо прикрашений опис бойового шляху полків та дивізій Радянської армії у численних наукових і популярних публікаціях. На сучасному етапі вивчення історії української національно-визвольної боротьби 1940—1950-х рр. дослідження бойової діяльності відділів Української Повстанської Армії — проблема актуальна, і то з огляду на низку чинників: 1) сьогодні існує дуже мало таких розвідок (окрім статей М. Ріпецького, М. Романюка, Р. Забілого¹); 2) дедалі зростає джерельна база, вимагаючи опрацювання; 3) з'являється суспільний і політичний запит на цю тему (про що свідчить нагородження генерала Романа Шухевича зіркою Героя України).

Передусім зазначимо, що досліджуючи історію практично будь-якої бойової одиниці УПА, історик натрапляє на чималі перепони: інформацію про відділи містять спогади вояків УПА і звіти командирів, ця інформація не завжди повна, а часто й суперечлива; натомість матеріали радянських спецорганів здебільшого недоступні. В сучасній історіографії джерельна база опрацьована надто вузько. У випадку сотні «Булава» можна виділити дві групи матеріалів: 1) звіти, які склав командир Тактичного відтинка (ТВ) 24 «Маківка» С. Стебельський — 'Хрін', звіт про діяльність під його командуванням повстанських відділів на теренах ТВ 24 «Маківка»² (на жаль,

¹ Ріпецький М. («Горислав»). Історія куреня «Рена» // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто—Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. — Т. 33: *Тактичний відтинки УПА 26-й «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали)*. — С. 100–136; Романюк М. *Сотня УПА «Свободи»* // *Український визвольний рух*. — Львів: «Мс», 2003. — Зб. 1. — С. 97–124; Романюк М. *Сотня УПА «Непоборні»* // *Український визвольний рух*. — Львів: «Мс», 2006. — Зб. 6. — С. 184–210; Забілий Р. *Нарис історії куреня «Скажені»* // *Український визвольний рух*. — Львів: «Мс», 2003. — Зб. 1. — С. 125–143.

² *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка»* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1990. — Т. 18: *Група УПА «Говерля»*. — Кн. 1: *Звіти та офіційні публікації*. — С. 149–288.

особисті архіви командирів сотні Володимира Гошки — ‘Мирона’ та Івана Наконечного втрачено), а також звіти відділів ТВ 26 «Лемко»³ і звіт В. Гошки — про рейд у Словаччину 6—23 квітня 1946 р.⁴; 2) матеріали радянських архівів, зібрані в «Новій серії» «Літопису УПА»⁵; опублікований у газеті «За вільну Україну» (2001) на підставі документів МГБ мартиролог повстанців Дрогобиччини⁶; 3) спогади С. Стебельського — ‘Хріна’⁷, чотового сотні «Булава» О. Конопадського — ‘Тополі’ (‘Острроверха’)⁸, бойовика Служби безпеки (СБ) Дублянського районного проводу ОУН Д. Хоркавціва — ‘Морозенка’⁹ та інших. Деякі сторінки історії сотні «Булава» записав відомий краєзнавець Самбірщини і Дрогобиччини Б. Виханський¹⁰.

Історія формування та діяльності бойової сотні УПА «Булава» розпочалася в 1943—1944 рр. У довідникові П. Содоль хронологічні межі існування сотні охоплюють 1943—1948 рр.¹¹. Як відомо, у другій половині 1943 р. в Галичині розпочалось активне формування загонів Української народної самооборони, які становили зародок УПА-«Захід» (власне, цю назву УНС прийняла в грудні 1943 р.). Можна не сумніватися, що саме загоны УНС стали основою сотні

³ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 33. — С. 137–173, 185–216, 227–428, 431–446.

⁴ *Звіт з пропагандивного рейду по Словаччині переведеного вд. «Мирона» в часі: від дня 06.04.46 р. до 23.04.46 р.* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 33. — С. 592–606.

⁵ *Літопис УПА. Нова серія*. — К.—Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2003. — Т. 6: *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС — МВС, МДБ — КДБ за 1948 р.* — 510 с.

⁶ *Воїни Армії Безсмертних. Список повстанців ОУН — УПА, які полягли в боротьбі з московськими більшовиками за волю України в 1944 — 1953 роках. Дрогобицька область, Дублянський район (із архівів МДБ)* // *За вільну Україну*. — 2001. — 12 верес. — С. 5.

⁷ *Хрін [Стебельський] С. Крізь сміх заліза* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто — Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2000. — Т. 30. — С. 59–201; *Хрін [Стебельський] С. Зимою в бункері* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 30. — С. 373–487.

⁸ *Спомини чотового Острроверха* // *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 30. — С. 207–367.

⁹ *Хоркавців Д. За Україну! За Державу! // «Здобудеш...або загинеш»*. — Дрогобич: ДДПУ, 2007. — Кн. 2. — С. 7–143.

¹⁰ *Виханський Б. Дублянська околиця Самбірщини*. — Дрогобич: Коло, 2005. — 400 с.; *Виханський Б. За вересневим пругом*. — Самбір: «Соляріс», 1999. — 111 с.

¹¹ *Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 — 49. Довідник другий*. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. — С. 181; *Содоль П. Організаційна структура УПА* // http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0301_u.htm

«Булава». На це вказують біографії командирів відділу В. Гошки — «Мирона» та І. Наконечного — «Орленка» (організатора загону Самооборони у рідному селі Гординя), які сформували чоту повстанців, що ввійшла до сотні «Булава»¹². Як свідчить у спогадах О. Конопадський, у березні 1944 р. сотня «Булава» уже існувала. Він згадує, що 28 березня виїхав із с. Лютовиська (Старосамбірський р-н) як охоронець районного коменданта української поліції. А вже через три дні (тобто 31 березня або 1 квітня) вступив разом зі своїм комендантом до сотні «Булава» — під псевдом «Тополя» став стрільцем першого рою (к-р «Гонтович») першої чоти (к-р «Омелян»), що квартирувала в с. Плоске¹³ (Стрілківський р-н).

Сотня «Булава» в структурі УПА-«Захід» була одним із 80 відділів. Як відомо, 1944 р. до групи УПА-«Захід» входило шість Воєнних округ, серед них і ВО 5 «Маківка» (к-р хор. Іван Белейлович — «Дзвінчук»), яка, своєю чергою, охоплювала Дрогобицьку область. ВО 5 поділялася на п'ять тактичних відтинків. Один із них — ТВ «Булава» — охоплював Старосамбірщину¹⁴. З великою долею вірогідності можна ствердити, що тереном формування сотні «Булава» стала самбірська земля (недаремно чота В. Гошки, сформована з мешканців сіл Дублянського р-ну, влилася саме до сотні «Булава»). У лютому 1945 р. УПА-«Захід» було реформовано: із шести Воєнних округ залишилися чотири, оскільки ВО 1 та ВО 5 влилися до інших округ. ВО 5 було приєднано до ВО 4 «Говерля» як 24-й тактичний відтінок «Маківка» (к-ри: О. Вітовський — «Зміюка» /1945 — 1946/, «Богдан» /1946/, С. Стебельський — «Хрін» /1947 — 1949/).

Достеменно не відомо, чи сотня «Булава» входила до складу якогось-небудь куреня. Б. Виханський згадує про п'ять куренів, що належали до ТВ 24 «Маківка», серед них і про курінь «Булава»¹⁵. Однак насправді у ТВ 24 діяв тільки курінь «Бойки» (к-р Михайло Бобанич — «Трясило»), до якого входили відділ 89 імені Д. Вітовського та відділ 90 імені Б. Хмельницького¹⁶. Якщо ж говорити про

¹² Виханський Б. Дублянська околиця Самбірщини. — С. 371–372.

¹³ Спомини чотового Островерха // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 30. — С. 219.

¹⁴ Гаврилук М. Збройна боротьба УПА на теренах Дрогобищини // Дрогобищина — земля Івана Франка. — Т. 4. — Дрогобицьк: «Відродження», 1997. — С. 422.

¹⁵ Виханський Б. Дублянська околиця Самбірщини. — С. 303.

¹⁶ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 — 49. — С. 179.

дрогобицький терен ще до перетворення його на ТВ 24 (ВО 5 існувала протягом 1944 р.), то там наприкінці 1944 р. діяв також лише один курінь¹⁷ («Бойки»), а не п'ять. П. Содоль, описуючи структуру ТВ «Маківка» (літо 1945 — осінь 1949), перелічує так звані «самостійні відділи» (щоправда, він поставив знак питання, очевидно, вагаючись): відділ 91 «Басейн», відділ 92 «Булава» та відділ 93 «Вовки»¹⁸. Отож, вважаємо, що говорити про існування 1944 р. куреня «Булава» не варто. Імовірніше, в цей час існувала настільки велика сотня, що в її лоні зародилися інші відділи, зокрема сотня «Сурма». Зрештою, не можемо говорити про належність «Булави» до одногоimenного куреня й тому, що про це немає безпосередніх свідчень.

Відповідно до організаційної схеми Дрогобицького ТВ 24, станом на осінь 1947 р. там діяли сотня імені Б. Хмельницького — відділ 90, сотня «Басейн» — відділ 91, сотня «Булава» — відділ 92, сотня «Лемківська» та сотня «Сурма» — відділ 96¹⁹. Як зазначає П. Содоль, очоливши ТВ 24, С. Стебельський — «Хрін» реорганізував відділи в один курінь, у якому було п'ять неповних сотень²⁰, а отже, до нього ввійшов і відділ «Булава». Курінним дрогобицького куреня став політвиховник відтинка, колишній сотенний відділів «Булава» та «Басейн» В. Гошка — «Мирон»²¹. Однак насправді цей курінь ніколи не діяв як цілісна бойова одиниця, а рештки сотень надалі воювали поокремо, співдіючи лише інколи. Упродовж свого існування сотня «Булава» співдіяла з куренем «Підкарпатський» (к-р П. Вацик — «Прут») у 1945 р. та сотнями «Лемківського» куреня (к-р В. Мізерний — «Рен») у 1946—1947 рр.

На жаль, через брак інформації не можемо проаналізувати організаційного стану сотні. Відомо, що стандартна організація сотні була трійковою: три чоти по три рої кожна (рій ділився на дві ланки). Однак у період набору рекрутів, зокрема в 1943—1944 рр., сотні мали по чотири чоти, а кожна чота — по чотири рої. У вишколених бойових сотнях (а «Булава», без сумніву, була такою сотнею)

¹⁷ Содоль П. *Карпатська Група УПА «Говерля» // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1990. — Т. 18: Група УПА «Говерля». — Кн. 1: Звіти та офіційні публікації. — С. 9.*

¹⁸ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943 — 49. — С. 179.*

¹⁹ *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 18. — С. 151.*

²⁰ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943 — 49. Довідник. — С. 123—124.*

²¹ *Гаврилюк М. Збройна боротьба УПА на теренах Дрогобищини. — С. 432.*

кожний рій налічував 10—12 вояків, озброєних одним легким кулеметом, 2—3 автоматами, а решта — гвинтівками. Почет командира сотні складався з політвиховника, бунчужного, санітара, зв'язкових і деколи з одного роя військово-польової жандармерії, розвідників. Командир першої чоти був, зазвичай, і заступником сотенного командира. За статутом кожна сотня мала нараховувати 163 вояки, але влітку 1944 р. у бойових сотнях було по 180—200 вояків, а згодом їхня кількість істотно зменшувалася²².

Тепер уже можна віднайти деякі біографічні відомості про всіх шістьох командирів сотні, встановити їхні імена або псевда. П. Содоль, щоправда, називає лише трьох: сот. 'Зеленого', сот. 'Мирона' і сот. 'Орленка'²³. Проте О. Конопадський згадує, що до Великодніх свят 1944 р. (тобто до 23 квітня) сотнею «Булава» командував к-р 'Павук'²⁴. Про 'Павука' є відомості і в П. Содолі: «Павук — сот[енний] “Булава” (Самбірщина) ВО 5 1944»²⁵. Припускаємо, що псевдо 'Павук' належало Василю Стеціву, який народився 1915 р. в с. Дуліби (Новострілищанський р-н) і загинув 1944 р.²⁶ Згодом сотнею командував Осип Урбан — 'Зелений'²⁷. Згадуючи цього сотенного, О. Конопадський подав і інші псевда 'Зеленого': 'Рен', 'Малий', — причому зазначив, що к-р 'Рен' був тим районним комендантом української поліції, який разом із ним вступив до УПА. Б. Виханський у статті про В. Гошку, зауважує, що той вступив до сотні «Булава», якою тоді командував 'Рен' — Василь Мізерний²⁸. Однак із цим твердженням не можна погодитися, оскільки В. Мізерний — 'Рен' (командир ТВ 26 «Лемко» Воєнної округи «Сян» та к-р куреня «Лемківський») у той час перебував на Лемківщині; у лютому 1944 р. його заарештувало гестапо за зв'язки з ОУН та засудило до смерті (утік 27 липня 1944 р.)²⁹. Звісно ж, О. Конопадський,

²² Гаврилюк М. *Збройна боротьба УПА на теренах Дрогобиччини*. — С. 26.

²³ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943 — 49*. — С. 179; Содоль П. *Організаційна структура УПА*.

²⁴ *Спомини чотового Острроверха*. — С. 219.

²⁵ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943 — 49*. — С. 171.

²⁶ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто — Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2002. — Т. 36: Книга полеглих членів ОУН, вояків УПА Львівщини. *Матеріали до біографій (з архівних документів)*. — С. 436.

²⁷ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943 — 49*. — С. 156.

²⁸ Виханський Б. *Дублянська околиця Самбірщини*. — С. 371.

²⁹ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943 — 49*. — С. 156.

говорячи про 'Рена' — сотенного відділу «Булава», не міг сплутати цих двох людей, адже знав і В. Мізерного — 'Рена' (бо перебував на Лемківщині в 1945—1947 рр.), і 'Зеленого'. Однак, візьмімо до уваги, що «Спомини чотового Островерха» писав не він, а машиністка ТВ 24 'Тетяна' — із його слів і нотаток. Зрештою, О. Конопадський — 'Островерх', розповідаючи про зустрічі з 'Реном' — В. Мізерним на Лемківщині, не згадує, що той командував сотнею «Булава». Тож ми вважаємо більш вірогідними відомості П. Содолі, відповідно до яких 'Зелений' — це Осип Урбан.

Щоправда, і це припущення можна піддати сумніву, адже в історичних джерелах є згадка про чотового 'Малого Рена', який після рейду «Лемківського» куреня до Галичини (осінь 1944) залишився в околицях Самбора на чолі чоти «організаційних працівників та бойовиків Самбірщини»³⁰. Він цілком міг походити зі Самбірщини, навесні очолювати «Булаву», а влітку зі своїми самбірцями перейти на Лемківщину та влитися до куреня В. Мізерного — 'Рена', а згодом — повернутися в Галичину та перейти до теренової сітки ОУН. Гіпотетично, цим 'Малим Реном' міг бути і «Зелений» — О. Урбан, котрий, як відомо, від 1933 р. був членом ОУН, а потім очолював боївку СБ на теренах сіл Бандрів та Галівка Стрілківського району (загинув 17 квітня 1947 р.)³¹. Врешті, описуючи сотенного 'Зеленого' — 'Рена', О. Конопадський зазначив: «Був маленький на зріст, меткий, веселий, ідейний»³².

Говорячи про О. Урбана — 'Зеленого', П. Содоль вказує, що він командував сотнею «Булава» у 1944—1945 рр.³³. Однак О. Конопадський зазначив, що навесні 1944 р. командування сотнею перебрав к-р 'Микита', а про 'Рена' говорить як про командира чоти³⁴. Причому він не пояснює причин цих змін у командному складі. Відтак, згадуючи про події серпня 1944 р., О. Конопадський зауважив, що сотенним «Булави» став к-р 'Семків'³⁵. Описуючи діяльність 'Семківа', він виявив своє негативне ставлення до нього. Говорячи про перебування в оточенні на горі Магурі (серпень або вересень

³⁰ Ріпецький М. («Горислав»). Історія куреня «Рена». — С. 119.

³¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 36. — С. 436.

³² Спомини чотового Островерха. — С. 219.

³³ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 — 49. — С. 156.

³⁴ Спомини чотового Островерха. — С. 220.

³⁵ Там само. — С. 225.

1944), О. Конопадський зауважив, що «сотенний к-р Семків хоч спочатку і давав карні муштри, кажучи, що ми всі ні до чого, і тримався непогано, тепер став безрадним»³⁶. Незабаром він дезертирував («на власну руку пішов і к-р Семків»³⁷), але згодом спробував повернутися, проте стрільці, які перейшли під командування чотового 'Рена' — 'Зеленого', не прийняли його³⁸.

'Зелений' командував сотнею «Булава» до 1945 р. Говорячи про листопад 1944 р., О. Конопадський згадує про нього як про командира сотні, але взимку 1944/1945 рр. стрілець О. Конопадський — 'Тополь' покинув сотню «Булава» й перейшов до теренової сітки ОУН, а потім — до «холоднярців», тож наступних командирів сотні він не назвав. Мабуть 1945 р., 'Зелений' перейшов на «теренову роботу». Той же О. Конопадський написав, що «по двох роках славної лемківської одісеї» (1945—1947) він зустрівся з 'Зеленим' уже в Україні; на той час 'Зелений' був районним референтом СБ у Старосамбірщині³⁹. П. Содоль зазначає, що в 1945—1947 рр. сотнею «Булава» (ВО 4) командував В. Гошка — 'Мирон'⁴⁰. Отримавши вишкіл у дивізії військ СС «Галичина»⁴¹, він служив у сотні від початку її існування, спершу як чотовий та політвиховник (1944—1945), а потім — як сотенний (1945—1946)⁴². Вважаємо, що називати кінцевою датою безпосереднього Миронового⁴³ командування сотнею «Булава» 1947 р. (як це робить П. Содоль), є помилкою. Зрештою, сам П. Содоль зазначає, що Іван Наконечний — 'Орленко' очолював сотню в 1946—1948 рр.⁴⁴. Імовірно, В. Гошка — 'Мирон' перебрав командування влітку 1946 р., після тимчасового повернення на Дрогобищину з Лемківщини. У серпні—вересні 1946 р. сотенним «Булави» уже був 'Орленко'⁴⁵, як про це пише С. Стебельський⁴⁶. Щоправда, у

³⁶ *Спомини чотового Острроверха.* — С. 229.

³⁷ *Там само.* — С. 229.

³⁸ *Там само.* — С. 230.

³⁹ *Там само.* — С. 234.

⁴⁰ *Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 — 49.* — С. 156.

⁴¹ *Виханський Б. Дублянська околиця Самбірщини.* — С. 371.

⁴² *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 18.

⁴³ *Опис зовнішності 'Мирона' див. у: Спомини чотового Острроверха.* — С. 357.

⁴⁴ *Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 — 49.* — С. 170.

⁴⁵ *Опис зовнішності 'Орленка' див. у: Хоркавіч Д. «Здобудеш...або загинеш...».* — С. 12.

⁴⁶ *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка».* — С. 213.

праці П. Мірчука згадано про командира відділу «Булава» «К.» (липень 1946)⁴⁷, однак, з'ясувати його повне ім'я чи хоча б псевдо наразі не вдалося (зрештою, не виключена і помилка).

Аналізуючи історію сотні УПА «Булава», особливу увагу, безумовно, слід присвятити її бойовому шляху. Як уже зазначалось, у березні—квітні 1944 р. (до Великодніх свят — 23 квітня) сотня на чолі з 'Павуком' перебувала в с. Плоске Стрілківського району. Після Свят її (мабуть, через надто велику кількість новобранців) було поділено на дві сотні: «Сурму» і «Булаву»⁴⁸.

Однією з перших акцій підвідділів сотні «Булава» було знищення польської спецбоївки в с. Олексяти (неподалік с. Дубляни). О. Конопадський розповідає: «Моє завдання було досить трудне, але я впорався з ним, за що дістав похвалу к-ра Рена ('Зеленого'. — М. Г.)»⁴⁹. Однак він не уточнює змісту завдання та своєї ролі у цій акції. Згодом подібну (?) операцію було проведено в с. Вільшанок, «де також зробили порядок»⁵⁰. Під керуванням сотенного 'Микити' сотня провела низку акцій, зокрема, в с. Воля Блажівська було розгромлено гарнізон «чорних», який складався переважно з азербайджанців, узбеків або казахів (із полонених представників кавказьких та середньоазійських народів німці

Пор. Володимир Гошка — 'Мирон',
командир сотень 92 — «Булава»
в 1945—1946 та 91 — «Басейн»
в 1946—1947 рр.

⁴⁷ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 — 1952. — Львів, 1991. — С. 132.

⁴⁸ Спомини чотового Островерха. — С. 219.

⁴⁹ Там само. — С. 220.

⁵⁰ Там само.

формували охоронно-поліційні загони). За свідченням О. Конопадського, вони грабували українських селян, тож сотенний 'Микита' вирішив покарати мародерів. У результаті короткого бою сотня розбила гарнізон «чорних», здобула зброю, аmunіцію, захопила в полон пораненого німця (який незабаром помер) та відійшла до с. Монастирця⁵¹. На жаль, 'Тополя' — 'Острове́рх' не датував цих подій. Щоправда, говорячи про бій у Волі Блажівській, він зазначив, що ніч тоді була дуже коротка. Тож можна припустити, що ці події відбулись у червні 1944 р.

Після цього сотня «Булава», перебуваючи вже в с. Лужок, здійснила невдалий напад на гарнізон «чорних» (близько 30 вояків) у с. Стрілки. Ворог помітив озброєних людей і відкрив по чоті 'Рена' кулеметний вогонь. Не допоміг і пробоевий рій, — повстанці змушені були відступити, зазнавши деяких втрат (поранено бунчужного 'Бояна' та полонено одного стрільця)⁵². Приблизно у той час сотню поповнило двоє італійців, які втекли з радянського полону, — колишній офіцер графського роду Ґранді та колишній солдат Пікольо⁵³.

У липні 1944 р. сотня «Булава» брала участь в охороні збору Української Головної Визвольної Ради (11—15 липня 1944 р.). Разом із нею це завдання виконували сотня «Сурма», «Юнацька сотня», дві сотні «Левів» та ряд боївок ОУН. Перша чота сотні «Булава» мала заставу біля с. Лужок. Деякі вояки сотні, зокрема й О. Конопадський — 'Тополя', постачали харчі на місце, де відбувався збір. Окрім суто охоронних функцій та перевірки прибулих осіб, бійців сотні залучали й до мистецьких заходів. Як згадує О. Конопадський, він та стрільці 'Вовчур', 'Орел', 'Олесь', 'Местник' в одній із лісничівок «в присутності багатьох представників» (очевидно, учасників збору УГВР) заспівали кілька повстанських пісень⁵⁴.

Після збору УГВР сотня «Булава» відійшла до с. Тур'є, а потім повернулася для відпочинку до лісничівок біля с. Сторонна. У липні—серпні до Недільнянських лісів наближався фронт. На

⁵¹ *Спомини чотового Острове́рха. — С. 220—221.*

⁵² *Там само. — С. 221—222.*

⁵³ *Там само. — С. 231—233.*

⁵⁴ *Там само. — С. 222—223.*

хуторі Катерина біля с. Лужок заквартирували і сотня «Леви». Сотня «Булава» відійшла до с. Монастирець. У цьому селі рій із чоти «Сірка» (він же командував цим роєм) зіткнувся з групою німецьких вояків і, вступивши з ними в бій, роззброїв їх. Але незабаром до місця бою прибули німецькі піхотні частини, у бою з якими загинули «Сірко», ройовий «Довбуш», один стрілець і двоє цивільних. Наступного дня, як повідомляє «Тополя», до повстанців долучився загін української поліції зі Львова (120 осіб)⁵⁵, проте не вказано, чи він влився у склад сотні.

На початку серпня 1944 р. сотня «Булава» перебазувалася до с. Сприня, де заквартирувала разом із сотнею к-ра «Байди». Після дня відпочинку сотня «Булава» відійшла до с. Недільна, куди прибули сотні «Сурма», к-ра «Байди» та «Юнацька сотня». Сотні зійшлися на перегляд і реорганізацію, яке проводили Д. Грицай — «Перебийніс» (шеф Головного військового штабу УПА) та І. Белейлович — «Дзвінчук» (командир ВО 5). На той час сотенним «Булави» вже був «Семків», а склад сотні, за свідченням О. Конопадського, становив 180 вояків. Того ж дня сотня відійшла до с. Свидник, де після палкої промови «Перебийноса» вояки врочисто присягнули на вірність Україні⁵⁶. Зазначмо, що «Присягу вояка Української Повстанчої Армії» ухвалила кілька тижнів перед тим УГВР. Про цю подію розповідає П. Содоль, подаючи докладні відомості: 5 серпня 1944 р. біля с. Свидник на Дрогобиччині було урочисто проведено першу присягу, ухвалену на зборі УГВР, у якій брали участь сотні «Булава», «Змії» і «Леви»⁵⁷. Після присяги командири сотень одержали від «Перебийноса» наказ обороняти українські села, не допускати грабежів. 8 серпня розвідники донесли, що в с. Ластівки затримався великий німецький обоз, який має рухатися в напрямку с. Ісаї. Сотня «Змії» із куреня В. Андрусяка — «Різуна» та сотня «Семківа» під загальним командуванням «Перебийноса» влаштували засідку на німецький обоз і в результаті короткого бою захопили 29 підвод, заповнених амуніцією, зброєю, а

⁵⁵ *Спомини чотового Острове́рха*. — С. 224.

⁵⁶ *Там само*. — С. 225.

⁵⁷ *Содоль П. Карпатська Група УПА «Говерля»*. — С. 9; *Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943 – 49*. — С. 38; *Див. також: Гаврилюк М. Збройна боротьба УПА на теренах Дрогобиччини*. — С. 423.

також полонили 150 німецьких вояків. У бою відзначилися чотовий 'Перелесник' та стрілець 'Гроза'⁵⁸.

Через три дні сотня «Булава» пішла в напрямку с. Тур'є, щоб зав'язати бій із німцями і таким чином дати змогу одній частині дивізії «Галичина», котра перебувала там, перейти до УПА (про ці наміри дивізіоників донесла розвідка). Між селами Тур'є і Свидник відбулася сутичка з німцями, в якій українських повстанців підтримала чота дивізіоників. Згодом «булавівці» відступили до лісу і попрямували у бік р. Стрий, маючи намір перейти в Майданські ліси. Наштовхнувшись на німецьку кінноту біля с. Ясинки (у перестрілці загинув невідомий поручник сотні), вояки відділу «Булава» відступили до лісу Ярчики, де відбили чотири атаки німців. Згодом, уночі, сотня переправилася через Стрий і ввійшла в ліси гори Магури. Тут «булавівці», повстанці 'Різуна' та 'Перебийніс' потрапили в зону радянсько-німецького фронту, в оточення ворожих армій. Скрутна ситуація виявила деяких «слабовірів», тож 'Перебийніс' зробив збір і запропонував охочим піти додому. Близько 20 стрільців склали зброю і по двоє-трьох повернулися в рідні краї. 'Перебийніс' забрав зі собою одну соту сотні і відійшов у невідомому напрямку.

На той час сотня «Булава», як свідчить О. Конопадський, нарахувала близько 60 стрільців. За час тридобового оточення її покинули ще приблизно 20 стрільців та к-р 'Семків'. На третій день оточення «булавівцям» удалося перейти фронт і вийти в тил радянських військ. Однак протягом ще двох днів їм довелося залишатися без провіанту. Після втечі 'Семківа' стрільці «Булави» перейшли до сотні 'Різуна', але не злилися з нею. Незабаром, писав 'Островерх', повернувся чотовий 'Рен' (можливо, це і був 'Зелений' — 'Малий Рен', який повернувся з Лемківщини у складі «Лемківського» куреня) зі 40 стрільцями і забрав залишки сотні до себе, знову очоливши її⁵⁹.

Відпочивши біля с. Ластівки, повстанці відійшли до лісу неподалік с. Сторонна. Згодом недалеко від с. Монастирець сотнею заопікувалися місцеві мешканці — підлікували і нагодували повстанців. Через деякий час сотня перейшла в Білинські болота, де

⁵⁸ *Спомини чотового Островерха. — С. 225–226.*

⁵⁹ *Там само. — С. 226–230.*

на неї полювали за допомогою «кукурудзяників» більшовицькі загони. Біля с. Мости ройовий 'Тонтович' отримав важке поранення, підірвавшись на міні. Тут селяни з навколишніх сіл поповнили сотню 'Рена'⁶⁰.

На болотах сотня перебувала до листопада 1944 р. Відходячи в Карпати, 'Зелений' — 'Рен' перевів деяких стрільців до теренової сітки — самооборонних куштів. У с. Татари (нині с. Залужани) деякі стрільці сотні на чолі з 'Романом' застрелили прокурора і кількох енкаведистів; при цьому стрілець 'Вовчур' отримав поранення. Сотня рушила до с. Монастирець, де заквартирувала в кінці осені 1944 р., та незабаром їй довелося перейти до с. Грозьова. Тут сотенний 'Зелений' знову перевів деяких стрільців до самооборонних відділів. Тоді сотню, зокрема, покинули О. Конопадський — 'Тополя' ('Островець') та стрілець 'Зозуля'⁶¹. Відтоді й аж до літа 1945 р., з огляду на брак відомостей, майже неможливо прослідкувати історію «Булави».

Перші згадки про відділ 'Мирона', що діяв на теренах дрогобицького ТВ, стосуються літа 1945 р. У той час Дрогобиччиною рейдував станіславівський курінь «Підкарпатський» на чолі з П. Вациком — 'Прутом'. Як згадує стрілець куреня Г. Костюк — 'Вишневий', біля с. Надвірна у червні 1945 р. (напередодні Зелених свят) відділи куреня з'єдналися з відділом «Зміюки» (О. Вітовського — 'Андрієнка', командира ТВ «Маківка»)⁶². Інший стрілець «Підкарпатського» куреня, І. Богуновський — 'Співак', у спогадах записав, що після бою в с. Чайковичі (5 липня 1947), відділ 'Прута' попрямував до с. Білини, а звідти — на села Дубляни, Кульчиці, Сіде, Ольшаник, Ближів, Сприню та ввійшов у ліс між селами Сприня і Недільна. Тут до нього долучився к-р О. Вітовський — 'Андрієнко' та сотні «Бурі»* й 'Мирона'⁶³. Із цих свідчень випливає, що сотня 'Мирона' (відповідно до інформації П. Содолія, він командував сотнею «Булава») у червні або липні 1945 р. уже співдіяла з куренем «Підкарпатський».

⁶⁰ *Спомини чотового Островерха*. — С. 230–231.

⁶¹ *Там само*. — С. 233–235.

⁶² *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1992. — Т. 19: Група УПА «Говерля». — Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. — С. 112.

* 'Буря' — командир сотні «Заведії» з «Підкарпатського» куреня.

⁶³ *Там само*. — С. 90–91.

У сучасній історичній літературі про описані події мовиться, що відділи, призначені для рейду в Словаччину (сотні 'Бурі', 'Мирона' і 'Сокола'), зібралися в Самбірських лісах 25 липня 1945 р. і майже без втрат перейшли радянсько-польський кордон. 8 серпня вони знову об'єдналися в лісі біля с. Лап'янка на Лемківщині та протягом двох тижнів проходили там спеціальний вишкіл⁶⁴. З інших джерел випливає, що курінь 'Прута' (дві сотні: «Змії» — сотенний 'Сокіл' і «Заведії» — сотенний 'Буря') перейшов кордон 22 липня 1945 р. А у спогадах І. Марківчука — 'Чубенка' та І. Богуновського — 'Співака' йдеться про те, що біля с. Кальниця на г. Хрещатій до куреня «Підкарпатський» долучився к-р 'Андрієнко' зі своєю охороною, сотенний 'Мирон' і чота сотні 'Бурого' (сотня «Сурма»), якою командував чотовий 'Торбовий'. Чоту 'Торбового' долучили до сотні 'Мирона'⁶⁵. Щоправда, за іншими відомостями, цю чоту прилучили саме до куреня «Підкарпатський»⁶⁶. Г. Костюк доповнює цю інформацію так: «[...] до нас (курінь 'Прута'. — М. Г.) долучилася сотня "Пирога"* та к-р Вітовський ("Зміюка") зі своїм почтом і двома сотнями»⁶⁷. Безумовно, однією з цих сотень була сотня 'Мирона', а іншою, найімовірніше, — сотня «Вовки» на чолі з 'Кармелюком'.

У детальних звітах ВО 6 «Сян», зокрема ТВ «Лемко» (1946), не названо сотні «Булава», але часто згадувано псевдо 'Мирон' і «гостючий» відділ 'Мирона'. У серпні 1945 р. розпочалися бойові операції та пропагандистські акції цього відділу. Як свідчить І. Богуновський, курінь «Підкарпатський» разом з відділом 'Андрієнка' вели бій з польськими військами у с. Прибишів. Наступний бій відбувся біля с. Одрехів, де з 'Андрієнком' були дві сотні⁶⁸. Можна не сумніватися, що під командуванням О. Вітовського діяв і відділ В. Гошки.

16 серпня курінний 'Прут' повідомив своїм бійцям, що їм, а також відділові О. Вітовського провід Закерзоння наказав відійти в рейд на Словаччину⁶⁹. Загальне командування рейдом, який

⁶⁴ Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. — Минск—Москва, 2000 // <http://lib.oun-upa.org.ua/tkachenko/glava4.html>

⁶⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 19. — С. 70–71.

⁶⁶ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33. — С. 160.

* Сотня «Чорні чорти» з куреня «Підкарпатський».

⁶⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 19. — С. 124

⁶⁸ Там само. — С. 91–92.

⁶⁹ Там само. — С. 124.

відбувся у серпні—вересні 1945 р., здійснював саме О. Вітовський — ‘Андрієнко’. Щоправда, повстанські відділи, які брали участь у цьому рейді, просувалися поокремо, різними маршрутами та в різний час. Сам сотенний ‘Мирон’ і політвиховник сотні ‘Олег’ у звіті від 23 квітня 1946 р. про другий рейд на Словаччину, згадують, що перший такий рейд сотня ‘Мирона’ провела у вересні 1945 р.⁷⁰. У документах УПА мовиться, що «підвідділ 481» (?) під командуванням ‘Мирона’ розпочав свій рейд у Словаччину 2 вересня 1945 р. і пройшов відстань у 320 км за маршрутом Дзіпаловце — Червониця — Руські Поляни — Андршовце —

Степан-Тарас Стебельський —
‘Хрін’ (1914–1949),
командир ТВ 24 «Маківка»

Собінов — Бардіїв — Ряшов — Адидовце — Сніж — Теляшовце. Населення здебільшого прихильно ставилося до вояків відділу, який, окрім того, відвідав станицю Народної безпеки в Паніні і словацьку прикордонну заставу в Теляшовцах. У третій декаді вересня відділ переслідувала чехословацька дивізія, але без особливого натиску, а 24 вересня 1945 р. він перейшов на Лемківщину⁷¹.

У цьому ж документі зазначено, що 20 жовтня 1945 р. відділ ‘Мирона’ перейшов на «матірні терени»⁷². Однак інший документ коригує це повідомлення: у грудні 1945 р. він ще перебував на Закарзонні. Тоді відділ ‘Мирона’, до якого щойно прилучили групу ‘Тараска’ (згодом — ушавленого командира сотні «Басейн»),

⁷⁰ Звіт з пропагандивного рейду по Словаччині переведеного вд. «Мирона»... — С. 592.

⁷¹ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 33. — С. 454.

⁷² Там само.

одержав наказ відходити в «нові терени», проте він і далі залишався на відтинку «Лемко»⁷³.

Перша половина 1946 р. для сотні «Булава» видалася доволі багатою на бої. У січні відділ «Мирона» отримав наказ атакувати станицю «міліції обивательської» в с. Тісна біля Балигорода. В операції, що відбулася 10 січня, брав участь один підвідділ із п'яти роїв, але здобути бункер, з якого відстрілювався ворог, повстанцям не вдалося, тож вони були змушені відступити. Однак 13 січня, після того як поляки відійшли, бійці «Мирона» захопили бункер і підірвали його⁷⁴. 18 лютого один рій відділу зіткнувся з поляками, внаслідок цього було вбито двох та поранено одного ворога⁷⁵. 20 березня відділ «Мирона» разом із сотнями «Ударник-3» та «Ударник-5» під загальним командуванням С. Стебельського — «Хріна» отримав значну перемогу в бою з польськими військовиками у м. Яселку (Ясель): було вбито 24, поранено 6 і взято в полон 79 вояків Війська польського (ВП)⁷⁶. Через кілька днів, 25 березня, відділи «Хріна» та «Мирона» вступили у бій з поляками (130 вояків 34-го полку) у селах Кожушне і Височани, в результаті якого повстанці не зазнали жодних втрат, але знищили 31 ворога⁷⁷. 30 березня в с. Середнє Велике ці ж відділи вели бій із частинами ВП. Хоч українці були змушені відступити, проте ворожі втрати вдсятеро перевищили втрати УПА (106 убитих, 15 поранених та 8 полонених з польського боку та 7 убитих і 6 поранених з українського)⁷⁸.

Наприкінці березня 1946 р. В. Мізерний — «Рен» (к-р ТВ 26) призначив «Мирона» командиром квітневого пропагандистського рейду Словаччиною, у якому, окрім відділу «Мирона», брали участь сотні «Бора» та «Кармелюка»⁷⁹. Відділи знову ж таки йшли окремо різними маршрутами. Від 6 до 23 квітня 1946 р. відділ «Мирона», перейшовши кордон між Яселком і Габурою, пройшов 311 км і побував у 49 словацьких та українських пряшівських селах семи повітів (Міжляборці, Гіральтовце, Бардіїв, Сабінов, Пряшів, Бранов,

⁷³ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 33. — С. 237.

⁷⁴ *Там само.* — С. 190, 263–267.

⁷⁵ *Там само.* — С. 281.

⁷⁶ *Там само.* — С. 196, 294–295, 439.

⁷⁷ *Там само.* — С. 307, 472.

⁷⁸ *Там само.* — С. 301–302, 307.

⁷⁹ *Там само.* — С. 336.

Стропків)*. Відділ вів активну пропаганду серед українців і словаків, поширював україномовну літературу політичного змісту⁸⁰.

Повернувшись у Польщу, відділ ‘Мирона’, очевидно, на деякий час затримався біля польсько-чехословацького кордону, тому що 4 травня чехословацькі війська з-за лінії кордону обстріляли повстанців. Зав’язався бій, в якому українські військовики здобули перемогу, а ворог змушений був утікати, втративши трьох солдатів. 15 травня «булавівці» знову провели переможний бій із польським підрозділом, на боці якого були два танки. Не зазнавши жодних втрат, повстанці знищили 29 польських вояків та 30 поранили. 8 червня підвідділ під командуванням ‘Тараска’ влаштував засідку біля с. Довжиця, в яку потрапив автомобіль із військовиками. Внаслідок обстрілу загинуло 16 та поранено 4 польські солдати⁸¹.

З оперативних звітів ТВ 26 «Лемко» дізнаємося і про І. Наконечного — ‘Орленка’, який командував підвідділом у сотні ‘Мирона’. 11 червня 1946 р. на шляху біля с. Присліп підвідділ ‘Орленка’ організував засідку, знищивши три вантажні автомобілі з вояками ВП. Ворог втратив 29 осіб убитими та 30 пораненими (близько 70 утекли)**. Того ж дня підвідділ ‘Орленка’, повертаючись із засідки, обстріляв валку вантажівок біля с. Кальниця⁸². Такі дії схвалив не лише командир відтинка «Лемко», а й очільники ВО «Сян». У листі, присвяченому аналізу командирських звітів за червень 1946 р., якого, ймовірно, склав М. Онишкевич — ‘Олеґ’ (командир ВО «Сян»), зазначено: «Як виходить з оперативних звітів к-ра “Мирона”, то його вд. зробив кілька дуже гарних робіт! Такою власне тактикою треба, щоб усі вд. воювали!»⁸³.

Зауважмо, що, окрім безпосередніх бойових дій, відділ ‘Мирона’ за наказом командування намагався активно протидіяти вивезенню українського населення Лемківщини з Польщі до СРСР. Зокрема,

* План цього рейду подано в: *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 33. — С. 806.

⁸⁰ Звіт з пропагандивного рейду по Словаччині переведеного вд. «Мирона»... — С. 592–606.

⁸¹ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 33. — С. 208–209, 212, 353, 378.

** План засідки ‘Орленка’ подано в: *Літопис Української Повстанської Армії*. — Т. 33. — С. 799.

⁸² Там само. — С. 212–213, 379–380.

⁸³ Там само. — 557.

21—26 січня 1946 р. було спалено і підірвано два мости біля с. Тісна, два мости на р. Солинка в с. Довжиця та 24 мости на шляхах Ступостян — Беріжок — Устрики Горішні та Дверник — Береги — Ветлина — Смерек. 28 січня спалено п'ять мостів на дорозі Сукова-те — Кальниця — Середнє Велике. 1 лютого знищено 10 мостів на дорозі Смерек — Довжиця, а 4—5 лютого — п'ять мостів на шляху Мхава — Кельчова — Кальниця. 12—13 березня відділ 'Мирона' зруйнував міст у с. Синява на р. Вислок та два мости на шляху Рудавка Риманівська — Паствиська, а 4 (9) травня підвідділ 'Тараска' зруйнував чотири дерев'яні мости на шляху Смерек — Кальниця, 26 травня — три мости між селами Криве і Струбовиська⁸⁴.

У джерелах вказано, що 15 червня 1946 р. «гостючий» відділ к-ра 'Мирона' відійшов до матірних теренів⁸⁵ — Дрогобиччини. 6 липня відділ «Булава» (згідно з повстанськими документами, його очолював к-р К. /?/) на шляху свого просування в Хирівському районі Дрогобицької області біля сіл Коростенка, Ялове і Рудавка провів п'ять перестрілок та один запеклий бій з радянськими загонами. У цих боях ворог втратив 55 осіб убитими (з них один полковник, три майори і декілька молодших офіцерів) та близько 70 пораненими⁸⁶. Про втрати повстанців, на жаль, нічого невідомо, але, з огляду на подальше реформування відділу, припускаємо, що вони були чималими.

Мабуть, саме після кровопролитних боїв липня 1946 р., на основі сотні «Булава» було створено менш численний відділ 92 «Булава» (ще з кінця 1945 р. сотні у звітах почали додатково ідентифікувати двоцифровим числом, а кожну чоту — трицифровим⁸⁷). Радянська блокада першої половини 1946 р. змусила Команду УПА перевести значну кількість бійців у збройне підпілля та реорганізувати сотні у менші відділи і підвідділи (наказ Головного командира УПА від липня 1946 р.). Як зауважує Б. Виханський, після цього В. Гошка очолює відділ 91 «Басейн», а І. Наконечний стає командиром відділу 92 «Булава»⁸⁸. Очевидно, у відновленні відділу «Булава» активну

⁸⁴ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 33. — С. 190, 209, 281, 309, 353, 460.

⁸⁵ *Там само.* — С. 380.

⁸⁶ *Мірчук П. Українська Повстанська Армія.* — С. 132.

⁸⁷ *Содоль П. Карпатська Група УПА «Говерля».* — С. 10.

⁸⁸ *Виханський Б. Дублянська околиця Самбірщини.* — С. 371—372.

участь брав і 'Мирон'. С. Стебельський — 'Хрін', описуючи 92-й відділ, зазначив: «[...] більшість стрілецьтва — це були старики, позбирані хор. "Мироном" з вд. 91 та вд. "Вовки" к-ра "Кармелюка"»⁸⁹.

Наприкінці літа 1946 р. відділ 92 перейшов на Лемківщину. 28 серпня в с. Царинське відбулася сутичка з поляками. Утративши одного вбитого (стрільця 'Мороза'), відділ «Булава» змушений був відійти. На початку вересня рій сотні під командуванням 'Восводи' натрапив на польську засідку біля с. Затварниця, внаслідок перестрілки ройовий 'Восвода' загинув. Упродовж зими 1947/1948 рр., як зазначає 'Хрін', відділ не вів жодних оперативних дій, але активно «загосподарювався» (збирав збіжжя і картоплю)⁹⁰. Відомо, що деякий час відділ 'Орленка' таборував біля с. Ступосян. Принаймні чотовий 'Островець' (у той час він воював у сотні 'Хріна') повідомляє, що перед відходом в Україну (влітку 1947) їхній відділ («Ударник-5») біля Ступосян заквартирував неподалік старого табору к-ра 'Орленка'⁹¹.

За свідченнями Д. Хоркавців, навесні 1947 р. дехто з бійців сотні «Булава» брав участь у засідці на віце-міністра оборони Польщі ген. Кароля Сверчевського (28 березня 1947) на трасі між Балигородом і Тісною. Д. Хоркавців — 'Морозенко' наголошує, що наприкінці червня 1947 р. стрільці сотні детально розповідали йому про цю акцію⁹². Однак до загибелі К. Сверчевського, як відомо, причетні бійці відділу 'Хріна', а передовсім чота під командуванням 'Граня'. Відділу 92 там не було. Хоча Д. Хоркавців зазначає, що в акції брали участь лише *деякі* бійці, які, можливо, лише згодом увійшли до складу відділу «Булава»⁹³.

Навесні 1947 р., як згадує С. Стебельський — 'Хрін', 'Орленко' мав намір приєднатися з однією чотою до його сотні («Ударник-5»), щоби спільно воювати з польськими військами. Однак постійні обляви перекреслили ці плани і 'Орленко' змушений був відійти в Україну. Проте, ще перед відходом на схід, 20 квітня 1947 р. поляки атакували відділ 92 в с. Береги Горішні, внаслідок чого загинув

⁸⁹ *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка»*. — С. 213.

⁹⁰ *Там само*.

⁹¹ *Спомини чотового Островець*. — С. 350.

⁹² *Хоркавців Д. За Україну! За Державу! // «Здобудеш...або загинеш»*. Кн. 2. — Дрогобич: ДДПУ, 2007. — С. 35.

⁹³ *Особистий архів автора. Спогади Дмитра Хоркавців — «Морозенка»*.

стрілець 'Дуб'. Наприкінці цього ж місяця в перестрілці між поляками та роєм відділу «Булава» в с. Бережки поліг стрілець 'Горошок'. З огляду на розгортання акції «Вісла» та активні дії ВП проти української партизанської оборони частина відділів УПА була змушена перейти із Закерзоння в Україну. 12 травня 1947 р. відділ 'Орленка' перетнув кордон біля с. Боберки, не зустрівши ворога⁹⁴.

Про дії відділу 92 «Булава» впродовж травня 1947 р. нічого невідомо. Звіти ТВ 24 «Маківка» датують бойову діяльність сотні на теренах Дрогобицької області лише початком літа. Із них довідуємося, що ввечері (близько 22-ї години) 8 червня 1947 р. рій під керівництвом 'Верхового' з підвідділу 479 (чота 'Кобзи') у с. Кульчиці обстріляв групу емгебістів. Ворог утратив трьох осіб убитими, серед них і лейтенанта. Через десять днів, увечері (приблизно о 21-й годині) 19 червня, підвідділ під командуванням чотового 'Кобзи' здійснив напад на кооперативну базу в с. Корналовичі. Повстанці захопили 350 м тканини, нитки, сірники тощо, щоправда в бою було поранено ройового 'Чорняка'⁹⁵. Незабаром І. Наконечний — 'Орленко' відвів свій відділ на болота біля Великої Білини. Саме там до нього долучилися теренові стрільці Д. Хоркавців — 'Морозенко', Д. Артемович — 'Блакитний' (бойовики референтури СБ Дублянського районного проводу ОУН), які мали завдання перевести сотню через територію району⁹⁶.

'Морозенко' подає опис тогочасного озброєння та амуніції відділу. Три кулеметники ('Клим', 'Максим', 'Юрко') були озброєні кулеметами «Токарев» (1 шт.) та «Дехтярьов» (2 шт.). Окрім цього, кожний кулеметник, як і роєві командири, мав пістолет. Стрільці сотні були озброєні автоматами ППШ і крісами. Гвинтівок у повстанців не було, за винятком чотирьох СВТ («десятизарядки»). Усі мали гранати РГ-42, Ф-1 і подекуди РГД. Також на озброєнні була обмежена кількість мін натяжної дії. Майже вся зброя — радянська (лише 'Вуйко' був озброєний німецьким крісом, а лікар (санітар) сотні 'Блакитний' — угорським). Однострої були угорськими, польськими, словацькими, але здебільшого, в роєвих командирів і

⁹⁴ Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка» // Літопис УПА. Т. 18: Група УПА «Говерля». Кн. І. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1990. — С. 213 — 214.

⁹⁵ Там само. — С. 214 — 215.

⁹⁶ Особистий архів автора. Свідчення Дмитра Хоркавців — «Морозенка».

в половини стрільців, — комбінований. Взуття — чоботи і черевики, половина з яких потребувала ґрунтового ремонту. ‘Орленко’ й ‘Кобза’, oprіч пістолетів, мали ще й автомати ППС («песики»), які вони вважали кращими за ПППШ через меншу скорострільність, що допомагала економити цінні набoї. Крім того, обoє командирів мали «цейсовські далековиди» (бiноклі). У сотенного був, мабуть, італійський пістолет (калібр — 7,65 мм). Сутужно у відділі було з набоями та гранатами⁹⁷.

У звіті командира ТВ 24 «Маківка» С. Стебельського згадано, що наприкінці червня 1947 р. хорунжий ‘Мирон’ реорганізував відділ 92. Причиною стало нібито низька боєздатність відділу, адже до його складу, як уже зазначено, з літа—осені 1946 р. входили «старики» з відділів 91, 92 і 93. Майже половину стрільців було переведено до теренової сітки, а при відділі 92 «Булава» залишено один підвідділ 479 під командуванням старшого вiстового ‘Кобзи’, який нараховував 32 вояки⁹⁸. Однак датування цієї реорганізації видається сумнівним. Зокрема, Д. Хоркавців — ‘Морозенко’, який був із відділом ‘Орленка’ наприкінці червня, наполягає, що в той час сотня нараховувала до 60 вояків (хлопці віком 20—25 років, лише ‘Славко’ — історик сотні /політвиховник/, чотовий ‘Кобза’, кулеметник ‘Клим’ мали майже по 30 років, а стрілець ‘Вуйко’ — понад 30)⁹⁹. ‘Морозенко’ залишив сотню на початку липня, тож реорганізація «Булави» відбулася, мабуть, після цього.

Реорганізацію відділу, безумовно, було проведено, однак вказівка на його низьку боєздатність не цілком відповідає дійсності, з огляду на успішні бої з радянськими військами якраз наприкінці червня. Як свідчать звіти ‘Хріна’, 25 червня 1947 р. підвідділ 479 під командуванням старшого булавного ‘Орленка’ і чотового ‘Кобзи’ приблизно о 15-й чи 16-й годині на болотах біля с. Велика Білина вступив у бій із трьома сотнями більшовиків (за деякими відомостями, їх було близько 250¹⁰⁰). Однак повстанці, маючи п’ять кулеметів, відкрили шалений вогонь. Не витримавши обстрілу,

⁹⁷ Хоркавців Д. *За Україну! За Державу!* — С. 13–14.

⁹⁸ Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка». — С. 214.

⁹⁹ Хоркавців Д. *За Україну! За Державу!* — С. 13.

¹⁰⁰ Виханський Б. — С. 372; Виханський Б. *За вересневим пругом*. — С. 35.

Два рої сотні «Леви» під час охорони Великого збору УГВР. Липень 1944 р. Перший у першому ряді — окружний провідник ОУН Богдан Кузьма — ‘Борис’. Вояки вбрані в обнострої німецьких прикордонників, яких вони роззброїли незадовго до Великого збору

нападники втекли. Ворог утратив 25 осіб убитими (серед них двох офіцерів). З боку «Булави» був поранений стрілець ‘Кремінь’¹⁰¹.

Про цей бій згадує і його учасник Д. Хоркавців — ‘Морозенко’: «Раптом, біля 18-ї години (як бачимо, тут вказано інший час. — М. Г.) пролунав заклик: “Хлопці, вогонь! Хлопці, вогонь!”, який злився з автоматною чергою і двома пострілами з кріса. Миттю пролунали черги кулеметів і тріскотня автоматів з боку ворога-нападника та його команда “Вперёд! В кольцо!” і одночасний наказ “Орленка”: “Сотня вогонь!”. Перший вогонь повстанці вели 5 — 10 секунд. І знову наказ командира: “Сотня вперед! Брати живими!”. З гучним “Слава! Слава! Брати живими! Живими!” Стрільці кинулися вперед, бігом в атаку на ненависного ворога...

¹⁰¹ Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка». — С. 215–216.

Ніхто спеціально не збирався брати їх живими, вигуки призначені були, щоб посіяти паніку серед ворога. Атаку очолив чотувий “Кобза”. Безстрашно, блискавично, рішуче і холоднокрівно хлопці кинулися в бій; видно було, що ці юнаки не раз ходили в атаку... Від “Кобзи” ні на крок не залишався позаду “Блакитний”. Більшовики, відстрілюючись, кинулися безладно втікати, а відстрілювалися досить “оригінально”: утікаючий клав кулемет собі на плече і вів “дуже прицільний” вогонь за собою в “білий світ”, а легше озброєні “товарищи” випереджували їх метрів на сто. Одні втікали вільшиною, розсипавшись в обидва боки, інші вибігали на пасовисько і були доброю ціллю для повстанців¹⁰². ‘Морозенко’ не згадує про кількість загиблих із ворожого табору, але говорить про одного пораненого повстанця — ‘Вишню’ (мабуть, ідеться про ‘Кременя’, який фігурує у звіті ‘Хріна’, адже повстанці інколи мали по декілька псевд), який власне і попередив своїх бойових побратимів про наступ ворога.

Деякий сумнів викликає датування цього бою. Звіт С. Стебельського вказує, що 25 червня увечері (близько 21-ї години) відбувся ще один бій повстанців з більшовицькою спецбойовою (15 бійців) в с. Мала Білина, де рій ‘Верхового’ заготовляв харчі. Унаслідок бою ройовий загинув, а решта стрільців відступили на болота¹⁰³. Однак Д. Хоркавців це заперечує і згадує лише про описаний вище великий бій під Великою Білиною. Натомість він розповідає, що напередодні вночі в с. Гординя рій відділу, який попрямував туди по харчі, потрапив у засідку і в перестрілці загинув ройовий ‘Береза’¹⁰⁴. Плутанину з селами (Гординя чи Мала Білина) могла спричинити не зовсім добра поінформованість ‘Хріна’ або ‘Морозенка’, а розбіжність стосовно псевда ройового (‘Береза’ і ‘Верховий’) — наявність у бійців УПА по кілька псевд, які ті час від часу змінювали. Проте вказівка ‘Морозенка’ на те, що сутичка рою та бій усього відділу з «облавниками» відбулися в різні дні, є істотною, її підтверджує сам ‘Хрін’. Говорячи про нагородження чотового ‘Кобзи’ Хрестом бойової заслуги, ‘Хрін’ пише, що той відзначився «вмілим командуванням в бою з сотнею (? — М. Г.) більшовиків на багнах б.

¹⁰² Хоркавців Д. *За Україну! За Державу!* — С. 16–17.

¹⁰³ Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка». — С. 216.

¹⁰⁴ Хоркавців Д. *За Україну! За Державу!* — С. 8.

с. Велика Білина дня 26.VI.47 р.»¹⁰⁵. Отже, саме 26 червня, на нашу думку, доцільно вважати найбільш вірогідною датою великого бою, який так яскраво описав Д. Хоркавців — ‘Морозенко’.

Уже наступного дня більшовики, підтягнувши артилерію, якою обстріляли болота, значними силами (7 «кукурузників», близько 1 500 піхотинців) прочесали болота, але безрезультатно¹⁰⁶. Після бою під с. Велика Білина, розігнавши кілька груп «облавників» (що підтягнулися до місця бою через 30—40 хвилин), за наказом сотенного, відділ почав відходити у глиб вільхових заростів. ‘Морозенко’ згадує: «Пройшовши 700 — 800 метрів, “Орленко” мені наказав залишитися з роєм у засідці для прикриття від можливого переслідування. Ми, дванадцять стрільців з кулеметом, залягли на м’якій землі по обидва боки досить широкої стежки, яку тількино протоптала сотня. Стрілець “Вуйко” замаскував на стежці одну осколочну міну. Приблизно за годину більшовики зібралися разом з прибулою допомогою, пішли за нами услід, але, потрапивши під вогонь нашої засідки, відступили і більше не чинили спроб переслідувати. Коли сонце вже було над заходом, рою було наказано виконувати функцію ар’єргарду (прикриття)»¹⁰⁷.

Пізно вночі відділ 92 увійшов у с. Дорожів і заквартирував у тій його частині, що ближче до с. Грушова. Зранку (тобто 27 червня), після сніданку, до сотні долучилися теренові бійці Дмитро Злупко — ‘Сірий’ і ‘Лучка’. Стрільці сотні вартували, не обмежуючи пересування селян. Інші бійці лагодили одяг і взуття, прали білизну, купалися в р. Бистриця. Надвечір попрямували до с. Воля Якубова — головного постою районного проводу. Попереду відділу на відстані 100—150 м ішла розвідувальна група у складі С. Киселевича — ‘Співака’, Д. Хоркавціва — ‘Морозенка’ та двох стрільців сотні. Сам відділ рухався двома паралельними шеренгами, витримуючи дистанцію 4—5 метрів вояк від вояка. Останні стрільці тягли за собою вербові гілляки, замітаючи ними сліди на польовій дорозі. Перетнувши залізницю Самбір—Дрогобич, р. Трудниця та поле, увійшли до Волі Якубової (за наказом, заходили по чотири повстанці до визначених хат заможніших господарів, де вже на них

¹⁰⁵ *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка».* — С. 260.

¹⁰⁶ *Там само.* — С. 216.

¹⁰⁷ *Хоркавців Д. За Україну! За Державу!* — С. 20.

чекали з вечерею). Відтак, не затримуючись у селі, відділ 92 подався до лісу, де заночував, подбавши про свою безпеку¹⁰⁸.

Наступного дня, мабуть 28 червня, зранку до табору відділу «Булава», як свідчить Д. Хоркавців, навідався провідник Дублянського районного проводу і референт СБ Михайло Харів — ‘Шугай’ (родом зі с. Літиня) разом із повстанцями ‘Тонтою’ та ‘Чумаком’. На другу ніч перебування відділу у волянському лісі до нього долучилися лікар ‘Блакитний’ з пораненим стрільцем ‘Вишнею’. Однак третього дня повстанці виявили, що емігенти розставили навколо лісу свої загони (виманюючи сотню), чим перервали зв’язок із селом і, відповідно, постачання продовольства. ‘Орленко’, порадившись із районним проводом, вирішив перейти в сусідній ліс, що простягався в бік с. Медвежа з південно-західного боку, а далі — до сіл Монастир Лішнянський, Нагуєвичі, Підбуж і карпатських лісів. Щоб увести в оману ворога, сотенний наказав рою ‘Явора’ і тереновому ‘Морозенкові’ здійснити перехід у добрівлянсько-ролівський ліс. Зробити це треба було так, щоб більшовики «почули», ніби йде ціла сотня. Завдання було виконано, завдяки чому вдалося на деякий час затримати погоню. Рій ‘Явора’ повернувся до свого відділу, після цього повстанці вирушили до самбірсько-дрогобицького тракту повз лішнянський (бронницький) ліс, оминувши с. Снятинка. На дорозі між селами Лішня і Медвежа відділ ‘Орленка’ влаштував засідку на дві автомашини «облавців», піддавши їх перехресному обстрілу. Цієї ж ночі (мабуть на початку липня) теренові стрільці Дублянського району передали сотню під опіку людей надрайонного провідника ‘Помсти’ (надрайонний провід був у с. Медвежа)¹⁰⁹.

5 липня (близько 22-ї години), як свідчить С. Стебельський — ‘Хрін’, підвідділ відділу «Булава» (31 боєць), разом із боївкою ‘Шугая’ (6 стрільців) атакували станицю «стрибків» у с. Сілець. Через 15 хвилин бою ворог (15 бійців) був змушений відступити, втративши трьох убитими. У бою було здобуто кулемет, гвинтівку, два автомати ПППШ, шість крісів, деяку амуніцію, щоправда стрілець ‘Коробка’ дістав поранення. Перед відходом зі села повстанці підпалили колгоспні будівлі¹¹⁰. Про наступні півтора місяця

¹⁰⁸ Хоркавців Д. *За Україну! За Державу!* — С. 23–30.

¹⁰⁹ Там само. — С. 30–42.

¹¹⁰ *Звіти Командира Відтинка* 24 — «Маківка». — С. 216 — 217.

історії «Булави» немає ніяких матеріалів. Імовірно, відділ 92 намагався пробитися до Австрії через Чехословаччину (про це говорить Д. Хоркавців, зазначаючи, що «Орленко» кликав і його в цей рейд¹¹¹), однак, мабуть, ще на Закарпатті наразився на радянські загони і змушений був відступити.

Проте 20 серпня 1947 р. (близько 16-ї години) у с. Бережниця (Самбірський р-н) війська МВД—МГБ («червонопагонники») чисельністю 40 осіб атакували рій з підвідділу 479 та чотирьох «тереновиків» під командуванням чотового «Кобзи». Під прикриттям кулеметників «Клима» і «Бурого», ройового «Сиротюка», стрільці на чолі з «Кобзою» відійшли до лісу. У цьому бою загинули кулеметники та їхні помічники «Шпак» і «Летун», політвиховник «Славко» та ройовий «Сиротюк». Окрім шести загиблих (кількісно втрати ворога були аналогічними), відділ утратив кулемети «ДТ» і «ДП», два кріси, автомат ППШ, два пістолети. Було поранено стрільця «Шумного»¹¹². Мусимо, однак, зазначити, що в датуванні цього бою також є розбіжності. Командир ТВ 24 сотник «Хрін», говорячи про посмертне нагородження кулеметника старшого вістового «Клима», зазначає, що бій у селі Бережниця відбувся 18 вересня 1947 р. (при цьому вказує, що 18 повстанців билися проти сотні більшовиків). Водночас, пишучи про чотового «Кобзу», він зауважує, що той відзначився в бою 18 серпня на полях біля с. Бережниця¹¹³. На нашу думку, дата 20 серпня 1947 р. є вірогіднішою, адже згадка «Хріна» про «Кобзу» з'явилась у травні наступного року. Натомість нагородний список датований 4 березня 1949 р., тобто він був складений через півтора року після подій.

У жовтні 1947 р. відділ 92 активно готувався до зимівлі. Щоправда, не обійшлося без акцій: 25 жовтня в с. Кульчиці Рустикальні було вбито «члена обласного управління (не вказано якого саме. — М. Г.) Смірнова», а 28 жовтня в с. Сіде ліквідовано місцевого голову сільради Івана Хоптинця, який активно співпрацював з більшовиками¹¹⁴. Останній випадок згадано, зокрема, у звіті Дрогобицького обкому компартії, адресованому секретарю ЦК КП(б)У

¹¹¹ Хоркавців Д. *За Україну! За Державу!* — С. 25, 43.

¹¹² *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка».* — С. 217–218.

¹¹³ *Там само.* — С. 259–260.

¹¹⁴ *Там само.* — С. 218.

Л. Мельникові¹¹⁵. Проте саме підготовка до зимівлі стала головною турботою відділу «Булава» та його командира. 'Орленко' у посланні до командира ТВ 24 повідомляє, що 14 вересня 1947 р. він вислав групу роевого 'Чорняка' «на старе місце, де зимував сл.п. роевий Сиротюк». Окрім цього, І. Наконечний написав: «[...] мій відділ має 5 зимових груп: моя, 2 — чотового Кобзи, 3 — роевого Явора, 4 — роевого Чорняка, 5 — ланкового Коробки. Коробка в записці з дня 14.9. повідомив мене, що стрільці Черемха, Пізний і Івась пішли до своїх кущів, а ланковий Коробка, стр. Куменко і стр. Сян пішли в терен пров. Бойка»¹¹⁶. Із цього ж повідомлення дізнаємося, що для зимівлі відділ копає нові або принаймні упорядковує старі криївки. 'Орленко', зокрема, нарікає, що дощі дещо уповільнюють роботу, а Дністер розлився і тепер заливає криївки.

Цікаво, що в умовах тотального полювання на сотню 'Орленка', відділ усе ж залишається військовим підрозділом, де панує порядок та карність. Повстанці проходять вишкіл, — 'Орленко', зокрема, зауважує, що 29 вересня від провідника 'Тараса' після вишколу повернувся до відділу виховник 'Грушка'. Окрім цього, командир сотні намагався на належному рівні проводити й виховну роботу серед стрільців. 14 жовтня 1947 р. відділ відсвяткував створення УПА, яке передбачало такі заходи: збір вояків, звіт, промову на тему «УПА, створення і ціль боротьби» (виголосив 'Орленко'), святочну ватру, проголошення реферату (санітар 'Блакитний'), декламування вірша «В огні і крові» (стрілець 'Шумний'), мовчання за полеглими, декламацію вірша «Поляглим» ('Блакитний'), виконання гімну ОУН «Зродились ми...» та маршу УПА-«Захід»¹¹⁷. Проведення подібних заходів стало можливим завдяки організаційно-пропагандистським умінням І. Наконечного. Недаремно сотенний 'Хрін' називав його «знаменитим вишкільником»¹¹⁸, а 'Морозенко' відзначав, що в 'Орленка' був хист не тільки командира-воїна, а й пропагандиста¹¹⁹.

Із радянських матеріалів випливає, що відділ І. Наконечного здійснив низку акцій наприкінці осені 1947 р. та в лютому 1948 р.

¹¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 6. — С. 77.

¹¹⁶ Хрін [Стебельський] С. Зимую в бункері. — С. 395.

¹¹⁷ Там само. — С. 396.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Хоркавців Д. За Україну! За Державу! — С. 15.

У звіті Дрогобицького обкому партії від 15 квітня 1948 р., крім уже згаданого замаху на сільського голову в с. Сіде, називають ще й такі «бандпрояви»: у с. Корналовичі спалено приміщення сільради, пограбовано магазин сільпо і молочарський пункт; у с. Калинові убито трьох місцевих мешканців; у цьому ж селі здійснено напад на колгосп «Заповіти Ілліча»¹²⁰. Остання акція однозначно відбулася в лютому 1948 р., що підтверджує інший звіт Дрогобицького обкому компартії про боротьбу «з рештками банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів» за лютий¹²¹.

Про останній бій відділу 92 «Булава», що відбувся 4 березня 1948 р. в присілку с. Гординя Закуття (неподалік с. Корналовичі), згадано і в повстанських (звіт 'Хріна'), і в радянських документах (звіт Дрогобицького обкому), а також детально описано в книгах Б. Виханського. Без особливих деталей, зупинимосся на ключових моментах цих подій. О 4-й годині ранку оперативно-військова група (300 вояків) Дублянського РВ МГБ оточила присілок Закуття, де напередодні ввечері зупинилися бійці 'Орленка' (Б. Виханський вважає, що не обійшлося без доносу). Повстанці, помітивши «облавників», спробували вирватися з оточення. У результаті бою загинуло чотири вояки: сотенний 'Орленко', санітар 'Блакитний', кулеметник 'Юра' ('Юрко') та стрілець 'Гайдук' (пораненого 'Блакитного' на його ж прохання дострелив 'Орленко', а потім зі словами «Слава Україні!» пустив кулю і собі). Стрільцеві 'Лісовику' ('Лісовому'), який застрелив трьох емгебістів, удалося заховатися в купі хмизу біля оборога і цим врятувати собі життя. Натомість стрілець 'Вишневий' здався добровільно. Ворог утратив дев'ятьох убитими, зокрема двох офіцерів¹²².

Згодом, використавши свідчення і вказівки 'Вишневого', військовики МГБ (близько 40 осіб) у лісі біля сіл Кульчиці і Олексята оточили криївку чотового 'Кобзи'. У результаті запеклого бою (упівцям удалося вийти з криївки і вступити в бій) загинули, як пише С. Стебельський — 'Хрін', повстанці 'Кобза' (застрелився, отримавши важке поранення), 'Доля', 'Короленко', 'Грушка' (потрапив

¹²⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 6. — С. 77.

¹²¹ Там само. — С. 56.

¹²² Звіти Командира Відтинка 24— «Маківка». — С. 218—219; Виханський Б. Дублянська околиця Самбірщини. — С. 316; Виханський Б. За вересневим пругом. — С. 38.

у полон важко пораненим, але помер у дорозі), 'Осінний', 'Шумний', 'Степовий' і юнак на ім'я Славко, який разом зі своїм товаришем (йому вдалося втекти в Кульчиці) зимував у таборі 'Кобзи'. З боку нападників налічувалося 13 убитих¹²³. Радянські джерела (зокрема з архівів МГБ) серед загиблих упівців згадують 'Трушку' (очевидно, йдеться про 'Трушку'), бійців 'Клима' і 'Березу'¹²⁴. Припускаємо, що 'Клим' — це 'Короленко' (бо ж кулеметник 'Клим' загинув у вже згадуваному бою в Бережниці), а 'Береза' — псевдо, яке отримав юнак Славко, приєднавшись до повстанців.

Тіла дванадцяти загиблих повстанців відвезли до райцентру Дубляни, роздягнули до білизни та поклали в ряд під парканом для фотографування¹²⁵. Б. Виханський повідомляє, що на упізнання привезли матір 'Орленка', однак вона ніяк не показала, що впізнала сина¹²⁶. Звіт Дрогобицького обкому свідчить, що внаслідок операції було захоплено кулемет, дев'ять автоматів, чотири пістолети, три гранати тощо¹²⁷. Натомість 'Хрін' подає іншу кількість втраченого озброєння: три кулемети, п'ять автоматів, чотири кріси, три пістолети¹²⁸.

Так закінчилася славна історія сотні «Булава», яка діяла упродовж 1943/44—1948 рр. Можемо виділити в цій історії три періоди: 1) 1943/44 — середина 1945 рр. — виникнення, вишкіл, розвиток сотні, набуття першого бойового досвіду; 2) серпень 1945 — травень 1947 рр. — діяльність на Лемківщині, головним епізодами якої стали два рейди до Словаччини та десятки боїв із польськими військами. Цей період має два етапи: а) серпень 1945 — червень 1946 рр. — активна бойова діяльність; б) серпень 1946 — травень 1947 рр. — уникнення сутичок, незначні бої, задоволення господарських потреб; 3) травень 1947 — березень 1948 рр. — реорганізація сотні, зменшення її чисельності, масштабів бойових дій і, зрештою, загибель її решток у бою з емгебістами. Пік чисельного зростання сотні «Булава» припадає на серпень 1944 р., коли

¹²³ *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка».* — С. 219.

¹²⁴ *Воїни Армії Безсмертних.* — С. 5; *Літопис в: Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 36. — С. 87–101.

¹²⁵ *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка».* — С. 220.

¹²⁶ *Виханський Б. Дублянська околиця Самбірщини.* — С. 317.

¹²⁷ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 6. — С. 77.

¹²⁸ *Звіти Командира Відтинка 24 — «Маківка».* — С. 219–220.

вона нараховувала 180 старшин і стрільців, а пік бойової активності — на «лемківський період» (особливо на першу половину 1946). У другій половині 1947 р. від колишніх відділів-сотень залишилися, тільки «скелети» (командний склад), а більшість стрільців, фактично, були досвідченими підстаршинами.

Завершити дослідження, присвячене сотні «Булава», ми б хотіли словами політвиховника сотні 'Славка', зверненими до селян Волі Якубової наприкінці червня 1947 р. (подаємо їх у переказі Д. Хоркавціва): «Ми присвятили себе борні і тут не йдеться про наше життя. Є вищі цінності, за які тільки ціною життя ми показуємо і українцям, і світові, байдужому до нашої долі, що є Україна, є українці — ціла нація, котра має невід'ємне право на свою національну державу. І нашому девізу ми будемо вірні — "Здобудеш Українську Державу або загинеш в боротьбі за неї!"»¹²⁹.

¹²⁹ Хоркавців Д. *За Україну! За Державу!* — С. 29–30.

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І УПА У 1943–1955 РР.

Протягом останніх років українська історіографія поповнилася низкою наукових розвідок про ставлення українського населення до радянської та німецької окупації. Значний обсяг інформації стосовно насилля польської, німецької та радянської влади над українським населенням зібрав М. Чоповський¹. Взаємини між українським населенням та німецькою окупаційною владою досліджував А. Боляновський². Дисертацію про діяльність патріотичних сил у 1941–1944 рр., спрямовану на антифашистське виховання населення окупованої території України, захистив С. Виноградов³. М. Савицький дослідив вплив української патріотичної періодики на свідомість українського населення Кам'янець-Подільської області (тепер у складі Хмельницької обл.) у 1941–1944 рр.⁴. Публікацію про придушення тоталітарним режимом збройного опору населення Західної України в 1944–1947 рр. підготував В. Ткачук⁵.

¹ Чоповський М. Голгофа Західної України: злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920-1953 рр. — Львів, 1996. — 141 с.

² Боляновський А. Взаємини українського населення з німецькою окупаційною адміністрацією в Україні у 1941-1944 рр.: спроба концептуального осмислення // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — Вип. 3 / Відп. ред. Т. Полещук. — С. 150–155.

³ Виноградов С. Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941-1944 рр.) / Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 1994. — 25 с.

⁴ Савицький М. Вплив української періодики на формування національної свідомості населення Кам'янець-Подільської області під час фашистської окупації (1941-1944 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 11-13 травня 2000 р. / За ред. М. Романюка. — Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2000. — С. 306–310.

⁵ Ткачук В. Придушення тоталітарним режимом збройного опору населення в Західній Україні в 1944-1947 рр. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. — Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 1998. — Вип. 3 / Гол. ред. Б. Ярош. — С. 27–31.

Кілька статей про опір українського населення мобілізаційним заходам радянської влади написав львівський дослідник Ю. Киричук⁶. Втрати населення Галичини та Волині в роки Другої світової війни проаналізував С. Макарчук⁷. Поведінку українського населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» дослідила Ж. Ковба⁸. Настрої українського населення на сході Польщі розглянув Т. Гонтар⁹. І це ще не вичерпний перелік.

Маємо констатувати, що історіографія питання доволі обширна, проте, оскільки в науковий обіг постійно вводяться нові документи, його не можна вважати вичерпаним.

Завдання нашої публікації — простежити особливості ставлення українського населення до національно-визвольного руху українців у 1943—1955 рр., а також проаналізувати раніше невідомі архівні документи підпілля ОУН та органів НКВД, НКГБ, МГБ, МВД з цього питання, які зберігаються в Галузевому державному архіві СБ України.

З огляду на те, що форми підтримки (як і осуду) ОУН і УПА з боку населення були різні: безпосередня матеріальна допомога, виконання доручень, вивчення підпільної літератури, зрештою — міцний ідейний зв'язок, — ми звернемо увагу на найбільш важливі з них.

⁶ Киричук Ю. Мобілізація населення західних областей України до Червоної Армії під час німецько-радянської війни та ОУН-УПА // *Військово-науковий вісник*. — Львів: ЛВІ, 2001. — Вип. 3 / Гол. ред. Б. Катиричук. — С. 47–59; Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в Червону Армію (січень 1944 р. — травень 1945 р.) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — Вип. 35-36 / Відп. ред. М. Мудрий. — С. 344–353.

⁷ Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. — Вип. 35-36. — С. 321–343; Макарчук С.: *Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945)* // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. — Вип. 34 / Гол. ред. М. Крикун. — С. 361–382.

⁸ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». / Вид. 2-ге, випр. і доп. — К.: Інститут юдаїки, 2000. — 289 с.

⁹ Гонтар Т. Політичне становище та настрої українського населення на сході Польщі у роки Другої світової війни // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. — Тернопіль, 2002. — Вип. 1 / За заг. ред. М. Алексієвця. — С. 141–145.

* * *

Офіційні радянські документи зазвичай приховували підтримку ОУН і УПА з боку населення. Ба більше, вони наголошували на тому, що воно сприяє радянській владі в боротьбі з «українсько-німецькими націоналістами». Судячи з документів та наукових розвідок, опублікованих після 1991 р., насправді ситуація виглядала по-іншому.

Нині не так уже й просто зрозуміти, чому радянські керівники західних областей України у перші повоєнні роки переважно повідомляли Києву, що місцеве населення ставиться до радянської влади позитивно, в той час як фактично в регіоні йшла війна і кожен день відбувалися збройні сутички. Можливо тому, що вони боялися покарання «за бездіяльність»?

Типовий приклад — витяг із доповідної записки начальника УНКВД у Волинській області полк. Яковенка «Про настрої учасників банд ОУНівського підпілля та розкладення серед них на 24 липня 1945 р.»: «Більшість населення, за виключенням кулацьких елементів та самих бандитів, лояльно ставиться до радянської влади, допомагає органам НКВД в справі боротьби з бандитизмом, бере активну участь у політичних та господарських кампаніях, підготовці до кампанії зі збору хліба, грошей тощо».

Водночас Яковенко повідомляв Києву про те, що зареєстровано факти, коли населення відмовляє підпільникам у харчах та одязі. Рішуче навернення людей на бік радянської влади він обґрунтовував витягом із одного політичного звіту ОУН того часу. У ньому вказувалося, що «сильний вплив на населення здійснила більшовицька пропаганда, через що серед місцевого населення підірвана довіра в силу та справедливості організації ОУН»¹⁰.

Проте архівні документи свідчать, що населення ставилося до повернення радянської влади в Україну неоднозначно. Хай що писали партійні чиновники у своїх звітах, але український національно-визвольний рух мав настільки потужну підтримку, що 1944 р., за даними НКГБ, в деяких районах Рівненської області, зокрема Мізоцькому, Здолбунівському та Острозькому, ОУН змогла організувати місцеву владу. В кожному селі призначали керівника — станичного, який відповідав за село перед підпіллям. Паралельно,

¹⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 94— Арк. 54.

для конспірації перед радянською владою, працював також сільський голова, який відігравав другорядну роль. Станичними села здебільшого призначали молодих хлопців 18—23 років, рідше — чоловіків середнього віку. Кілька сіл (від 5 до 10) об'єднувалися у підрайон, 3—4 підрайони — у район, 3—4 райони — у надрайон¹¹.

При станичному працював господарчий. Він відповідав за збір у селян продуктів та іншого майна для підпілля. Заходи щодо забезпечення потреб УПА активно розпочалися в лютому 1943 р. Німці в той час уже не могли провадити потужні репресії, оскільки на східному фронті їх тіснила Червона армія, і вони більше переймалися власною безпекою.

У 1943 р. командування УПА зобов'язало селян здати по 1 центнеру з гектара на потреби української армії. Повстанці тоді контролювали цілі райони, тож селяни могли зовсім не здавати харчів німцям. У документах НКГБ збереглися свідчення про те, що в 1943—1944 рр. населення позитивно ставилося до таких заходів, підтримуючи встановлення української влади. Збереглася також інформація, що на контрольованих територіях підпілля введено загальну військову повинність, а це є однією з ознак регулярної армії¹².

* * *

У перші повоєнні роки в окремих місцевостях ОУН та УПА підтримували цілі села. Про це незаперечно свідчать архівні документи органів НКГБ-МГБ УРСР.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки (ГДА СБ) України збереглися довідки, що їх склали співробітники Управління НКГБ у Львівській області, з характеристиками на західноукраїнські села, які у 1944 р. не виконували розпоряджень радянської влади і активно допомагали підпіллю ОУН; їхніх мешканців намірялися виселити за межі України.

Варто детальніше зупинитися на інформації чекістів про непокірні села, які, незважаючи на репресії, підтримували ОУН і УПА.

Село Жуків Поморянського району Львівської області, розташоване за 22 км від районного центру, 1944 р. складалося з 300 селянських господарств. У 1944 р. його мешканці не передали

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 8. — Арк. 163—164.

¹² Там само. — Арк. 167.

в державне користування 500 га землі. З 51 призваного в цьому селі до Червоної армії на призовний пункт з'явилися лише 30; їх направили до військової частини, однак через певний час усі вони дезертирували та пішли в УПА.

За даними Управління МГБ у Львівській області, після відступу німців у селі перебувало до 700 вояків УПА. Під час проведення на території Жукова чекістсько-військових операцій було встановлено, що тут дислокувалися кілька повстанських сотень загальною чисельністю 306 осіб, що підтвердили й документи, вилучені у вбитого місцевого повстанського командира Семенка Гилька Петровича.

У серпні—жовтні 1944 р. Жуків перебував під повним контролем ОУН і УПА. Повстанці вчинили кілька терористичних актів проти працівників радянської влади, неодноразово обстрілювали з кулеметів оперативні групи НКГБ та НКВД, які безуспішно намагалися ввійти в село.

Заступник начальника 2-го відділу УНКГБ у Львівській області май. Воробйов констатував, що населення Жукова вороже ставилося до дій радянської адміністрації та комуністичної партії, постійно надавало допомогу відділам УПА, які заходили в село. На кухні у селянина Фідунчика постійно готувалася їжа для повстанців. Більшість із заходів радянської влади в селі були зірвані, оскільки відділи УПА не пускали в село партійних та радянських службовців. В кінці документа Воробйов пропонував застосувати щодо мешканців Жукова адміністративне виселення за межі УРСР¹³.

Село Лани Перемишлянського району Львівської області лежало між великими лісовими масивами на відстані 12 км від райцентру. В 1944 р. тут було 200 селянських господарств і мешкало 779 осіб, усі — українці.

У 1944 р. мобілізації в Червону армію підлягали 93 мешканці села 1908—1926 рр. н., з них на призовний пункт добровільно не прийшов ніхто; силою було доставлено 20 осіб, а решта пішли в УПА або переховувалися в лісах. Відтак ті, хто долучився до повстанських відділів, нападали на невеликі групи бійців Червоної армії і представників партійних організацій. У вересні 1944 р. в селі був убитий старший лейтенант із райвійськомату. В кінці вересня

¹³ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 506—508.

у збройній сутичці загинули лейтенант Червоної армії та четверо солдатів, які збирали в селян харчі для військовослужбовців.

Наприкінці май. Воробйов зазначив, що упівці часто з'являлися в Ланах, де проводили мобілізацію населення, заготовлювали харчі та одяг, причому населення активно допомагало підпільникам, надавало їм підводи, самостійно збирало кошти та їжу. Мешканці села мали тісний зв'язок з учасниками ОУН і УПА, знали, де вони перебувають, хоча на допитах нічого не повідомляли. Всі заходи радянської влади в цьому селі населення саботувало. Зокрема, на Третю державну військову позику не підписався ніхто, а державні поставки м'яса, молока, картоплі й овочів просто не виконувалися¹⁴.

Цікаво, що ще восени 1939 р. мешканці Ланів під час зборів щодо виборів представників до районної ради вигнали уповноважених районних радянських органів зі словами: «Ми радянську владу сюди не просимо і вибирати нікого не будемо».

У 1940 р., коли радянська влада взялася за перерозподіл землі, місцеві мешканці виступили проти цього: вони побили та роззброїли уповноважених від органів радянської влади, а потім вигнали їх із села, сказавши: «Ми тисячі років жили без вас і ще будемо жити». Після цього виступу все чоловіче населення Ланів переходило в лісах і повернулося до своїх господарств лише з початком німецько-радянської війни. За даними УНКГБ у Львівській області, мешканці села підтримували винищення поляків та євреїв.

У с. Нестаничі Радехівського району Львівської області та навколишніх хуторах 1944 р. було 302 селянські господарства і проживало 1218 осіб, усі — українці.

Після приходу Червоної армії місцева ланка ОУН під керівництвом священика Миколи Муровича та сотника УПА Обушка з його помічниками Миколою Кондратюком і Романом Олійником розпочала створення сотні УПА. Одночасно на хуторах облаштовували склади зброї та боєприпасів і харчів, а в селі проводили військовий вишкіл молоді. В результаті була організована сотня УПА чисельністю 160—180 осіб під керівництвом Обушка.

Уже в першій половині 1944 р. ця сотня неодноразово обстрілювала невеликі підрозділи Червоної армії та партійних працівників. 10 серпня 1944 р. в Нестаничах загинули п'ятеро, а 18 серпня —

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 509—510.

четверо військовослужбовці. 16 серпня під час чекістсько-військової операції на хуторі Кіл курінь 'Куліша' вступив у сутичку з бійцями Червоної армії, внаслідок чого хутір повністю згорів, з обох боків були вбиті й поранені.

Май. Воробйов зауважив, що населення Нестанич допомагало УПА одягом та їжею, повідомляло про пересування через село радянських військових частин та перебування партійного активу. При появі в селі частин Червоної армії місцеві жителі ховались у лісі.

Зі 176 чоловіків 1908—1926 рр. н., які підлягали мобілізації до Червоної армії, до райвійськкомату в Нестаничах зголосилося тільки четверо, а решта пішли в УПА.

Заходи радянської влади місцеві мешканці намагалися саботувати: недодали під час хлібоздачі 100 ц хліба, 18 ц м'яса тощо. Ніхто не підписувався на Третю державну військову позику, не здавав коштів на танкову колону¹⁵.

За даними УНКГБ у Львівській області, у серпні—грудні 1944 р. учасники ОУН і УПА постійно знаходили притулок та матеріальну підтримку в с. Суходіл Бібрецького району Львівської області. 20 мешканців села перебували в УПА. Місцеве населення було добре обізнане з діяльністю ОУН і УПА, знало про їхні наміри, однак нічого не повідомляло в райвідділі НКВД та НКГБ. Окрім того, воно вороже ставилося до радянської влади і намагалося зірвати хлібопостачі, підписку на Третю державну військову позику тощо. Село не виконало плану здачі державі овочів та сіна¹⁶.

У Суходолі нараховувалося 238 селянських господарств, у яких мешкали 858 осіб, усі — українці. За даними райвідділу НКГБ, у вересні 1939 р. Червону армію мешканці села зустріли зі зброєю в руках, але побачивши, що у відкритому бою їм не перемогти, відступили до лісу. Згодом вони нападали на бійців Червоної армії, НКВД та вчиняли теракти проти радянського і партійного активу. Наприкінці 1939 р. в селі були вбиті співробітник міліції та районного фінансового відділу.

Влітку 1944 р. в Суходолі була організована сотня УПА, яка дислокувалася в лісі і за підтримки мешканців села здійснювала напади на радянські установи і представників НКВД та НКГБ.

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 513—514.

¹⁶ Там само. — Арк. 515.

Наприклад, у середині вересня 1944 р. був обстріляний працівник Бібрецького райвійськкомату. У ніч з 3 на 4 жовтня у Суходіл увійшла сотня УПА чисельністю до 200 стрільців, і отримавши від селян харчі та інші необхідні речі, вирушила до лісу¹⁷.

У довідці про наявність матеріалів, що компрометують мешканців с. Смолин Немирівського району Львівської області і є підставою для виселення їх за межі УРСР, Воробйов вказав, що село «було сильно вражено українським націоналістичним елементом». Смолин розташовувався на відстані 8 км від райцентру, навколо нього було 8 хуторів, і з усіх боків оточували лісові масиви на пересіченій місцевості. У Смолинській сільраді нараховувалося 400 господарств, у яких мешкали 1 600 осіб, усі — українці. Тут були заможні господарства, які радянська влада називала «куркульськими» і намірялась усупільнити, перетворивши на колгоспи.

Восени 1939 р. підпільники зі Смолина перейшли на територію окупованої німцями Польщі. Однак 1940 р. органами НКВД у селі було викрито ланку ОУН, членів якої заарештовано. Незважаючи на це, в квітні 1941 р. вцілілі оунівці зорганізували з місцевої молоді загін чисельністю в 45 осіб і зі зброєю в руках намагалися перейти державний кордон у бік Німеччини. Під час переходу поблизу с. Верхрата відбулася збройна сутичка з бійцями 91-го прикордонного полку; в результаті загинуло до 20 селян, 11 було заарештовано, а решта втекли.

З приходом Червоної армії 1944 р. мешканці села створили боївку УПА, яка вчиняла напади на окремі групи бійців Червоної армії, представників радянського та партійного активу. Зокрема, 4 серпня 1944 р. повстанці напали на склад зброї, примусили охорону відступити і забрали два станкові кулемети та три міномети з боєприпасами; 14 серпня смолинська боївка УПА під керівництвом Наконечного вбила 5 червоноармійців та обстріляла групу прикордонників; 18 серпня вони ж обстріляли оперативну групу НКВД. Тим часом «мирне» населення саботувало заходи радянської влади — хлібні постачі та позики.

Для проходження служби в Червоній армії у військкоматі повинні були з'явитися 173 особи зі Смолина, але добровільно ніхто

¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 549.

не прийшов. Лише застосувавши військові підрозділи, вдалося зібрати 136 людей; натомість 36 чоловіків подалися в УПА.

Під час військових операцій у Смолині було виявлено два склади УПА з харчами та медикаментами.

Восени 1944 р. в селі дислокувалися сотні УПА Наконечного, 'Бориса' та 'Дністра' загальною чисельністю до 1 000 осіб. Отож, фактично радянської влади в селі не було¹⁸.

У довідці про наявність матеріалів, що компрометують мешканців с. Сілець-Беньків (нині — с. Сілець) Кам'янка-Буського району Львівської області, намічених до виселення за межі УРСР, май. Воробійов відзначав повну підтримку УПА з боку місцевого населення.

У Сілецькій сільраді всього нараховувалося 426 дворів, у яких мешкали 1 762 особи, всі — українці. Із 227 чоловіків призовного віку, що підлягали мобілізації, до жовтня 1944 р. ні один не з'явився у військкоматі. 47 осіб було затримано в ході чекістсько-військових операцій. Решта чоловіків перебували в УПА і групами по 4–5 людей відвідували село, коли там не було підрозділів Червоної армії, НКВД і НКГБ.

У разі появи в селі радянських військовиків або представників радянських та партійних установ, усі підпільники відходили до лісу або ховалися у підвалах, клунях, на горищах та в бункерах, про що добре знали селяни, хоча при опитуваннях та на допитах твердили, начебто всі чоловіки пішли до Червоної армії.

За даними НКГБ, керівником ОУН у Сільці був Олексій Іванович Шевчук — 'Верблюд', 1914 р. н., а його заступником — Степан Цимбал. У сільській організації активну участь брали дівчата віком від 18 до 20 років, які збирали серед односельців харчі, полотно, прали білизну, пекли хліб тощо. У 1941—1944 рр. у селі діяли різноманітні курси ОУН, а від 1943 р. готували молодь до вступу в УПА.

Після приходу Червоної армії влітку 1944 р. Сілецька ОУН активізувала свою роботу проти радянської влади. Було влаштовано страйк на лісопилному заводі, в результаті чого зірвалися поставки лісу для відновлення зруйнованої німцями залізниці. В середині серпня бойовики ОУН вчинили напад на групу бійців та офіцерів Червоної армії, які збирали в селі харчі, в результаті чого загинуло троє осіб і

¹⁸ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 516–518.

згоріло два автомобілі. 17 серпня бойовики ОУН та УПА обстріляли в селі першого секретаря райкому КП(б)У Паливоду та заступника начальника райвідділу НКГБ Яремчука; 15 жовтня 1944 р. у перестрілці загинув оперуповноважений райвідділу НКВД Камеристий.

Усі ці дії знаходили підтримку місцевого населення, яке добре усвідомлювало, що ОУН бореться за створення самостійної Української держави.

Май. Воробйов відзначив, що від серпня до жовтня 1944 р. учасники ОУН і УПА контролювали дороги на відтинку Кам'янка-Буська—Радехів, які проходили біля села. Саме тому він обстоював думку про виселення всіх його мешканців¹⁹.

Аналогічна довідка була складена щодо мешканців с. Соколя Буського району Львівської області, намічених до виселення за межі УРСР. Воробйов писав, що в селі нараховувалося 241 селянське господарство та 965 мешканців, із них жінок — 573, чоловіків — 392, всі — українці. У 1941—1944 рр. у Соколі діяла ланка ОУН, до якої входило 10 членів, 40 симпатиків і 10 юнаків.

Після відступу німців ОУН активізувала свою діяльність, створила в селі сотню УПА і здійснювала збройні акції проти представників радянської влади. 3 серпня 1944 р. упівці прямо з будинків обстріляли групу співробітників НКВД та НКГБ і райвійськкомату, в результаті чого загинули 2 особи. Участь у цій акції брали й мешканці села.

8 серпня 1944 р. повстанці напали на загін партизанів, захопивши кілька підвод з майном. Усе це майно було передано мешканцям Соколя. 25 серпня 1944 р. відбувся напад на групу радянського партійного активу, в результаті чого один радянський борець загинув, а один був захоплений в полон.

УНКГБ у Львівській області встановило, що в районі с. Соколя базувалася група УПА чисельністю до 1 000 осіб. Вони одержували всебічну допомогу від місцевих мешканців: їх забезпечували бункерами, укриттям, одягом та медичною допомогою. Саме тому сюди стікалися боївки з інших районів — Ново-Милятинського, Кам'янка-Буського, — і навіть з інших областей. Лише у вересні—жовтні 1944 р. в районі села під час чекістсько-військових операцій було вбито понад 450 вояків УПА, серед яких були і місцеві мешканці.

¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 537—539.

Населення Соколя намагалося саботувати заходи радянської влади. План здачі зерна державі був виконаний тільки на 60,2%, картоплі — на 5,7%, овочів — на 2,7%, сіна — на 21,2%, молока — на 29,2%. На Третю державну військову позику підписалися лише 33,9% мешканців. На думку Воробйова таке становище в селі пояснювалося впливом ОУН і УПА, які натомість мали підтримку та захист. Незважаючи на те, що селяни знали, хто з їхніх односельців приєднався до УПА, органам радянської влади вони неодмінно відповідали, що в селі вояків УПА немає, а всі чоловіки пішли у Червону армію²⁰.

Село Липівці Перемишлянського району Львівської області розташовувалося на відстані 10 км від райцентру і з усіх боків було оточене великими лісовими масивами. У ньому нараховувалося 363 селянські господарства, в яких мешкало 1 650 осіб, і лише 13 сімей червоноармійців. Мобілізації в селі підлягали 146 чоловіків 1908—1926 рр. н., проте на призовний пункт прийшли дев'ятеро, а решта переховувалися в лісах або перебували в УПА.

Ще у вересні 1939 р., після приходу Червоної армії в Західну Україну, населення Липівців виступило проти радянської влади, вивісивши по всьому селу жовто-блакитні прапори з написами: «Всі на боротьбу з московськими більшовиками за створення самостійної України!» Більшість організаторів, щоб уникнути арешту, сховалися у лісах, створили боївки та здійснювали напади на радянський партійний актив.

За даними УНКГБ у Львівській області, у 1941—1943 рр. деякі мешканці села служили в німецькій поліції і брали участь у винищенні поляків та євреїв. У 1944 р. більшість чоловічого населення Липівців пішла в УПА і брала участь у нападах на радянський актив. Одним із організаторів УПА в селі був місцевий священик.

Селяни повністю підтримували повстанців, забезпечуючи їх усім необхідним, і зривали заходи радянської влади. Державні поставчі в селі практично не були виконані: зернових було здано 15% від запланованого обсягу, м'яса, молока, картоплі та овочів — 0%. На Третю державну військову позику з села не підписався ніхто. Коли в селі з'являлися представники радянських та партійних органів, усі працездатні мешканці йшли до лісу, а по хатах залишалися тільки старі й діти.

²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 540—542.

За даними НКГБ, 1944 р. в УПА перебувало 185 мешканців села, з них 18 — на командних постах. Окрім того, підпілля збирало в селі харчі та речі, мобілізувало й вишколювало молодь.

12 жовтня 1944 р. в Липівцях відбувся бій між опергрупою НКГБ та місцевою боївкою під керівництвом Петра Дідуха — ‘Рака’, яка засіла в будинках. Опергрупа вимушена була відійти з села²¹.

* * *

Після повернення радянської влади в Західну Україну новими керівниками місцевої адміністрації призначали вірних комуністичній партії людей, перед якими стояло завдання негайно організувати колгоспи, провести мобілізацію до Червоної армії, придушити ОУН і УПА. Боротьбу проти українських націоналістів проводили органи НКВД та НКГБ, підтримувані внутрішніми військами. Саме на 1944—1945 рр. припадає період найбільш кривавого протистояння між ОУН і УПА та радянською владою. За радянською статистикою, протягом двох років з боку підпілля загинуло 62 658 осіб у 1944 р. та 61 313 у 1945 р.²²

Важливим було те, що ОУН намагалася не лише згуртувати свідомих українців навколо себе як політичної сили, а й викривати тоталітарну сутність радянської влади та її заходів. Підпільники вважали, що українці повинні обстоювати свої права й оберігати традиції, інакше їх може спіткати доля інших народів, виселених Сталіним до Сибіру — кримських татар і чеченців.

Про активну підтримку УПА з боку населення свідчить тогочасна статистика МГБ, у звітах спецслужб ідеться про сотні виявлених бункерів, складів з харчами, які населення допомагало збирати підпільникам. Зрозуміло, що керівники СРСР наказували вибити з-під ніг підпілля ґрунт — позбавити його підтримки місцевого населення. За даними МГБ УРСР, протягом 1944—1955 рр. з України було виселено 65 906 родин у складі 203 662 осіб, яких радянська влада вважала базою підпілля ОУН²³.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 124. — Арк. 543—544.

²² Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 337.

²³ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. — С. 322–325; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 332–339.

Мешканці не лише перелічених вище сіл, але й багатьох інших виявляли нечувану згуртованість. Такі села, як Корчин, Крушельниця, Ямельниця, Коростів, Орів Сколівського району Дрогобицької області; Зозулі, Почапи, Білий Камінь Золочівського району Львівської області; Ямниця Станіславської області, — повністю підтримували ОУН і УПА до 1948—1950 рр. і, попри суворі репресії, не видавали підпільників протягом кількох років. Зокрема, у горах поблизу сіл Корчин, Крушельниця, Ямельниця, Коростів у 1944—1948 рр. базувався Головний осередок пропаганди Проводу ОУН. Лише взимку 1948 р. внаслідок проведення великої чекістсько-військової операції прихильники ОУН у цих селах були виявлені та репресовані, але інші мешканці й далі надавали підпіллю моральну та матеріальну допомогу.

* * *

Характерна ситуація у взаєминах між українським населенням та радянською владою склалася навколо виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. Саме ці вибори найкраще показали, хто кого насправді підтримував у Західній Україні.

В кінці 1945 — на початку 1946 рр. ОУН та УПА видали й розповсюдили низку листівок та брошур, у яких закликали всіх українців бойкотувати вибори, оскільки вони є недемократичними. Місцеве населення активно підтримало позицію ОУН.

За інших обставин вибори до Верховної Ради СРСР у Західній Україні визнали б такими, що не відбулися. Проте влада мала свій план: там, де люди не голосували, їхні бюлетені заповнили та вкинули до урн представники місцевої адміністрації, а спротив населення придушили органи НКВД та НКГБ. Вибори було сфальсифіковано, що незаперечно підтверджують архівні матеріали.

У ГДА СБ України збереглося чимало актів, складених учасниками підпілля, в яких зафіксовано факти тиску з боку радянської влади і фальсифікації виборів. Ці акти підписали місцеві мешканці, які не пішли голосувати, і чиї бюлетені вкинули до виборчих урн солдати внутрішніх військ МГБ чи інші зацікавлені особи.

У протоколі № 8 «В справі большевицького терору і в справі надживання і фальшування виборчого закону під час виборів у Верховну Раду СРСР 10 лютого 1946 р. в селі Наконечне 2 Яворівського району Львівської області» вказано, що членів виборчої комісії

не обирали вільно, а призначили з районного центру. За місяць до виборів у село приїхали 25 бійців міліції та НКВД, які ходили по хатах і пояснювали селянам, що якщо вони не підуть голосувати, то їх виселять у Сибір, хати спалять, а непокірних — розстріляють. Людям було заборонено ходити по селі ввечері, а вдень влаштовували передвиборчі мітинги, на які населення збирали силою. У господарствах неодноразово проводили ревізії та перевірки.

Незважаючи на це, 10 лютого селяни не пішли голосувати. Тоді бійці стали зганяти людей на дільницю силоміць. Коли ж і це не допомогло (люди просто повтікали), з урною пішли по селу, що було заборонено законом. Незважаючи на всі старання, фактично ніхто з селян добровільно не голосував. У виборчі списки було внесено 465 осіб, при перерахунку в урні було виявлено 69 бюлетенів селян і 29 — військовиків. Однак офіційно було оголошено, що в селі проголосувало 96,5% населення.

Цей протокол, що його склали учасники ОУН, підписали понад 50 мешканців с. Наконечне²⁴.

Аналогічна ситуація склалась і в багатьох інших селах. Причому, на хуторі Вовча Гора Куханівської сільради Краковецького району Львівської області у списки було внесено 100 виборців, із них проголосувало лише 20 — і то з примусу. Однак після виборів у районній газеті було вказано, що участь у виборах взяло 96,5% населення. Акт про порушення прав виборців підписали понад 30 селян²⁵.

У с. Старі Богородчани Богородчанського району Станіславської області 15 прибулих із районного центру представників влади носили урну по хатах, примушуючи населення голосувати. Коли ж урну відкрили, в ній виявилось 200 закреслених бюлетенів, ще 100 людей взагалі не проголосували²⁶.

У с. Ямниця Станіславського району Станіславської області не проголосувало 30% населення. На це майор НКГБ, який контролював хід виборів у селі, сказав голові сільради: «Твої люди не хотіли голосувати, то я для них знайду місце у Сибіру»²⁷.

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 297–298.

²⁵ Там само. — Арк. 315–315 а.

²⁶ Там само. — Арк. 259.

²⁷ Там само. — Арк. 263.

У с. Грабівка Станіславської області у виборчих списках нарахувалось 452 особи. Добровільно голосувати не пішов майже ніхто. Тоді більшовицька охоронна група стала ходити з урною по селу, списуючи в кожній хаті присутніх і викидаючи за них бюлетені. Після виборів було оголошено, що явка склала 100%²⁸.

Часто представники радянської влади настільки захоплювалися фальшуванням результатів, що в урні виявлялося більше бюлетенів, ніж повнолітніх громадян у селі. В одному з протоколів ОУН вказано, що в с. Вілька Роснівська Краковецького району Львівської області було 167 виборців, добровільно з них не проголосував ніхто, а при підрахунку виборча комісія виявила в урні 172 бюлетені. Цей протокол підписали понад 50 місцевих мешканців²⁹.

Підпілля ОУН намагалося провести через своїх інформаторів альтернативний підрахунок голосів та скласти узагальнену картину виборів. В архівних матеріалах збереглися уривчасті статистичні дані.

Наприклад, згідно з цифрами підпілля, у Калуському районі Станіславської області у списки було внесено 12 144 виборці. З них добровільно проголосували 1 486 осіб, примусово — 976 осіб, взагалі не голосували 9 684 особи. Представники районної влади вкинули до урн 8 785 бюлетенів, тобто вибори були повністю сфальсифіковані. Крім того, в районі 110 осіб було заарештовано, 114 — побито, з них троє померли внаслідок побиття³⁰.

На території Войнилівського району Станіславської області до списків виборців було внесено 10 872 особи, з них добровільно проголосували 176 осіб, примусово — 599, не голосували — 10 137; місцева влада вкинула до урн 9 830 бюлетенів. Під час виборів у районі було заарештовано 265 та побито 205 громадян³¹.

Серед документів МГБ УРСР збереглися свідчення про негативне ставлення селян до виборів і у наступні роки. У грудні 1946 р., напередодні виборів до Верховної Ради УРСР, дружина мешканця Львова Михайла Корецького заявила інформаторам Управління МГБ у Львівській області: «Що нам дадуть ці вибори? Ми вже їх

²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 250.

²⁹ Там само. — Арк. 316.

³⁰ Там само. — Арк. 171, 251.

³¹ Там само. — Арк. 196.

бачили торік. Вони нічого доброго нам не принесли, а цього року вибори принесуть ще гірше життя»³².

Директор львівського заводу «Електробатарей» Крип Петро Семенович, українець, уродженець Львова, безпартійний, у розмові про вибори зазначив: «У більшовиків під час виборів шкоди заподіяти неможливо. Вони знову поставлять своїх шпигунів і ні один громадянин, ввійшовши до кабінки голосування, не наважиться викреслити з бюлетеня кандидата в депутати [...] В селах сильно реагують на вибори і бандерівці вже дали обіцянку, що не допустять такого становища, як було на перших виборах [...] Ми можемо не погоджуватись із системою в СРСР, але виконувати — зобов'язані»³³.

19 грудня 1946 р. Рава-Руському райвідділу МГБ стало відомо, що кущовий військовий референт Іван Остапик — 'Юрко' планує у день виборів здійснити напад на виборчу дільницю, захопити урни з бюлетенями та розповсюдити серед населення антирадянські листівки³⁴.

Отже, вибори 1946 р. ще раз підтвердили, що радянська влада в Західній Україні тримається винятково завдяки силі.

* * *

Ще одним прикладом єдності націоналістичного підпілля та значної частини українського населення у 1945—1950 рр. є масовий спротив колективізації. До речі, слід зазначити, що такий самий спротив спостерігався і в 1928—1932 рр. у Східній, Центральній та Південній Україні. Але там він закінчився Голодомором 1932—1933 рр.

Підпілля ОУН вбачало у колективізації загрозу для нормального існування українського народу взагалі та для своєї діяльності зокрема, тому намагалося не дати радянській владі провести насильницьку поголовну колективізацію. Провідники ОУН розробили низку інструкцій, які передбачали посилену агітацію серед селян, саботаж, а іноді і насильницькі акції проти радянських активістів. Своєю чергою, населення, яке здебільшого знало про Голодомор у Східній Україні, не надто тішилося перспективі створення колгоспів, часто підтримувало підпільників та саботувало радянське колгоспне будівництво³⁵.

³² ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 119. — Арк. 270.

³³ Там само. — Арк. 269.

³⁴ Там само. — Арк. 268—269.

³⁵ Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 50. — Арк. 32—45.

У ГДА СБ України зберігається багато документів про організований спротив західноукраїнських селян насильницькій колективізації, яку радянська влада проводила у 1945—1950 рр.

У доповідній записці № 12/996 від 24 вересня 1946 р. начальник Львівського обласного управління МГБ ген.-лейт. Воронін повідомляв секретарю Львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому про те, що у с. Братковичі Городоцького району Львівської області селяни масово виступили проти передачі їхньої землі у власність новоствореного колгоспу.

Рішенням Городоцької районної ради новоорганізованому колгоспу ім. М. Хрущова в Братковичах було передано ділянку землі, раніше закріплену за селянами-одноосібниками, яким натомість було надано іншу ділянку. Рішення районної ради оголосили на загальному зібранні селян за кілька тижнів до передачі землі у колгосп.

21 серпня 1946 р., коли на передану колгоспу землю виїхали трактори, селяни, переважно жінки та діти, стали з криками вибігати на поле і, погрожуючи трактористам, вимагали забратися з цієї землі. Дуже скоро на полі зібралося понад 200 селян, які протестували проти передачі землі колгоспу.

Ситуацію врегулювали прибулі на місце події співробітники Городоцького райвідділу МВД, які запропонували селянам розійтися. На думку емгібістів, причиною масового виступу стала погано проведена роз'яснювальна робота, а також активний спротив частини селянства введенню колгоспного ладу. Зокрема, селяни Іван Борщевський та Іван Канцир обходили односельців та пропонували не віддавати землю до колгоспу. Згодом вони написали скаргу до Львівської обласної ради з проханням не передавати селянську землю в колгосп, однак позитивного рішення для себе не добилися. За даними МГБ, І. Борщевський підтримував активний зв'язок з підпіллям, а у 1941—1944 рр. взагалі був одним із провідників ОУН у районі³⁶.

У доповідній записці начальника Львівського обласного управління МГБ ген.-лейт. Вороніна заступнику міністра державної безпеки УРСР ген.-май. Дроздову від 18 вересня 1947 р. «Про факти активності куркульства, спрямовані проти хлібоздачі та інших

³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 99. — Т. 3. — Арк. 44–45.

заходів в селах Львівської області» наведено низку фактів підтримки підпілля ОУН і УПА з боку сільського населення та саботажу розбудови колгоспів і хлібної заготівлі. У документі констатовалося, що селянство чинило масовий опір органам радянської влади, які збирали в державний фонд хліб урожаю 1947 р.

22 липня 1947 р. в с. Бучин Підкамінського району Львівської області оунівці вбили трьох селян, які підтримували радянську владу. Натомість співробітники МГБ заарештували Ковальчука Федора Даниловича, який систематично допомагав підпіллю ОУН харчами, одягом та грошима.

18 липня 1947 р. в с. Чорниці Підкамінського району Львівської області співробітники райвідділу МГБ заарештували селян Окулиту Павла Андрійовича та Серватнюка Андрія Адамовича, які активно допомагали підпільникам харчами та агітували проти колгоспного ладу.

7 серпня 1947 р. в с. Неміч Львівської області був заарештований Савчук Пилип Павлович, який на завдання ОУН склав списки чоловічого населення села та надавав матеріальну допомогу підпіллю.

8 серпня 1947 р. в с. Накваша Підкамінського району Львівської області райвідділ МГБ заарештував Семчука Йосипа Кіндратовича, який систематично допомагав підпільникам харчами, переховував їх у своєму будинку та збирав для них дані про становище в селі. Син Семчука під псевдом 'Лебідь' перебував у боївці Служби безпеки (СБ) ОУН.

У с. Новосілки Ново-Милятинського району Львівської області райвідділ МГБ заарештував Тарнавського Михайла Дмитровича за саботаж хлібозаготівлі та зв'язок з оунівцями.

У с. Ямпіль Ново-Яричівського району Львівської області 15 квітня 1947 р. органи МГБ провели операцію, в результаті якої виявили в повітці селянина Грицевича Андрія Степановича бункер, де було заховано 45 ц зерна. Того ж дня зерно було передано державі; понятим був запрошений заступник голови сільради Ждан Ілля Григорович. Під час відвантаження зерна на заготівельний пункт А. Грицевич у присутності кількох осіб заявив І. Ждану: «Цей хліб у мене — повстанський, і ти прийшов його забирати, але тепер дивись, за цей хліб заллешся кров'ю». 8 серпня 1948 р. І. Ждан загинув від рук підпільників, причому інформацію про нього оунівцям

повідомив А. Грицевич, якого згодом заарештували та притягли до відповідальності за ст.ст. 54-1 «а» та 54-11 КК УРСР.

Загалом з 1 червня по 10 серпня 1947 р. органи прокуратури Львівської області заарештували та засудили 79 селян («куркулів»): за сумнозвісним «законом про 5 колосків» від 7 серпня 1932 р. про спротив колгоспному будівництву — 3, за ст. 58-1, ч. 2 КК УРСР за нездачу хліба державі — 40, за ст. 58-2 КК УРСР за невиконання трудової повинності — 11, за нездачу молока — 2, за приховування землі — 20 і т. д.³⁷

Колективізацію та хлібозаготівлі проводили насильно, з численними порушеннями, що відзначено навіть у документах органів МГБ. 14 серпня 1947 р. начальник Глинянського райвідділу МГБ май. Дрига надіслав начальнику Управління МГБ у Львівській області ген.-лейт. Вороніну спецповідомлення «Про порушення соціалістичної законності працівниками радянських установ Глинянського району». У ньому він повідомляв, що вранці 14 серпня до райвідділу МГБ прийшла група селян с. Лагодів, які заявили, що в ніч з 13 на 14 серпня їх побили районні працівники, задіяні у хлібних заготівлях у цьому селі.

Отримавши такі дані май. Дрига разом із районним прокурором Сабодашем виїхали на місце подій для розслідування. В результаті було встановлено, що о 2:30 у ніч з 13 на 14 серпня 1947 р. в с. Лагодів група уповноважених Глинянського райкому КП(б)У на чолі з заступником уповноваженого Міністерства заготівель у Глинянському районі Олександром Шаршуковим (в іншому місці написано «Шуршаков»), 1920 р. н., членом ВКП(б), в стані сильного алкогольного сп'яніння зайшли до хати трьох десятників села та подалися з ними збирати по селі хліб.

Заскочені зненацька селяни відмовлялися відчиняти невідомим людям. Тоді уповноважені били в двері ногами, вибивали вікна, а після того, як їх впускали до хати, — били селян, застосовуючи при цьому зброю. В результаті 15 селян отримали травми. Зокрема, Дмитру Лабі так ушкодили ноги, що він не міг стояти, а дружині залізничника Окуня відбили нирки.

Май. Дрига відзначив, що більшість потерпілих чесно розраховалися з державою хлібом та іншими видами поставок. Окрім того,

³⁷ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 130. — Т. 3. — Арк. 76–79.

О. Шаршуков мав незаповнені бланки зобов'язань з хлібопоставок державі. Він їх заповнював та вручав навіть тим громадянам, які були звільнені від таких зобов'язань на підставі чинного законодавства. Далі О. Шаршуков розігрував таку виставу: немовби роблячи послугу, він відбирав у селян вручені їм зобов'язання та знищував у них на очах, а на знак подяки вимагав винагороди — горілку, харчі тощо³⁸.

Ці порушення розслідувала районна прокуратура, доповідала про них обкому КП(б)У, щоб той вжив заходів проти порушників і запобіг повторенню подібних інцидентів³⁹.

Виникає запитання: чи вдалося радянській владі приборкати сваволю своїх активістів? Документи за наступні роки свідчать, що ні. Окрім того, вони підтверджують, що саме насильство й терор проти селянства були головним знаряддям у побудові колгоспної системи на українській землі.

До прикладу — інформація з документа за наступний, 1948 рік. 31 березня 1948 р. в. о. начальника Краковецького райвідділу МГБ кап. Єфремов надіслав ген.-лейт. Вороніну доповідну записку про факти порушення з боку радянських партійних працівників принципу добровільності під час організації колгоспів у селах Краковецького району Львівської області. Із наявних на той час семи колгоспів шість були організовані в кінці 1947 — на початку 1948 рр. Найхарактерніші випадки траплялися під час організації колгоспів у селах Воля Гнойницька, Руда Краківецька та Червона Воля.

На початку лютого 1948 р. в с. Воля Гнойницька голова Краковецького райвиконкому Тамара та секретар райкому партії Дюмін викликали на бесіду про вступ до колгоспу голову сільради Маланчука Івана Степановича, 1901 р. н., безпартійного (у 1944—1945 рр. він служив у Червоній армії, воював на фронті); секретаря сільради Ковалика Миколу Степановича, 1919 р. н., з селян-бідняків, безпартійного, інваліда Другої світової війни (з 1940 по 1945 рр. служив у Червоній армії, воював на фронті); Гаврилечка (в іншому місці документа його названо Гавришкевичем) Василя Григоровича, 1901 р. н., безпартійного.

Під час бесіди на пропозицію вступити до колгоспу усі троє відповіли відмовою. Після цього за розпорядженням Тамари, Дюміна

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 130. — Т. 3. — Арк. 26—27.

³⁹ Там само. — Арк. 28—30.

та начальника райвідділу МВД Шрамкова кілька партійних працівників протягом двох днів утримували Маланчука, Ковалика та Гавриличка в приміщенні сільради та добивалися згоди. Погрожуючи вивезенням до Сибіру, трибуналом, звільненням з роботи. Однак ті заяв не підписали, твердячи, що вступ до колгоспу має бути добровільним.

Після того, як Маланчук і Ковалик ще раз категорично відмовилися вступити до колгоспу, рішенням Краковецького райкому партії їх було знято з роботи й віддано під суд за саботаж колективізації. За розпорядженням Шрамкова Маланчук та Ковалик були заарештовані й просиділи у камері попереднього ув'язнення (КПУ) чотири доби, а в їхніх будинках провели обшук. У КПУ їм ще раз запропонували добровільно вступити до колгоспу, але вони знову відмовилися, після чого були звільнені⁴⁰.

У с. Руда Краковецька той-таки Тамара на вулиці запитав бійця винищувального батальйону Степана Кушніра, 1911 р. н., чи вступить він у колгосп. Кушнір відповів заперечно, сказавши, що спочатку подивиться, хто туди вступатиме. Відтак Тамара вилаяв Кушніра нецензурними словами, погрожуючи вивезенням у Сибір, а потім відправив його із запакованою запискою до райвідділу МГБ. В записці він пропонував посадити Кушніра в КПУ на два дні та примусити написати заяву про вступ до колгоспу. Однак співробітники райвідділу МГБ не зробили цього і після розмови відправили Кушніра додому.

В січні 1948 р. Тамара запропонував підписати заяву про вступ до колгоспу переселенці з Польщі Пучак Марії Павлівні, 1915 р. н., матері шістьох дітей, проте М. Пучак згоди не дала, мотивуючи відмову тим, що малі діти не залишають їй часу для праці в колгоспі. Після цього Тамара став погрожувати вивезенням до Сибіру всієї родини, оскільки, мовляв, переселенка проживає в прикордонному районі без достатніх на те підстав, і врешті примусив її підписати заяву. М. Пучак подала скаргу Івану Грушецькому про незаконні дії Тамари, але останній не зазнав ніякого покарання⁴¹.

23 березня 1948 р. група радянського партійного активу перебувала в с. Червона Воля. Керівник цієї групи, секретар Краковецького

⁴⁰ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 148. — Т. 1. — Арк. 73–74.

⁴¹ Там само. — Арк. 74–75.

райвиконкому Сайко опівночі вибив вікно в будинку мешканця Венгерака Михайла Григоровича, 1896 р. н., та заліз до кімнати. Потім він затримав Венгерака і привів його у приміщення сільської ради, де погрозами і нецензурною лайкою примусив написати заяву про вступ до колгоспу. Венгерака відпустили додому, але з наступного дня він став переховуватись від органів радянської влади і вдома не бував.

В кінці доповідної записки кап. Єфремов відзначав, що всі перелічені грубі порушення радянської законності залишилися непокараними і райком партії на них не відреагував.

Начальник Управління МГБ у Львівській області ген.-лейт. Воронін на цій доповідній записці написав резолюцію: «Терміново доповісти товаришам Грушецькому та Козиреву», — тобто секретарю Львівського обкому КП(б)У та Голові Львівської обласної ради. 5 квітня 1948 р. Воронін особисто вручив документ Грушецькому⁴². Як відреагувало обласне партійне керівництво, з документів не видно, але подальші події показують, що воно не припиняло виконувати доручення КП(б)У щодо колективізації західноукраїнських сіл.

У довідці «Про організаційно-господарське укріплення колгоспів Ново-Яричівського району Львівської області» від 5 червня 1948 р. заступник завідувача сільськогосподарського відділу Львівського обкому КП(б)У Завгороднюк відзначав, що з 16 колгоспів району 15 було організовано в період з 19 по 25 жовтня 1947 р. — під час масового виселення родин учасників ОУН у Сибір. До того в районі існував лише один колгосп — «Зоря соціалізму» в с. Віслобоки. Заяви до колгоспів приймав увесь партійний актив району, припускаючись при цьому масових порушень статуту сільськогосподарської артілі. На думку Завгороднюка все це свідчило про те, що колгоспи у Ново-Яричівському районі не організовувались, а насаджувались⁴³.

Далі Завгороднюк констатував, що райком партії та його перший секретар Петренко, проводячи роботу з колективізації сільського господарства, забули вчення Леніна—Сталіна про принцип добровільної побудови колгоспів. Замість переконувати селян у перевагах колгоспного ладу, вони примушували їх вступати до

⁴² ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 148. — Т. 1. — Арк. 76—78.

⁴³ Там само. — Арк. 127.

колгоспів залякуванням та обманом⁴⁴. Щоправда цей принцип комуністи забули давно, а може й не використовували взагалі.

Завгороднюк констатував, що підпілля ОУН проводило активну роботу зі зриву колгоспного будівництва в районі, причому його дії підтримувала значна частина селянства. Із жовтня 1947 р. по квітень 1948 р. в Ново-Яричівському районі підпільники вчинили 13 акцій, та жодної з них органи МГБ не розкрили. Учасники ОУН та їхні прихильники вільно ходили по селах району, розповсюджуючи листівки та погрожуючи всім, хто вступить до колгоспів, покаранням. Наприклад, 7 і 8 квітня 1948 р. в с. Запитів були вивішені листівки, що агітували проти колгоспів, однак, оскільки нікого з працівників МВД та МГБ в ці дні в селі не було, авторів та розповсюджувачів листівок ніхто не розшукував⁴⁵. У с. Пікуловичі були вбиті голова колгоспу М. Барабаш та його заступник П. Боднар, дізнатися, хто здійснив цю акцію, так і не вдалося.

Отже, спільний спротив населення та ОУН призвів до того, що до кінця 1947 р. підпілля контролювало ситуацію в селах Ново-Яричівського району. Боротьба тривала і після масових виселень у Сибір восени 1947 р. Зрештою, досягти успіхів у колективізації радянська влада змогла, лише тероризуючи населення. В результаті більшість молоді приєдналася до ОУН, чимало селян було виселено в Сибір, решта виживали в колгоспах як уміли, причому значна частина населення і далі допомагала підпіллю, а в насильно створених колгоспах опинилося багато прихильників ОУН, які намагалися розвалити їх зсередини, саботуючи роботу. Отже, населення вже не сподівалося на гідне життя у «найдемократичнішій державі», а радянська влада не мала підстав пишатися господарськими успіхами — їх не могло бути там, де все робилося під тиском погроз і зброї.

6 листопада 1948 р. ген.-лейт. Воронін надіслав спецповідомлення секретарю Львівського обкому КП(б)У Івану Грушецькому, в якому доповів, що володіє інформацією про порушення чиновниками радянської законності. Зокрема, голова Радехівського виконкому районної Ради народних депутатів Касьян, директор маслозаводу Попов та директор райпромкомбінату Поліщук, буваючи у відрядженнях по селах під час виконання господарсько-політичних

⁴⁴ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 148. — Т. 1. — Арк. 128.

⁴⁵ Там само. — Арк. 130.

заходів (читай — насильницької колективізації. — О. І.), припускались антидержавних дій, які компрометували радянську владу перед місцевим населенням.

У серпні—вересні 1948 р. на хлібних заготівлях у селах Павлів, Стоянів і Нестаничі Радехівського району Касьян та ін. систематично перебували у нетверезому стані. Приїжджаючи вночі у села, вони викликали місцевих десятників та посилали їх разом з уповноваженими із заготівлі хліба по селян, які відставали у темпах хлібоздачі. Усіх приведених селян, незважаючи на їхнє соціальне становище, стать і вік, Касьян лаяв нецензурними словами, називав бандитами, бандерівцями та погрожував вислати у Сибір. Багатьох із них він саджав на кілька годин під арешт, до таких самих дій вдавалися Попов, Поліщук і інші районні працівники.

Окрім того, Касьян та ін. вживали методи фізичного впливу. У Павлові Касьян побив палицею кількох селян, зокрема десятників Яцишина і Покотила, яких він, застосувавши зброю, примусив лягти на землю обличчям донизу.

За розпорядженням Касьяна та начальника райвідділу МВД Яреська, озброєні уповноважені оточили під час богослужіння церкву в Павлові і, не випускаючи нікого, стали проводити мітинг. Під час мітингу Касьян погрожував священику, обвинувачуючи його у саботажі хлібозаготівель. У церкві на очах вірян уповноважені зробили обшук, навіть не знімаючи головних уборів. Після мітингу приблизно 15 молодих людей було посаджено у машину та під збройною охороною доставлено у сільраду, звідки їх випустили лише через кілька годин.

Поряд з цим у документі були описані грубі викривлення «лінії партії» у ставленні до заможних селян. Податок на них був занижений, і вони приховували реальний розмір свого прибутку, кількість домашніх тварин та оброблюваної землі. Водночас на бідняків та середняків було записано тварин, землю та сінокоси, якими вони насправді не володіли. У Павлові один селянин під час перевірки документів заявив, що сінокіс, який записаний на нього, використує голова сільради Косевич, чого той не заперечив.

Насамперед Воронін відзначив, що в багатьох селах районні працівники вдавалися до голого адміністративного тиску та залякування населення, і передусім вимагали горілки та закуски⁴⁶.

⁴⁶ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 147. — Арк. 14—16.

У спеціальному повідомленні від 9 листопада 1948 р. на ім'я Грушецького ген.-лейт. Воронін писав, що співробітники МГБ отримали дані про вкрай негативну реакцію львівської інтелігенції на поведінку окремих представників радянської влади у селах під час проведення господарсько-політичних заходів (у документі порушення законності названо «викривленнями»).

Окремі висловлювання були внесені в текст документа, але без вказівки на те, хто і коли їх сказав. Ось деякі з них.

«Я глибоко переконаний в тому, що стосовно місцевого населення представники радянської влади на місцях ведуть себе так, що замість завойовувати його прихильність викликають лише посилене роздратування та озлоблення».

«Багато місцевих людей хотіли б висловити свої думки з приводу того, що відбувається в селах, але бояться говорити. Вони впевнені в тому, що якби вони розповіли все те, що їм стало відомо, районній владі, то там би їм цього не пробачили і помстилися».

«Коли накладають усілякі контингенти і стягнення, то не враховують усіх обставин та умов. Через це у Винниківському районі у деяких селян забрали хліб так, що їм не залишилось ані що сіяти, ані що їсти, а в інших, які були багатші і тому змогли відкупитися, залишаються значні запаси. Хіба це справедливо, хіба допустиме таке хабарництво, як то є по селах?»

«Місцеве населення дуже болісно сприймає всяку несправедливість, а особливо — незаслужені образи. Між тим представники районної влади, які приїжджають у села, поводяться вкрай нетактовно. Вони буквально тероризують населення, яке боїться на них скаржитись. Місцеві люди мовчать, але автоматично стають ворогами радянської влади. А втім, усе могло б бути інакше, якби вони відчули до себе увагу, справедливе ставлення та допомогу. Це дало б величезні позитивні результати у справі боротьби з бандерівцями. Чим сильні бандерівці? Вони сильні тим, що їх підтримує місцеве населення»⁴⁷.

У березні 1949 р. Управління МГБ Станіславської області повідомило в Київ про протистояння між владою та населенням під час організації колгоспу в с. Топорівці Городенківського району Станіславської області.

⁴⁷ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 147. — Арк. 12–13.

У повідомленні вказано, що 20 грудня 1948 р. група з 30 партійних активістів під керівництвом голови районної ради члена ВКП(б) Рябченка проводила у Топорівцях насильницьку організацію колгоспу. В результаті було створено ініціативну групу та зібрано 137 заяв про вступ до колективного господарства. Після цього активісти повернулись у райцентр, забравши з собою всі заяви.

Насправді ж селяни, хоча й написали заяви про вступ, не хотіли працювати в колгоспі — він їм був непотрібен. Тому на ділі з січня по березень 1949 р. ніяких заходів зі створення колгоспу в селі не проводили. Очевидно, що місцеве населення такий стан речей влаштував.

Однак невдовзі про це стало відомо районному комітету КП(б)У, який 15 березня розпорядився направити в Топорівці нову групу радянського партійного активу задля «організаційного укріплення» колгоспу, тобто задля його насильного створення. До складу цієї групи ввійшли 12 осіб: 4 члени ВКП(б) та 8 бійців винищувальних батальйонів, поспіхом зібраних у сусідніх селах. Керівником цієї групи секретар райкому КП(б)У Браницький призначив завідувача сільськогосподарського відділу районної ради, члена ВКП(б) Дорофєєва.

Про те, яким мав бути цей колгосп, говорить підхід місцевого райкому партії до вибору кадрів. Браницький рекомендував призначити головою ще не створеного господарства громадянина Вівчарука, котрий раніше очолював колгосп у с. Тишківці того ж району, а потім був звільнений з роботи та засуджений.

Отож, група радянського партійного активу під керівництвом Дорофєєва прибула в Топорівці, і навіть не провівши жодних організаційних заходів (наприклад загального зібрання майбутніх колгоспників), стала силоміць відбирати в селян зерно та реманент. При цьому майно для колгоспу відбиралося не лише у тих селян, які написали заяви про вступ до колгоспу, — активісти проводили поголовний обшук селян, забирали хліб, масло, сало, жіночі хустки, інші речі та гроші. Наприклад, у селянина Грисюка було забрано 15 кг сала, 15 кг цукру, гроші та одяг.

Селян, які намагалися протестувати, група сильно побила. Зокрема, були побиті селяни Олексій Грисюк (50 років, середняк), Танасій Каблюк (20 років, бідняк), Параска Никифороук (60 років, середнячка), Олена Попович, яка перебувала на восьмому місяці

вагітності. Після побоїв Грисюк та Попович у важкому стані потрапили до лікарні.

Всі ці незаконні, як вказано у документі, дії, вчинені з 16 по 19 березня, обурили селян.

Уранці 19 березня біля топорівецької сільради зібралося близько 300 селян, які заблокували радянський актив у приміщенні сільради та заявили, що не випустять їх доти, поки не прибуде районне керівництво.

Керівник активу Дорофеев з переляку зателефонував до начальника райвідділу МВД. Невдовзі у село прибули начальники райвідділу МВД та МГБ з охороною. Їм довелося вислухати від жінок все, що ті думали про радянський актив. Після цього селяни були змушені розійтись.

Розслідування МГБ підтвердило всі звинувачення. Учасники групи радянського активу Дорофеев та Зябіхов були заарештовані, щодо інших активістів розпочалося слідство⁴⁸.

Так само важко йшла колективізація на Львівщині. У довідці начальника Управління МГБ у Дрогобицькій області полк. Миколи Мороза «Про факти протидії колгоспному будівництву в Турківському районі Дрогобицької області» від 24 березня 1949 р. наведено низку фактів про спротив селян насильницькій колективізації у селах Вовче, Шандровець, Дністрик-Дубовий, Прислип та ін.⁴⁹

Зокрема, на початку лютого 1949 р. в с. Прислип на доручення Турківського райкому КП(б)У для «усуспільнення» посівного матеріалу та майна селян прибув член ВКП(б) Самохвалов. Він мобілізував одну з підвод і разом із головою сільради розпочав збір майна.

Коли Самохвалов зайшов у будинок колгоспника Василя Вагиля по плуг, донька селянина Зося Вагиль категорично заявила, що плуга не віддасть і в колгоспі працювати не буде.

У відповідь на вимогу голови сільради віддати плуг Зося Вагиль вибігла на вулицю і стала кричати: «Грабують!» На крик збіглися кілька селянок, які почали голосно заявляти про своє небажання працювати в колгоспі.

Такий спротив змусив Самохвалова відступитись і доповісти про події в райвідділ МГБ. Скерована звідти опергрупа заарештувала

⁴⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 325–326.

⁴⁹ Там само. — Арк. 277–284.

всіх протестувальників, після чого подібних виступів у Прислипі не було. Райком КП(б)У, як зазначено в документі, посилив у селі «політико-масову роботу» (у тексті не пояснено, про що саме йдеться, мабуть, був посилений місцевий партійний актив), і це дало можливість продовжити насильницький збір сільськогосподарської техніки та майна у селян для потреб колгоспу⁵⁰.

Приблизно в той же час у с. Дністрик-Дубовий уповноважений райкому КП(б)У Переверзєв вручив селянам колгоспу ім. Жданова зобов'язання здати зерно для весняної посівної кампанії. При цьому він наштотхнувся на опір з боку жінок, які вручені їм зобов'язання негайно подерли.

Як з'ясувалося, жінки вчинили так тому, що інший уповноважений районного комітету КП(б)У Зубрицький, незадовго перед тим побив селянина Івана Ощипка, який відмовився підписати зобов'язання про здачу зерна в колгосп, пояснюючи це тим, що він — неписьменний. Зубрицький був заарештований органами прокуратури та притягнутий до кримінальної відповідальності.

Турківський райвідділ МГБ заарештував кількох жінок, які порвали зобов'язання⁵¹, однак не задовольнився цим і надіслав у Дністрик-Дубовий оперативно-військову групу у складі чотирьох оперативних працівників та семи солдатів. Окрім ліквідації місцевої станичної боївки ОУН 'Старости' (три особи), ця група, безсумнівно, повинна була вплинути на непокірних селян⁵².

7 лютого 1949 р. група радянського партійного активу розпочала збір зерна та сільськогосподарського майна в с. Шандровець, проте місцеві селяни — члени новоствореного колгоспу — брати участь у цій акції відмовились і під час її проведення втекли. Керівникові групи партактиву, завідувачу партійного кабінету Турківського райкому КП(б)У Копітчакову довелося взятися за справу з тими людьми, які були в його розпорядженні, однак місцеві селяни-колгоспники зустріли їх спротивом. Першим відмовився віддавати своє майно член правління колгоспу Іван Курнутяк. Його дружина, Сва Курнутяк, вибігла з хати й почала кричати: «Грабують!», — чим привернула увагу інших селянок.

⁵⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 278.

⁵¹ Там само. — Арк. 279.

⁵² Там само. — Арк. 283.

З огляду на ситуацію, що склалася, радянські активісти припинили акцію.

Після цього Турківський райвідділ МГБ заарештував шістьох активних селян, які чинили спротив. До Шандровця було надіслано посилену групу радянського партійного активу для проведення «масово-політичної роботи та інших необхідних заходів для організаційно-господарського зміцнення колгоспу». Звісно, що після таких подій опору з боку селян уже не спостерігалось⁵³.

У лютому 1949 р. в с. Вовче, на той час уже повністю колективізованому, група радянського партійного активу, яку очолював завідувач районного фінансового відділу Гвоздев, розпочала примусовий збір у селян сільськогосподарського майна та зерна. Селяни вчинили організований спротив, заявляючи: «Ми заяв до колгоспу не подавали і майно у колгосп не віддамо!» Внаслідок цього радянські активісти змушені були припинити свою роботу.

Відтак Турківський райвідділ МГБ заарештував організаторів спротиву, а 20 березня знову розпочався збір зерна та реманенту. Окремі селяни повторно відмовилися віддавати своє майно у колгосп.

Зрозумівши, що так просто їм не подолати опору селян, чекісти направили у Вовче вісьмох оперативних працівників МГБ та сімох солдатів. Перед цією групою було поставлено завдання виявити організаторів спротиву колгоспному будівництву й арештувати їх. За даними МГБ, в селах Шум'яч та Вовче переховувалася станична боївка УПА 'Кобзаря' (3 особи), яка проводила агітацію серед місцевого населення та отримувала від нього матеріальну підтримку. Окрім того, група повинна була підготувати документи на виселення тих громадян, яких влада вважала антирадянським елементом — «куркулів», «бандпособників», «родини бандитів» та ін.⁵⁴

Підсумовуючи заходи Управління МГБ у Дрогобицькій області в Турківському районі, полк. М. Мороз доповів у Київ, що за лютий—березень 1949 р. було заарештовано 24 активні учасники та організатори антиколгоспних акцій⁵⁵. Ця інформація зацікавила заступника міністра державної безпеки ген.-лейт. В. Дроздова,

⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 280.

⁵⁴ Там само. — Арк. 281–282.

⁵⁵ Там само. — Арк. 283–284.

який написав на документі резолюцію: «Перелічити всіх заарештованих та вказати, за що вони були арештовані»⁵⁶. Невдовзі така довідка надійшла до Києва. Активних учасників спротиву колективізації звинувачували в тому, що вони «виступали з антиколгоспними заявами», «дерли вручені їм зобов'язання», «закликали до протесту» тощо⁵⁷.

Отож, можна констатувати, що українське населення виявило згуртованість у боротьбі за свої майнові права та право вибору. Радянська влада і далі намагалася суворо карати всіх, хто не хотів добровільно вступати в колгоспи і протестував проти цієї грабіжницької системи.

* * *

У ГДА СБ України збереглися документи, які свідчать про те, що хамська поведінка представників радянської влади дратувала населення і підштовхувала його до опору. Начальник Жовківського райвідділу МГБ кап. Сиркін 25 вересня 1947 р. повідомив військовому прокуророві Українського округу прикордонних військ МВД полковнику юстиції Благомислову про те, що 18—19 вересня того ж року на території Ново-Скварявської сільради Жовківського району Львівської області війська МГБ під керівництвом начальника Жовківського райвідділу МГБ Кудряшова проводили чекістсько-військову операцію з розшуку підпільників ОУН. Тим часом до райвідділу МВД надійшла заява громадянина П. Греня про те, що його квартиру пограбували чекісти, забравши пару хромових чобіт вартістю 1 300 крб., три хустини по 50 крб. кожна, 3 кг меду та ножиці. Окрім того, опергрупа МГБ пограбувала громадянку М. Грень, у якої відібрала чоботи вартістю 1 000 крб., дві хустини вартістю 200 крб., 3 кг сала вартістю 600 крб., 2 кг сметани вартістю 100 крб., один складаний ніж вартістю 50 крб.

Кап. Сиркін зазначив, що військовослужбовці гарнізону МГБ, який дислокувався у м. Жовкві, вдавалися до аналогічних дій і раніше. На неодноразові звернення партійних органів району з цього приводу начальник Жовківського райвідділу МГБ Кудряшов належним чином не відреагував. Тож пограбування повторювалися знову і знову, що, на думку Сиркіна, було на руку українським

⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 284.

⁵⁷ Там само. — Арк. 343—344.

націоналістам, які боролися з господарсько-політичними заходами комуністичної партії та радянської влади⁵⁸.

Описаний епізод розслідувало Львівське обласне управління МГБ. Начальник Жовківського райвідділу МГБ Кудряшов у листі начальнику Управління МГБ у Львівській області Вороніну від 2 вересня 1947 р. пояснював, що твердження Сиркіна, не відповідають дійсності. Селяни, мовляв, під час операції самі давали їжу співробітникам МГБ, переодягненим у підпільників, а одягу взагалі ніхто не чіпав. Кудряшов вважав, що Сиркін замість виконувати вказівки обкому КП(б)У й допомагати районній владі поборювати підпілля ОУН збирає компромат на райвідділ МГБ⁵⁹.

Яке рішення у цій справі ухвалила прокуратура Українського округу прикордонних військ МВД — невідомо, але судячи з подальших подій, жорстокі методи у поводженні з місцевим населенням на Львівщині застосовувано й надалі.

Отже, слід визнати: деякі представники радянської влади добре розуміли, що насильницькими діями проти місцевого населення позитивних зрушень добитися не можна, і це знайшло відображення у службовій документації.

* * *

На боротьбу з радянською владою людей штовхало усвідомлення недосконалості, ба навіть прогнилості цілої системи, в якій чиновники не захищали права людей, а при першій же нагоді відверто грабували їх. Особливо помітно це було у великих містах, де працювало чимало приїжджих з інших регіонів СРСР, чия поведінка зовсім не вписувалась у місцеві культурні традиції. Такі факти відображено у службових документах МГБ.

5 квітня 1947 р. начальник Управління МГБ у Львівській області ген.-лейт. Воронін надіслав доповідну записку секретарю Львівського обкому КП(б)У Івану Грушецькому, якою інформував про те, що за адвокатами та працівниками судів Львова зауважено серйозні зловживання службовим становищем, випадки хабарництва, спроби незаконного звільнення заарештованих і под. За його словами, керівництво Львівського обласного управління Міністерства юстиції не лише не боролось за дотримання законності під час

⁵⁸ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 137. — Арк. 34.

⁵⁹ Там само. — Арк. 35.

конфіскації майна заарештованих, а навпаки, ступило на шлях фальсифікації документів. Наприклад, воно видало Сталінському райфінвідділу довідку на одну з квартир про те, що майно арештованого залишилося за ним, тим часом як насправді його привласнив заступник начальника обласного управління Григор'єв.

Слідчий прокуратури Зязіна не соромилася брати хабарі за припинення слідства. У 1946 р. вона отримала хабар у 30 тис. карбованців та закрила справу проти громадянина, звинуваченого в порушенні сумнозвісного закону від 7 серпня 1932 р. про спротив колгоспному будівництву. Це було подвійне здирицтво: радянські органи влади силою вилучали у населення хліб, ув'язнювали людей за нездачу хліба державі, а потім за хабарі звільняли їх.

Член Львівського обласного суду Дихотченко у змові з юристом 7-ї юридичної контори м. Львова Ткаченком (обидва — члени ВКП/б/) брав великі хабарі від родичів затриманих, влаштовував у їхніх квартирах пиятики, а відтак звільняв арештантів. У лютому 1947 р. Ткаченко в нетверезому стані познайомився з дівчиною, представившись письменником Березовським, відтак відвів її в безлюдне місце і зґвалтував. У зв'язку з цим проти нього було порушено кримінальну справу. Однак Ткаченко намовив свого адвоката піти до головного судмедексперта Ціпковського під виглядом секретаря парторганізації й попросити переглянути акт судмедекспертизи та видати документ про те, що дівчина не була зґвалтована. Коли професор Ціпковський відмовився фабрикувати документ, удаваний секретар парторганізації запропонував йому великий хабар.

Ген.-лейт. Воронін констатував, що робота судових та прокурорських працівників значною мірою була побудована не на засадах ділового взаєморозуміння, а на злочинній основі й мала на меті особисте збагачення. У судах працювали люди з підозрілою репутацією, іноді навіть засуджені за кримінальні злочини. Кадри добиралися за принципом «своєцтва», а кваліфікованих працівників на роботу не брали⁶⁰.

У Львові адвокатами ставали колишні працівники прокуратури, що призводило до зрощення інститутів судового захисту та обвинувачення, в результаті чого дискредитовувалися судово-слідчі органи та з'являвся сприятливий ґрунт для хабарництва й морального

⁶⁰ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 136. — Т. 1. — Арк. 22.

занепаду посадовців. Усе це відбувалося на очах громадян, які втрачали всяку довіру до представників радянської влади⁶¹.

Також бракувало взаєморозуміння та ділової співпраці між різними силовими міністерствами, особливо коли йшлося про забезпечення співробітників житлом.

24 лютого 1947 р. в. о. начальника Жовківського райвідділу МГБ Болдирєв надіслав доповідну записку на ім'я секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького, в якій детально описав свої квартирні негаразди. Цей епізод варто розглянути докладніше.

Працюючи на посаді начальника райвідділу МГБ від жовтня 1946 р. Болдирєв не мав власної квартири. На неодноразові звернення до районних партійних і місцевих органів влади з проханням надати квартиру він отримував відмову, тож протягом п'яти місяців жив у своєму робочому кабінеті. Так само в кабінетах райвідділу жили ще 10 співробітників МГБ.

13 лютого 1947 р. Жовківська міськрада вирішила передати Болдирєву трикімнатну квартиру з кухнею, в якій раніше жив полк. Радцький, оскільки той у зв'язку з розформуванням його частини переїхав на інше місце служби. 18 лютого 1947 р. Болдирєв отримав ордер, домовився з родиною Радцького про строки переїзду, купив у неї за 4 тис. крб. деякі меблі. До від'їзду попередніх мешканців залишався місяць, тому Болдирєв на цей час отримав у користування лише одну кімнату в квартирі, куди й привіз свої речі.

22 лютого 1947 р. до Болдирєва опівночі прийшов депутат Верховної Ради УРСР полк. Чапаєв та запитав, на якій підставі він зайняв квартиру, у відповідь Болдирєв показав йому свій ордер. Незважаючи на це, полк. Чапаєв, який вирішив зайняти квартиру для своєї родини, користуючись статусом народного депутата, в присутності дружини полк. Радцького та її матері віддав наказ май. Новикова привести взвод озброєних солдатів та викинути речі Болдирєва з квартири. Майор, виконуючи доручення, докинув: «Якщо взводу буде мало, візьму батарею».

Через 5 хвилин у квартиру прийшов взвод солдатів під командуванням Новікова, який звернувся до Чапаєва: «Товаришу полковник, дозвольте діяти?» Полковник дав дозвіл, і солдати взялися виносити речі. Побачивши, що його майно може понищитися,

⁶¹ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 136. — Т. 1. — Арк. 23.

Болдирєв звернувся до Чапаєва з проханням зробити опис речей і скласти акт, де би було вказано, на якій підставі й за чиїм розпорядженням він діє. На це Чапаєв заявив: «Ми не такі законники, як Ви. Ми будемо складати документи такі, як нам потрібно, а Ви будете мені вказувати, коли викличете до себе в МГБ». Побачивши, що полк. Чапаєв не зважає на його аргументи, Болдирєв зателефонував першому секретарю РК КП(б)У Чорному. Однак розмова Чорного з Чапаєвим також не дала результатів.

Чапаєв поставив біля входу вартового, наказав не пропускати Болдирєва в будинок, і дав дозвіл стріляти. Коли Болдирєв підійшов зранку до будинку, вартовий крикнув йому: «Стій, хто йде?». Болдирєв відповів: «Свої — начальник МГБ». Після цього вартовий дав команду «Кругом!» і попередив: «Не наближатися, інакше буду стріляти».

Болдирєв так і не потрапив у свою квартиру і ночував у сусіда. Він навіть не дізнався, що сталося з його речами. Наприкінці доповідної записки Болдирєв попросив Львівський обком КП(б)У розслідувати цю справу.

На документі збереглася резолюція від 07.04.1947 р., в якій вказано, що Болдирєв квартиру отримав, невідомо лише, чи ту саму, чи іншу. Скоріше за все, ніякого розслідування щодо цього випадку не проводили⁶².

Виникає запитання: якщо таке могло відбуватися з начальником райвідділу МГБ, то що ж робили представники радянської влади з простими селянами?

* * *

Архівні документи свідчать, що умови утримання в'язнів українців у тюрмах тривалий час були незадовільними. Це також посилювало невдоволення громадськості.

12 грудня 1946 р. заступник Міністра держбезпеки УРСР Д. Єсипенко надіслав усім начальникам обласних управлінь МГБ в Україні вказівку дотримуватися порядку утримання заарештованих. До цього його спонукало те, що протягом 1946 р. було зафіксовано 16 самогубств у тюрмах через повішення, із них 4 — у внутрішніх тюрмах МГБ. Єсипенко вимагав відповідно до наказу МГБ УРСР

⁶² ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 136. — Т. 1. — Арк. 26–28.

№ 00243 від 28.09.1946 р. категорично заборонити тримати заарештованих і тимчасово затриманих у приміщеннях та кабінетах органів МГБ.

Отримавши цю вказівку, начальник Управління МГБ у Львівській області ген.-лейт. Воронін 24 грудня 1946 р. написав на документі резолюцію: «Терміново вжити заходів для посилення охорони у внутрішній тюрмі [...] Для тимчасово затриманих у тюрмі введіть спеціальні кімнати»⁶³. Цілком імовірно, що до цього часу в Управлінні МГБ у Львівській області більшість тимчасово затриманих допитували саме в кабінетах співробітників управління, порушуючи вказівки з Києва.

Судячи зі спогадів членів ОУН та вояків УПА, заарештованих після 1946 р. — В. Левковича, Л. Полюги, Г. Дидик та ін., — співробітники МГБ постійно порушували згадані правила, катуючи в'язнів.

* * *

Солідарність з ідеями націоналістичного підпілля демонстрували не лише селяни та інтелігенція, а й ветерани Другої світової війни. Багато хто з них, повернувшись із фронту, не мав нормальних умов для життя.

28 серпня 1947 р. начальник Управління МГБ у Львівській області ген.-май. Воронін надіслав секретарю Львівського обкому КП(б)У І. Грушецькому спецповідомлення про настрої серед демобілізованих із Радянської армії та інвалідів війни. У ній згадувалося про антирадянські висловлювання щодо життя в СРСР та негативну реакція на політично-господарські заходи влади.

Студент Львівського державного університету ім. І. Франка, демобілізований з Радянської армії Книшев Георгій Арсентійович, 1922 р. н., уродженець Кіровоградської області, росіянин, член ВКП(б), в бесіді з однокурсниками заявив: якщо почнеться нова війна проти СРСР, воювати на фронт він не піде, оскільки не бачить, за що саме йому воювати — за дипломатичні прийоми, за 500 г хліба на день чи за право на навчання та стипендію в 50 крб. на місяць, яку наступного року вже не платитимуть.

Окрім того, Г. Книшев засудив політику радянської влади в Західних областях України та схвально відгукнувся про діяльність

⁶³ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 119. — Арк. 286–287.

ОУН: «Будуйте радянську владу, але нічого з цього у Вас не ви-йде. Бандити ОУН не такі вже й дурні, як про них думають. Вони свою справу знають. Школа Грушевського правдиво відображує дійсність».

Очевидно Г. Книшев добре спізнав радянський лад, — його батько у 1944 р. був засуджений за антирадянську діяльність до 20 років виправно-трудоих таборів.

Демобілізований рядовий Радянської армії, інспектор Львівського Коопторгу Чингар Спиридон Борисович, 1910 р. н., уродженець Сталінської області, росіянин, член ВКП(б), в серпні 1947 р. в розмові з колегами заявив: «Треба дати нашому народові пожити. В Німеччині і в інших країнах, де мені доводилося побувати, в кожному будинку стояли радіоприймачі, а у нас народ мучиться. Чому там можуть жити і всього достатньо, а у нас тільки спекулюють, а інакше з голоду б подохли. В магазинах нічого немає, і ніхто не зважає, що народ мучиться. Скоро радянської влади не буде».

Завідувач постановками у ляльковому театрі, демобілізований з Радянської армії Руднев Дем'ян Михайлович, 1909 р. н., уродженець Мордовської АРСР, член ВКП(б), у травні 1947 р. в одній бесіді заявив: «Що у нас за уряд? Народу жити погано. Ми уряд вибрали, ми його і скинемо. Якби Ленін встав із домовини та подивився би на таке життя, то він би назад ліг у домовину».

Демобілізований із Радянської армії Копилов Федір Іванович, 1919 р. н., уродженець с. Златоуста Челябінської області в бесіді зі знайомим висловив судження про радянську дійсність, тотожні з поглядами підпільників ОУН: «Дарма ти член партії та працюєш в органах міліції. Якщо навіть з боку капіталістичних країн не буде знищена радянська влада, то всередині країни буде переворот, і радянської влади не буде. Це станеться дуже скоро. В Радянському Союзі немає людини, яка була б задоволена владою, тому тобі треба йти з цієї роботи та з партії, інакше потім буде тобі погано».

Викладач Львівського державного університету ім. І. Франка Лисенко Андрій Євменович, 1915 р. н., уродженець м. Орджонікідзе, українець, своє ставлення до партії висловив так: «Я в партії ніколи не був і не піду. Там чесних і хороших людей важко знайти, всі кар'єристи та пройдисвіти. Всі вони думають лише про себе, про свою вигоду і кишеню і ні про що більше. Це не лише окремі люди

чи випадки — це вся така політика. Хіба Ви не знаєте, яке невдоволення існує в народі, а його морять голодом».

Інвалід війни, працівник Львівського театру опери та балету Мироненко Іван Спиридонович, 1919 р. н., уродженець м. Кривого Рогу, про міжнародне становище СРСР сказав таке: «Якщо буде війна, то хай ідуть воювати ті, хто ще не воював, а хто вже побував на фронті — воювати не буде. Я першим не піду. Я на війні отримав інвалідність, а тепер голодую».

Студент Львівського політехнічного інституту, інвалід війни Осадчий Юрій Порфирович, 1922 р. н., уродженець м. Миколаєва, українець, безпартійний, у бесіді з однокурсниками заявив: «Патріотизм врятував існуючу владу. У цій війні ми воювали не за радянську владу, а за свою руську землю. Якби не ця влада, то люди жили б добре»⁶⁴.

Підсумовуючи, слід відзначити, що ставлення ветеранів війни точно відображало ситуацію в регіоні. Населення боялося радянської влади і водночас сподівалося, що її замінить більш демократичний устрій, який відповідатиме інтересам народу, а не вузького кола радянських та партійних керівників. Характерно, що ідеї українського націоналістичного підпілля підтримували не лише українці, а й росіяни та представники інших народів.

* * *

У деяких районах Західної України органи радянської влади намагалися навести порядок у власному апараті. Це підтверджується документами як радянської влади, так і підпілля ОУН.

8 серпня 1946 р. міністр держбезпеки УРСР ген.-лейт. С. Савченко надіслав листа начальнику Управління МГБ у Львівській області ген.-лейт. Вороніну, в якому констатував незадовільне виконання директив МГБ УРСР № 15, 64 та 104 від 1946 р. про недопущення порушення радянської законності. У директивах неодноразово наказувалося покласти край практиці необґрунтованих чи передчасних арештів та утримання громадян без санкції прокуратури. Однак в Управлінні МГБ у Львівській області все одно спостерігалися грубі порушення закону, а винуватців до відповідальності не притягували. Зокрема, за три місяці (квітень—червень) 1946 р.

⁶⁴ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 130. — Т. 3. — Арк. 47–50.

два відділи Львівського управління МГБ заарештували, а згодом, після тривалого утримання, відпустили 70 осіб. Людей затримували навіть на підставі не перевірених свідчень інших затриманих; свідчення ж записували неточно та необ'єктивно — не з'ясовуючи всіх обставин.

Окрім того, в листі було відзначено такі порушення, як знищення оригінальних протоколів допитів заарештованих, утримання людей під вартою по півроку з 2-3 викликами на допити тощо. В кінці ген.-лейт. С. Савченко наказав вжити невідкладних заходів для контролю за дотриманням у роботі УМГБ у Львівській області радянської законності⁶⁵.

9 вересня 1946 р. ген.-лейт. Воронін листовно доповів ген.-лейт. Савченку, що завдяки заходам щодо усунення прогріхів у роботі управління ситуація з дотриманням радянської законності в ньому покращилася⁶⁶. Однак, незважаючи на це, порушення траплялись і надалі.

2 березня 1947 р. у вбитого в с. Покропівка Козловського району Тернопільської області провідника Тернопільського надрайонного проводу ОУН 'Шелеста' був вилучений лист на адресу керівника Тернопільського окружного проводу ОУН 'Шаха', датований 12 грудня 1946 р. В ньому 'Шелест' повідомляв, що до підпілля дійшла інформація про зміну в деяких районах каральної політики радянської влади проти українського національно-визвольного руху, зокрема проти заарештованих підпільників. Прокурори стали ретельніше ставитися до кримінальних справ заарештованих, справи на деяких уже засуджених підпільників були повернуті в слідчі органи, а самі підпільники — звільнені. Прокуратура вимагала від слідчих органів більших доказів діяльності заарештованих в ОУН. Окрім того, в судах розглядалася низка справ проти співробітників НКВД, НКГБ, МГБ, які били та грабували прихильників ОУН і підпільників.

'Шелест' пропонував використати ці обставини і доручити СБ ОУН після кожного випадку пограбування місцевого населення чекістами писати скарги прокурорам на ці зловживання, щоб якомога сильніше скомпрометувати чекістів. Пропонувалося також узяти

⁶⁵ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 119. — Арк. 210–217.

⁶⁶ Там само. — Арк. 218–223.

слово з усіх свідків, яких викликали в суд у справах про підпілля ОУН, не давати ніяких свідчень, а у разі порушення даного слова карати смертю⁶⁷.

19 серпня 1947 р. ген.-лейт. Воронін надіслав спецповідомлення міністру державної безпеки, в якому вказав, що 14 серпня 1947 р. в с. Дмитрів Радехівського району Львівської області уповноважений райкому КП(б)У із хлібозаготівлі Гуль, член ВКП(б), колишній директор спиртзаводів, родом зі Східної України, зайшовши в магазин у нетверезому стані, вступив у розмову з селянином Грабінським, ображаючи його нецензурними словами. На цьому Гуль не заспокоївся і з автомата убив Грабінського.

17 серпня 1947 р. в с. Стремінь Велико-Мостівського району Львівської області уповноважений райкому КП(б)У із хлібопостач Жребний Зиновій Федорович у стані алкогольного сп'яніння з автомата розстріляв мешканця села Владана Степана Івановича, 1897 р. н.⁶⁸.

Гуль та Жребний були заарештовані й притягнуті до відповідальності.

* * *

У відповідь на згуртовані дії місцевого населення та підпілля тоталітарна радянська влада застосовувала метод колективної відповідальності. За участь будь-кого з родини в ОУН або УПА могли виселити всю родину, в тому числі і малолітніх дітей.

Інформацію про одностайну підтримку ОУН з боку українського населення знаходимо в деяких протоколах допитів заарештованих органами МГБ учасників підпілля. За свідченнями провідника Рогатинського особливого окружного проводу ОУН Зиновія Благого — 'Шпака', підпілля систематично збирало з населення кошти на підтримку українського національно-визвольного руху. Про обсяги підтримки свідчить той факт, що лише Рогатинський надрайонний провід міг зібрати понад 500 тис. крб. Ці гроші, передавали в районні проводи, а звідти — в надрайонний провід, який мав право використати 25% коштів, а решту передавав у вищий окружний провід. Окружний провід витрачав до третини грошей, а решту передавав у крайовий провід. Рогатинський

⁶⁷ ГДА СБ України. — Ф. 71. — Арк. 9. — Спр. 136. — Т. 1. — Арк. 25.

⁶⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 58–59.

окружний провід щороку отримував від низових проводів не менше 200 тис. крб.⁶⁹.

Керівники підпілля, що вже не сподівалися на близьку перемогу над радянською владою, відзначали підтримку та героїзм місцевого населення. Провідник Стрийського надрайонного проводу ОУН Володимир Лико — 'Данило' у травні 1947 р. писав у листі до дружини Ольги Ільків: «Ти хвилюєшся про моє здоров'я та життя. Так, ми люди приречені, але нас вже стало багато і старими методами не візьмеш. Особливо зараз переховують ліси, поля в долинах та добре ставлення населення»⁷⁰.

Навіть після завершення насильницької колективізації, підпілля ОУН примудрялося влаштовувати довірених осіб на роботу в колгоспи і з їхньою допомогою вирішувати матеріальні та продовольчі проблеми, про що згадується в тогочасних документах МГБ УРСР. Зокрема, у вересні 1948 р. були заарештовані голова колгоспу с. Кобильня В. Гузик, бригадир А. Соколик та колгоспник Ольшевський. На слідстві в МГБ з'ясувалося, що восени 1947 р. Кузик отримав від підпільників завдання здати у фонд ОУН 2 т колгоспного хліба. Виконуючи це завдання, колгоспники передали оунівцям 8 пудів хліба⁷¹.

Утім, українське суспільство, що перебувало під тиском репресій, не могло постійно надавати підпіллю належну підтримку. Радянській владі вдалося-таки розколоти українців: одні навіть у цих важких умовах підтримували ОУН, інші вважали її злочинною організацією і допомагали представникам радянської влади, треті залишалися нейтральними. Чимало людей співпрацювало з радянською владою проти ОУН, щоб урятувати своє життя. До того ж, на жаль, не було єдності у поглядах українців на існування власної незалежної держави, — адже багато хто, особливо за межами Західної України, щиро визнавав себе радянським громадянином і не розумів, навіщо потрібна самостійна Україна.

Слід констатувати, що після розгрому основних сил УПА та оунівського підпілля у 1944—1950 рр. більшість населення, побоюючись репресій з боку радянської влади, вже не наважувалася

⁶⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 97. — Арк. 122—123.

⁷⁰ Там само. — Т. 95. — Арк. 225.

⁷¹ Там само. — Т. 97. — Арк. 130.

надавати активну допомогу українському національно-визвольному руху. Це відбито і в документах підпілля ОУН. Така зміна була закономірною, адже часто слабші змушені підтримувати сильніших.

Провідник Дрогобицького окружного проводу ОУН Ярослав Косарчин — 'Байрак' 1950 р. в листі до керівника Карпатського крайового проводу ОУН Степана Слободяна — 'Єфрема' писав, що населення активно підтримувало ОУН тоді, коли організація була сильною, тепер же воно вважає за краще стояти осторонь, бо не має безпосередньої користі від підпілля. До того ж, навіть серед українського населення є доволі багато комсомольців та активістів, які добровільно вступають у безпосередню боротьбу з ОУН⁷².

У довідці «Про реагування населення на пограбування, вчинені оунівськими бандитами в Західних областях УРСР», яку підписав у грудні 1948 р. заступник міністра державної безпеки УРСР ген.-лейт. В. Дроздов, наведено низку фактів, коли підпільники, вимушені скрутою, застосовували зброю, щоб забирати у місцевого населення їжу, одяг та інше майно, що неабияк обурювало селян⁷³.

Затриманий провідник Червоноармійського районного проводу ОУН Рівненської області 'Євген' у січні 1948 р. на допиті сказав, що раніше, коли він зі своєю боївкою заходив до того чи того господаря у селі, їх пригощали усім, що було в господі. Однак потім усе змінилося. Якщо боївка приходила в село вночі, то більшість селян намагалися не пускати її на двір. На прохання дати поїсти бідкалися, що не мають достатньо харчів, і давали переважно лише хліб та молоко. З цього 'Євген' зробив висновок, що значній частині населення підпілля ОУН уже обридло, до того ж за зв'язок із ним загрожувало виселення в Сибір або в'язниця⁷⁴.

Навесні 1948 р. керівник куцового проводу ОУН у Коропецькому районі Тернопільської області 'Тур' у місячному звіті написав, що за останній час населення зробилося майже ворожим до ОУН, противиться допомагати підпіл्लю. Прихильно до підпілля ставились хіба одиниці⁷⁵.

⁷² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 95. — Арк. 195.

⁷³ Там само. — Т. 97. — Арк. 121–130.

⁷⁴ Там само. — Арк. 125.

⁷⁵ Там само. — Арк. 124.

Захоплена у квітні 1951 р. член Яворівського надрайонного проводу ОУН Мирослава Гресько на допиті так висловилася про підтримку населення: «Я в підпіллі ОУН знаходилася з 1944 року. В 1950—1951 рр. працювати у підпіллі стало дуже важко, учасників нашого підпілля залишилося дуже мало. Також мало і людей, які б нам допомагали. Населення, по суті, перестало підтримувати нас. В селах стало неможливо переховуватися, оскільки населення про нас доносить в органи МГБ, після чого з'являються солдати, проводять облави і наші люди гинуть або заарештовуються МГБ. Особливо важко стало працювати у підпіллі після проведення суцільної колективізації. Колгоспники не допомагають підпіллю і погрожують видати його органам радянської влади, а систематичні операції органів і військ МГБ не дають можливості учасникам підпілля пересуватися по території, у зв'язку з чим більшість часу доводиться сидіти у бункері, а продукти харчування діставати уночі і в більшості випадків — загрожуючи зброєю». Друкарка цього ж проводу, Ольга Носалик — 'Оксана', на допитах розповіла, що населення стало відмовляти оунівцям у підтримці, заявляючи, що їх залишилося занадто мало і вони займаються переважно грабунком, що із боротьби, яку вони ведуть проти радянської влади, нічого не вийде, оскільки радянська влада виявилася дуже сильною⁷⁶.

Зміну у ставленні населення до ОУН помітив і провідник Лопатинського районного проводу Львівської області ОУН Григорій Дзвук — 'Кавун' ('Давид'), затриманий МГБ у грудні 1950 р. На допитах він розповів, що після завершення суцільної колективізації різко погіршилося ставлення селян до ОУН, проявилася невдоволення, а іноді і ненависть до підпільників за те, що раніше вони вели боротьбу проти колективізації і вбивали місцевих мешканців, які брали активну участь в організації колгоспів. Через вороже ставлення селян підпілля часто вимушене було реквізувати одяг та харчі, вдаючись до погроз і насильства⁷⁷.

У спеціальному повідомленні міністра внутрішніх справ УРСР ген.-лейт. Т. Строкача начальнику 4-го управління МВД СРСР ген.-лейт. Ф. Харитонову «Про ставлення населення Західних

⁷⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 97. — Арк. 155—159.

⁷⁷ Там само. — Т. 95. — Арк. 235.

областей України до оунівських бандитів» наведено низку прикладів того, що в 1952—1953 рр. більшість українського населення практично не допомагала ОУН, не вірячи у подальшу боротьбу.

Зокрема, захоплена 11 липня 1953 р. дружина провідника Проводу ОУН на Північно-Західних Українських Землях Василя Галаси Марія Савчин констатувала, що населення, яке раніше матеріально допомагало ОУН і вірило в її ідеї, останнім часом бачить безперспективність спротиву та утримується від будь-якої допомоги. М. Савчин на допитах розповіла, що ОУН надалі допомагали тільки поодинокі, найсміливіші селяни, переконані в доконечності дальшої боротьби з радянською владою. Що ж до більшості, то вона була залякана репресіями і зневірена⁷⁸.

Захоплений МВД УРСР 1953 р. референт пропаганди Жовківського надрайонного проводу ОУН Михайло Мацевко — ‘Мечник’ на допитах сказав, що місцеве населення останнім часом ставилося до ОУН погано. Допомагало переважно зі страху перед насильством. Що ж до тих, хто надавав допомогу добровільно, то це були незадоволені радянською владою люди, часто ті, у кого були заарештовані родичі. Вони побоювалися можливих репресій з боку органів держбезпеки УРСР і переважно також не вірили в успіх бороти ОУН⁷⁹.

* * *

Після Другої світової війни комуністична партія, серед панівної верстви якої було чимало радянізованих українців, поставила собі за мету унеможливити створення громадських та політичних організацій, заблокувала право на вільне волевиявлення, економічну та політичну свободу тощо. Активно проводилася політика русифікації. Українському населенню силоміць було нав’язано радянський спосіб життя. У відповідь на це ОУН і УПА також чинили тиск на населення, щоб воно не брало участі в заходах проти підпілля. Тож, у Західній Україні в 1944—1950 рр. фактично існували дві влади: радянська та підпільна, а населення опинилося під подвійним тиском. Протистояння радянських органів та підпілля призвело до значних жертв з обох боків, і, звісно, найбільше постраждали від нього прості громадяни. Врешті-решт, по десятилітній борні,

⁷⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 97. — Арк. 157—158.

⁷⁹ Там само. — Арк. 157.

УПА та ОУН зазнали поразки, і Україна до 1991 р. залишалась у складі СРСР.

Утім, боротьба націоналістичного підпілля була б немислимою без суттєвої підтримки місцевого населення. Адже навіть радянська статистика свідчить, що за допомогу ОУН і УПА було виселено понад 200 тис. мирних громадян, а загалом із 6-мільйонного населення Західної України було репресовано понад 500 тис. людей⁸⁰.

⁸⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 337.

РАЙНГАРД ГАЙДЕНРОЙТЕР

ПІДГОТОВКА ТА ЗДІЙСНЕННЯ ЗАМАХУ НА СТЕПАНА БАНДЕРУ 1959 Р. В ДЗЕРКАЛІ МЮНХЕНСЬКИХ ПОЛІЦІЙНИХ АКТІВ*

1. ВСТУП

Коли у четвер, 15 жовтня 1959 р. на той час уже легендарний Провідник українських націоналістів Степан Бандера впав мертвим на сходах свого будинку в Мюнхені, місцева поліція і преса були геть розгублені. Але дуже скоро було висловлено здогад, що Бандера міг стати жертвою атентату. Тільки у 1961 р. стало достеменно відомо, що його вбито на замовлення радянських таємних служб. Виконавцем замаху виявився Богдан Сташинський, якого, після того, як він в усьому зізнався перед Федеральним судом у сенсаційному процесі 1961 р., засудили лише як співучасника, хоча він власноручно здійснив убивство за допомогою пістолета з синильною кислотою.

Мюнхенські газети повідомили про смерть Бандери щойно в ранкових випусках від 19 жовтня 1959 р. Вже через декілька днів у них з'явилося припущення про замах. При цьому журналісти спиралися передовсім на слова українців, які проживали в Мюнхені. Цікаво, що 17 жовтня, тобто через два дні після вбивства, у місті гастролював державний український танцювально-вокальний ансамбль, який розпочав свою поїздку по Федеративній Республіці Німеччина видовищною виставою. Виступ у Мюнхені, який пройшов під посиленням наглядом поліції, був першим радянським заходом на виконання німецько-радянської угоди, підписаної 30 травня того ж року.

З наявних документів (передусім за 1958 р.) видно, що мюнхенська поліція мала напрочуд точні відомості про підготовку до замаху радянських і НДРівських таємних служб завдяки повідомленням

* З німецької переклав Юрій Жуковський.

Баварського земельного відомства з питань захисту Конституції. Насамперед, вона докладно знала про одну з «листовних» операцій радянської таємної служби 1958 р., яка, очевидно, була підготовчим етапом до запланованого замаху. Як тепер відомо, ця операція мала скерувати підозру на еміграційні угруповання, які конкурували з Бандерою.

2. ЗАМАХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ВИБУХІВКИ ТА АНОНІМНІ ЛИСТИ 1958 Р.: ПРИГОТУВАННЯ КГБ ДО ЗАМАХУ 1959 Р.

У Мюнхені 18 квітня 1958 р. на вул. Цеппелінштрассе, 67, у штаб-квартирі Організації Українських Націоналістів, було здійснено замах із застосуванням вибухівки. Пізніше до поліції надійшов анонімний лист, у якому стверджувалося, що в цьому будинку люди Бандери зберігали радіопередавачі, зброю та вибухові речовини, а тепер, після нападу, перевезуть усе це в інші місця. Також анонім заявив, нібито він довідався з «розмов», що люди Бандери колись у таборі переміщених осіб у Фрайманні вбили українців Чайковського, Печору, Скобу і Петрова і що саме Бандера підписав смертні вироки іншим українцям. за його словами, і Лев Ребет був отруєний за наказом Бандери.

Наскільки нам тепер відомо, цей лист був початком «листовної» операції під керівництвом КГБ. 20 липня 1958 р. німецькі адресати одержали розмножене гектографічним способом звернення «групи українських емігрантів, які живуть у Федеративній Республіці Німеччина» з проханням захистити їх від терору «фашистської організації з Бандерою на чолі»:

«Цю організацію, засновану на принципах диктатури, смертельного страху і ненависті до всіх інших народів, у тому числі й до німецького, очолюють справжні бандити. Вождь цієї організації, Степан Бандера, розпочав свою «діяльність» із вбивства польського міністра Перацького в 1934 році, за що був засуджений польським судом спочатку до смерті, а пізніше — до довічного ув'язнення.

Заступник Бандери, керівник так званого «Антибільшовицького блоку народів» Ярослав Стецько у 1941 році був призвідником розбійницьких акцій проти українського і польського населення та

німецьких поселенців в Україні. За це він був арештований гестапо і відправлений у концтабір.

Керівник так званої Служби безпеки ОУН Іван Кашуба замордував багато людей. На доручення Бандери Кашуба і його поплічники у підвалах у Фрайманні в Мюнхені замучили до смерті емігрантів Печору, Чижевського, Мороза, вченого Петрова та інших. Бандера, Стецько та їхні поплічники на вул. Цеппелінштрассе, 67 у 1954 році одногосно, не маючи на це права, засудили до смерті своїх політичних противників Богдана Підгайного, Модеста Ріпечького, Лева Ребета, Володимира Стахова, Романа Ільницького та інших. Кашуба, Зброжек, Сушко, Мудрик отримали завдання виконати цей вирок.

Частина цих засуджених до смерті людей врятувалася втечею до США та Канади. Ті, які залишились у Федеративній Республіці, живуть із постійним страхом бути застреленими, задушеними чи отруєними, тому що бандити вже почали виконувати вирок.

6 років тому бандити з вул. Цеппелінштрассе, 67 Гнип, Ціпера, Литвин зробили спробу вбити емігранта Гулая. Але вони були заарештовані й кинуті до в'язниці. Зараз їх відпустили, і вони разом із Бандерою готують нове вбивство».

Одночасно українцям у Мюнхені був доставлений україномовний лист від імені легендарованої групи «Дніпро», в якому «кривавого хижака бандерівської СБ» І. Кашубу звинувачено в тому, що він 1949 р. вбив науковця Віктора Петрова.

«Вони у своїх підземеллях у Фрайманні замучили до смерті Василя Чижевського і Андрія Печору. Вони думали, що про їхні смертельні злодіяння ніхто не дізнається, що українці закордоном не дізнаються нічого про ці жахливі злочини. Сьогодні ми знаємо імена наших трьох братів, яких вбили люди Бандери у своїх підземеллях. А завтра ми, як і всі порядні люди, будемо знати також імена інших українців, які були вбиті катами бандерівської Служби безпеки. Кожен, хто прочитав ці рядки, поставить собі запитання: Чи відомо це все американським і німецьким органам влади, і якщо так, то чому вони не покарають Кашубу та СБ? Ми Вам відповідаємо: вони це знають; але не карають тому, що люди СБ служили їм вірою і правдою, і американські та німецькі пани надіються з допомогою СБ тримати Вас за межами Вашої любові батьківщини».

Баварське земельне управління з питань захисту Конституції в повідомленні Мюнхенській поліційній президії від 13 жовтня 1958 р. висловило думку, що цими «листовними» операціями керували з-за кордону: «Баварське земельне управління з питань захисту Конституції [...] має відомості, з яких можна зробити висновок, що розпочатою в липні 1958 року листовною операцією з дискредитації ОУН керували зі Сходу і що листи, виготовлені на Сході, у Федеративній Республіці, правдоподібно, розповсюджували кур'єри через пошту». Тільки після смерті Бандери з'ясувалося, що ці операції відіграли не останню роль у приготуванні замаху.

Баварське земельне управління з питань захисту Конституції так обґрунтувало свої висновки щодо «листовної» операції:

«Коли 28.03.1955 року у Східному Берліні був створений так званий комітет “За повернення на Батьківщину”, то це відділення радянської державної служби безпеки зосередило особливу увагу на ОУН Бандери. В однойменному виданні комітету постійно робилося напади на ОУН. [...] У радянській пресі також публікували підбурливі статті, в яких членів ОУН зображували як бандитів, злочинців, що вбивають невинних людей. Це роблять для того, щоб обґрунтувати провал акції повернення і налаштувати громадськість в Україні проти членів ОУН, які діяли в підпіллі. Справжня мета цієї пропаганди, яку у схожих формах провадять також проти інших емігрантських організацій, — позбавити еміграцію політичної сили і у такий спосіб усунути керівництво емігрантських організацій як політичний чинник. Але передусім потрібно було посіяти недовіру між емігрантами та державами, які їх прийняли.

Щоб створити видимість, нібито між самими емігрантами діяли так звані групи сприяння у вигляді комітетів, що опікуються поверненням людей на батьківщину, на території Федеративної Республіки Німеччина розповсюджували листівки легендарних груп “Сокол”, “Буревестник”, “Патриот” у російському, та “Дніпро” і “Трембіта” — в українському емігрантському секторі, які великими кількостями розсилали листи. Баварське земельне управління з питань захисту Конституції має беззаперечні докази, що ці листи й листівки виготовляли в Берліні-Карлсгорсті і доставляли кур'єром у Західну Німеччину для вкидання в поштові скриньки. Відомо, що

конверти і папір для листів, чорнило марки “Пелікан” і поштові марки задля цього купували у ФРН».

Описана радянська акція регламентувалася директивами, які відразу ж після війни були надані репатріантським комісіям. В інструкції № 6 від 26 квітня 1947 р., виданій особливо уповноваженим Міністерства державної безпеки СРСР при окупаційних військах, були перелічені основні заходи щодо дезорганізації еміграційних кіл: а) підтримувати і розпалювати всі суперечки між різними політичними емігрантськими групами, б) сприяти злочинності у таборах і організувати в них власну сітку, щоб узяти під контроль усіх, хто там перебуває, в) переконати поліцію союзників у тому, що більшу частину злочинів скоюють емігранти й таким чином загострити відносини між емігрантами й союзницькими окупаційними групами.

У розслідуванні щодо Бандери, розпочатому на підставі анонімних листів, поряд із мюнхенською поліцією і державною прокуратурою Мюнхена-І були задіяні Баварське міністерство внутрішніх справ, Баварське земельне управління з питань захисту Конституції, Федеральне управління з питань захисту Конституції, Земельне кримінальне управління і Федеральне кримінальне управління. Таке широке залучення сил пояснюється тим, що німецька сторона відразу вбачала тут цілеспрямовану акцію зі Сходу. Дивно проте, що сам Бандера, схоже, не був допитаний офіційно. Можливо, від нього отримували «конфіденційну» інформацію про конкретних осіб, а це означає, що він тісно співпрацював із Баварським земельним управлінням з питань захисту Конституції або з іншою, не вказаною в документах «Організацією Гелена» — попередницею Федеральної розвідувальної служби. Наприклад, одна справа, відкрита проти Бандери у Державній прокуратурі у зв'язку з фальшивими показами під присягою, 1956 р. була закрита з міркувань державної безпеки (§ 170 II КПК).

Розслідування, розпочате восени 1958 р. на основі обвинувачень, висунутих в анонімних листах, Державна прокуратура припинила вже 1 грудня 1958 р.

3. ЗАМАХИ НА СТЕПАНА БАНДЕРУ ДО 1959 Р.

Після смерті С. Бандери німецька поліція взялася за розслідування всіх попередніх замахів на нього. Вихідним пунктом у цій справі було те, що їхній організатор — КГБ.

У документах згадується про спробу здійснити замах 1947 р. з допомогою радянського агента Ярослава Мороза на доручення МГБ УРСР. Мороз був членом ОУН, і коли він як кур'єр 1946 р. повертався з Німеччини, то потрапив до рук емгебістів і був завербований. 3 січня 1947 р. його вирядили із завданням до Мюнхена, оскільки всередині ОУН якраз назрівав конфлікт. Тоді МГБ дотримувалося схожої тактики, як і в 1958—1959 рр. Заплановані вбивства Бандери і Стецька, з одного боку, та Лебеда і Гриньоха — з другого, мали б виглядати як внутрішні порахунки між групами-конкурентами.

У 1948 р. іншому радянському агенту, кап. Володимир Стельмащук (він працював під різними іменами), який тісно співробітничав із польською підпільною Армією крайовою, було доручено виконати замах на Бандеру. Інша спроба атентату відбулася 1952 р.

Усі згадані акції або зупинилися на стадії підготовки, або були вчасно розкриті.

4. ХАРАКТЕРИСТИКА СТЕПАНА БАНДЕРИ І ОУН, СКЛАДЕНА БАВАРСЬКИМ УПРАВЛІННЯМ З ПИТАНЬ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЇ

У зв'язку з розслідуванням вибуху на вул. Цеппелінштрассе, 67 у квітні 1958 р. і подальшими «листовними» акціями Баварське земельне кримінальне управління та Баварське земельне управління з питань захисту Конституції склали численні довідки про ОУН, з яких випливає, що вони дуже добре були обізнані з цілями української еміграції. В одному з висновків від 5 серпня 1958 р. Баварське земельне управління з питань захисту Конституції ось як визначало роль Бандери в ОУН після війни:

«1946 року в Мюнхені відбувся конгрес ОУН Бандери, на якому ОУН, що опинилась у західній еміграції, на знак свого зв'язку з ОУН на батьківщині прибрала назву “Закордонні Частини ОУН” — ЗЧ ОУН. Політичну декларацію від 1943 року було переглянуто і той абзац, у якому Німеччину та Радянський Союз оголошувано

головними ворогами України, змінено в тій частині, яка стосується Німеччини. 1954 року на поверхню вийшов конфлікт, який існував усередині ОУН уже кілька років. Частина членів на чолі з Лебедем, що проживав у США, засудила дотеперішній принцип керування і вимагала запровадити в закордонних структурах ОУН колегіальний, демократичний принцип, як це, можливо, було на батьківщині. Але розбіжності поглядів поглиблювалась на ідеологічному ґрунті. Опозиційна група хоче опиратися на сили на батьківщині та на її ідеологічну концепцію і брати до уваги соціальну свідомість людей, які живуть там. До тієї концепції належить, приміром, націоналізація всіх основних галузей економіки. Бандера ж хоче будувати соціально-економічний лад у державі на принципі індивідуальної власності на засоби виробництва тощо. Він називає програму опозиції “нігілістичною, антихристиянською та матеріалістичною”. Окрім того, опозиції закидається залежність від політики США. Обидві групи покликаються на “волю Проводу” на батьківщині і підкреслюють значення боротьби в Україні. Але насправді Бандера прийшов до переконання, що керівництво на батьківщині не уникнуло впливу ворожих, лівих радикальних сил [...] Група Бандери володіє частиною будинку на вул. Цепелінштрассе, 67, який був побудований спільно із зацікавленою німецькою стороною. Пожертвування українців з усього світу вже покрили частину суми, яку треба було, скоріше за все, виплачувати частинами. Там розміщуються структури визвольного руху і їхня друкарня. Друкований орган цієї групи — “Шлях перемоги”. Згідно з наявними даними, переважна частина членів залишилася з Бандерою. Вони також сприяли фінансуванню організації за допомогою своєрідних внесків “На визвольний фонд”. За даними опозиційної групи, Провід ОУН за останні п’ять років отримав тільки з Канади 900 тис. доларів. Внески, отримані зі США, мають перевищувати цю суму.

До тих, хто дає кошти Бандері, належить також Апостольський візитатор Греко-Католицької Церкви в Римі, архієпископ І. Бучко. Відомостей про інші джерела фінансування немає.

При Проводі діє секретний відділ, який підлягає особисто Бандері і покликаний підтримувати зв’язки з Україною та з тамтешніми нелегальними організаціями і допомагати їм. Ця служба безпеки (СБ) ОУН може бути охарактеризована як служба розвідки і контррозвідки. Як керівник цієї організації, Бандера наділений

диктаторськими повноваженнями. Покора у чітко зорганізованій ОУН — найвищий закон. Ці суворі правила можуть здаватися керівництву ОУН виправданими, адже у своїй визвольній боротьбі організація мусила приносити надзвичайно великі жертви. Більшість членів сиділи у польських, радянських і німецьких в'язницях. Через зради життя багатьох прибічників на батьківщині опинилося під загрозою. Тому ОУН усіма засобами захищається від проникнення радянських агентів, що, з огляду на непрозорість інших емігрантських груп, можна оцінити позитивно».

5. ЗАМАХ НА СТЕПАНА БАНДЕРУ ЯК ЧАСТИНА ОПЕРАЦІЇ НДР, СПРЯМОВАНОЇ ПРОТИ ФЕДЕРАЛЬНОГО УРЯДУ

На сьогодні вже відомо, що до заходів проти українських екзильних груп у Мюнхені значною мірою була залучена також Державна служба безпеки НДР. З'ясувати її роль ще зможуть документи колишнього Міністерства державної безпеки (т. зв. Служб Гаука). У рік смерті Бандери НДРівська служба безпеки найбільше була заклопотана діяльністю тодішнього міністра з питань біженців Теодора Оберлендера під час війни. У східнонімецьких газетах, особливо у «Ноес Дойчланд» («Нова Німеччина»), з'являлися статті, в яких йшлося про розстріли поляків та євреїв у Львові в 1941 р. Західнонімецький журнал «Шпігель» підхопив цю тему у своєму номері від 2 грудня 1959 р. Згідно з його публікацією, Оберлендер із розбитої польської армії сформував українські добровольчі батальйони і згодом діяв як офіцер і «порадник», тобто як політичний керівник батальйону «Нахтігаль». Цей батальйон у ніч з 29 на 30 червня 1941 р., після відходу російських військ, вступив до Львова. Трохи пізніше до міста ввійшли окупаційні війська. 1959 р. Оберлендерові і його батальйону приписали розстріл 30 польських інтелігентів — адвокатів, лікарів, інженерів, професорів та духовних осіб, хоча Оберлендер завжди заявляв (і згодом це було підтверджено), що екзекуцію провели перед відступом росіяни. Розстріли євреїв у Львові (Янівський табір), що їх у східнонімецьких виданнях тоді також приписували Оберлендерові та його українському батальйону, здійснили окупаційні війська СС, це вплигло

зі щоденника відповідального обер-шарфюрера Ландау і було вже доведено на Нюрнберзьких процесах щодо дій окупаційних військ (айзацгруппе) та інших судових процесах.

Пропаганда проти Оберлендера, яку розгорнула Східна Німеччина, зміст закидів проти нього свідчать, що **замах на Бандеру** був спрямований не тільки проти українських еміграційних організацій, його **належить розглядати також як частину ширшої операції, спрямованої проти уряду Аденауера і його політики щодо німецьких утікачів та дестабілізації Сходу, особливо НДР.**

6. ЮРИДИЧНИЙ ЕПІЛОГ

Насамкінець потрібно коротко розглянути процес проти убивці С. Бандери Богдана Сташинського, який 1962 р. провела Третя колегія з кримінальних справ Федерального суду в м. Карлсруе. В ході слухань з'ясувалося, що це вбивство влаштували ті самі люди, які провели спецоперації 1958 р. Вирок, оголошений Федеральним судом у карних справах 19 жовтня 1962 р., відомий кожному німецькому юристові, оскільки він набув великого значення для історії німецького кримінального права. Сташинського, який за допомогою пістолета з ціаністо-водневою кислотою вбив не тільки Степана Бандеру, але й письменника Лева Ребета (12 жовтня 1957), засудили не як виконавця, а лише як **співучасника**, він був покараний тільки вісьмома роками виправних робіт. Рішення Федерального суду базувалося на так званому суб'єктивному вченні про співучасть, яке сьогодні більше не застосовується. Згідно з цією теорією, співучасником є той, хто скоює діяння з усіма ознаками злочину, але робить це не самовільно. У формулюванні суду це звучало так:

«Скоїти обидва вбивства обвинуваченому доручив, згідно з достовірними даними судового розгляду, радянський “вищий орган”, щонайменше урядового рівня, за участі Шелєпіна, тодішнього голови Комітету державної безпеки, й Ради Міністрів СРСР (КГБ). Це підтверджують викладені обставини, особливо спосіб подання наказу, нагородження орденом і відповідні документи. Експерт чітко показав: від часу смерті Сталіна у 1953 році накази про вбивство та інші неподобні заходи проти радянських громадян і інших осіб [...]

часто підписував керівник КГБ. Фактично з 1956 року [...] їх міг [...] вирішувати один орган, який складався з багатьох членів уряду, але вже не КГБ. Ці дані збігаються [...] з даними обвинуваченого про відданий наказ. Вони підтверджуються тим, що Сташинський отримав бойовий орден Червоного прапора у Карлсгорсті за виконання “важливого урядового доручення” (про що заявляли радянський генерал у Карлсгорсті і Шелепін у Москві), або, як вказано у “Службовій характеристиці” КГБ від 28 грудня, — за “вирішення важливої проблеми”. Особи, які дали наказ Сташинському, замовляючи обидва замаху, визначили наперед їхні основні параметри (жертва, зброя, засоби, спосіб застосування, час виконання, місце). Вони діяли навмисно. Пістолети з отрутою, виконані на їхнє замовлення і “вже багато разів успішно застосовані”, замовлення з конкретними вказівками, зокрема, доводять, що вони [...] ці вбивства задумали і хотіли цих смертей. Як автори, або особи, що смикають за нитки, вони, у прямому значенні, керували волею злочинця [...] Саме тому ці автори і є злочинцями, тими, хто здійснив навмисне вбивство через третю особу».

Цією новою інтерпретацією поняття «співучасник вбивства» судді, звичайно ж, хотіли винагородити співпрацю Сташинського. Оскільки ж керівник секретної служби Шелепін був однозначно кваліфікований цим судовим рішенням як головний злочинець, то пізніше, коли він хотів в'їхати до Німеччини, виникли дипломатичні ускладнення.

Сьогодні Кримінальний кодекс Німеччини у § 25 чітко говорить: як злочинець буде покараний той, «хто особисто [...] виконав злочинне діяння».

Андрій Шевців

ЗАКЕРЗОННЯ: УКРАЇНСЬКИЙ РАХУНОК

У польській історичній науці чимало написано про польсько-український конфлікт 1943—1947 рр., — ця тема не втрачає суспільно-політичної гостроти від часу тих подій. Мірилом об'єктивності польських дослідників є їхній поступ у з'ясуванні числа цивільних жертв, особливо з українського боку. Відразу зазначимо, що ці підрахунки навряд чи коли-небудь зможуть претендувати на точність, — хоча б тому, що розмежування цивільних та військових є дуже умовним. Слід враховувати, що багато українців належало до «напіввійськових» самооборонних кущових відділів (СКВ), а також до цивільної, іноді озброєної мережі ОУН. Водночас, польські військовики у своїх звітах часто називали загиблих цивільних українців вояками, щоб уникнути відповідальності перед командуванням. Іван Кривуцький, який особисто складав списки жертв польських нападів на села Бахів та Березка в березні 1945 р., зазначив в інтерв'ю авторові цієї статті, що він вносив туди не лише загиблих, чиї тіла було знайдено, а й тих, хто зник безвісти. Зниклі складали вагому частину, хоча багато хто з них насправді врятувався втечею; за словами І. Кривуцького, потім дехто повертався до своїх домівок¹. Як пише історик Гжегож Г. Мотика, «у різних повідомленнях чисельність жертв в одній місцевості коливалася від 100 до 1 300 осіб. Часто такі суперечності може вирішити лише ексгумація»². Однак навіть приблизні підрахунки мають об'єктивні межі. Тож, мета цієї статті — з'ясувати стан вивчення в польській історіографії чисельності втрат українського цивільного населення, завданих польськими військовими формуваннями на Закерзонні в 1943—1948 рр.

Нас цікавить час (у роки Другої світової війни та в роки повоєнні), коли на території нинішньої Польщі польські військові формування

¹ Інтерв'ю з Іваном Кривуцьким, 1921 р. н., взято в с. Сокільники 11.11.2006 р.

² Motyka G. *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948.* — Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. — S. 481.

здійснювали збройні напади на українські села, внаслідок яких гине цивільне населення, що не мало змоги чинити рівноцінного спротиву*. Цей час можемо поділити на два основні періоди: розгортання «холмського фронту» та здійснення депортації.

Під першим періодом маємо на увазі події весни 1944 р. на Холмщині, коли точилися бої між Українською Повстанською Армією (УПА) та Армією крайовою (АК) за контроль над стратегічними підступами до Львова. Тоді сторони очікували, що повториться ситуація 1918 р., коли після ослаблення основних гравців світової війни в протиборство вступили українці та поляки, намагаючись закріпити спірні терени за собою. Цього разу німці також відіграли не найменшу роль: вони загострювали міжнаціональну напругу, особливо 1943 р., виселяючи поляків із сіл Замойщини та заселяючи звільнену територію українцями.

Період депортацій — це осінь 1944 — літо 1947 рр. У Польщі поступово утверджувалася комуністична влада, керована з Кремля, яка, щоби здобути підтримку суспільства, взялася за творення однопартійної держави, виселяючи всіх неполяків за межі країни. Це стосувалось передусім українців. Аби змусити їх покинути рідні землі, влада вдавалася до найбрутальніших методів. Як пише Євгеніуш Миронович, «українці, як і німці, після війни мали в поляків погану славу. Політика влади тішилася повною суспільною підтримкою. Документи органів місцевої влади свідчать, що саме з найнижчих щаблів лунали заклики до радикальних дій — до заходів, яких вживали на найвищих щаблях. До 1949 р. українців не захищало законодавство. А з огляду на те, що на теренах СРСР тривав український збройний опір, радянська влада розв'язала полякам руки у вирішенні української проблеми»³. Жорсткі репресії польської комуністичної влади супроводжували акції антикомуністичного польського підпілля, яке мстилося цивільному українському населенню Закерзоння за антипольську діяльність УПА на теренах Волині та Галичини в 1943—1944 рр. Крім того, на теренах Польської Народної Республіки (ПНР), передовсім це стосувалося прикордоння, вільно

* Ця тема, на нашу думку, особливо важлива, оскільки міжнародне право такі події кваліфікує як військові злочини.

³ Mironowicz E. *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944-1947 // Akcja «Wisła»*. Red. J. Pisuliński. — Warszawa, 2003. — S. 63.

діяли відділи НКВД СРСР. Їхньою метою було розбити УПА, задля цього вони вдавалися до провокативних нападів на українські села.

Два названі періоди — час найбільших втрат серед українського населення Закерзоння. Проте також слід узяти до уваги «пролог» закерзонської трагедії — вбивства близько півтисячі українських інтелігентів на Холмщині в 1942—1943 рр. — та її «епілог» — операцію «Вісла» й концтабір у Явожно.

Польську історіографію питання умовно поділяємо на два періоди: комуністичний та сучасний. Популярність тематики українського визвольного руху на Закерзонні у польській історіографії визначили політичні чинники. Польська офіційна пропаганда скористалася численними українськими акціями для того, щоб уособити українську меншість у стереотипному образі внутрішнього ворога. У перманентній пропагандивній боротьбі з цим «ворогом» відбувалась консолідація суспільства в ПНР. Характерно, що польські автори поверталися до теми українського визвольного руху щоразу, коли в країні ставалися раптові політичні зміни. Політизованість польської комуністичної історіографії значно знижує наукову вартість досліджень. Однак завдяки зацікавленості офіційної Варшави дослідники мали доступ до потужної джерельної бази.

Після 1989 р., коли в Польщі розпочались політичні зміни, комуністична історіографія припинила існувати. Першим вагомим чинником, який вплинув на подальший розвиток історичної науки в Польщі, було скасування політичної цензури. Наступним, не менш важливим, стало розширення доступу до джерельної бази, що було наслідком політичних змін не тільки в Польщі, а й в Україні та Росії. Окремо варто зважити на розвиток української історіографії, адже польські науковці значною мірою спрямовують свої дослідницькі зусилля на дискусію з українськими колегами. Варто також звернути увагу на політичне значення об'єктивного висвітлення історії УПА в Польщі як фактора відмови від тоталітарного минулого (як комуністичного, так і попередніх епох) та засобу лібералізації польського суспільства. Для деяких польських істориків реанімація тез комуністичної історіографії про УПА означає повернення суспільної свідомості до цінностей тоталітаризму. Поза тим не слід забувати про зв'язок сучасної польської історіографії з доробком історіографії комуністичної, а також про вплив на неї дискусій в еміграції.

Найґрунтовнішим дослідженням комуністичного періоду про український визвольний рух у Польщі є монографія Веслава Шоти і Антоні Щесняка «Дорога в нікуди». Вони покладають вину за терор проти українського населення тільки на польське антикомуністичне підпілля. Польські історики пишуть, що ці акції були відповіддю на «пацифікацію десятків польських сіл» на теренах Закерзоння, яку нібито чинила УПА⁴. Однак вони зазначають, що головна причина антиукраїнського терору полягала «в ненависті польських націоналістів до українського народу взагалі»⁵. Між іншим дослідники стверджують, що найжорстокіших знущань зазнали ті закерзонські українці, які були прихильниками комуністичної влади⁶.

В. Шота і А. Щесняк не подають узагальнених відомостей щодо чисельності українських цивільних жертв польського терору на Закерзонні, проте наводять цифри стосовно окремих інцидентів. Зокрема, вони згадують про 198 українців із с. Верховина, яких 6 червня 1945 р. замордували відділи НСЗ (NZS — Narodowe Siły Zbrojne — Національні Збройні Сили) під командуванням ‘Сірого’⁷. Історики зазначають: «Антиукраїнський терор проводили здебільшого відділи НСЗ і НОВ (NOW — Narodowa Organizacja Wojskowa — Національна Військова Організація), які часом із цією метою навіть організовували тривалі рейди»⁸.

Автори «Дороги в нікуди» замовчують факти терору силових структур комуністичної Польщі проти цивільних українців. Вони пишуть: «За неповними даними, втрати українських націоналістів за період від червня 1945 р. до березня 1947 р. складають 3 393 загиблих. Можна припускати, що точні дані підняли би це число до близько 4 000»⁹. Однак Шота і Щесняк наголошують, що всі ці люди були озброєні і загинули в боях¹⁰. На жаль, нам не вдалося знайти у праці відомостей щодо зброї, здобутої в сутичках з українськими

⁴ *Szczęśniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 345.*

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.* — S. 346.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.* — S. 421.

¹⁰ *Ibid.* — S. 422.

партизанами, щоб пересвідчитись, чи дійсно більшість загиблих могли бути озброєними. Зрештою, дослідники самі ж визнають: «Траплялись також випадки, коли гинули цивільні українці, випадково втягнуті у вир боїв¹¹».

Відомості про трагедію Верховини автори почерпнули безпосередньо з архівних джерел. Натомість втрати визвольного руху від червня 1945 р. до березня 1947 р. було підраховано на підставі архівних матеріалів та інформації, засвідченої в науковій літературі. Польські дослідники підсумовували результати діяльності деяких військових з'єднань. Неточність підрахунків була зумовлена браком інформації щодо кількох з'єднань, які, щоправда, складали незначний відсоток від усіх сил, залучених до боротьби з УПА.

Маючи широкий доступ до польських архівів, автори «Дороги в нікуди» ретельно підраховували польські жертви серед цивільного населення. Натомість щодо української сторони вони чомусь не зробили аналогічних підрахунків, наголосивши на тому, що польські війська знищували лише тих українців, які були озброєними та вступали в бій.

Безперечним проривом у дослідженні українського визвольного руху в польській історіографії стала стаття «Польсько-український конфлікт 1943—1947»¹² Тадеуша Ольшанського, опублікована 1989 р. у Франції. Польський історик зробив першу спробу узагальнити кількість українських жертв на Закерзонні, зазначивши, що вже на зламі 1942/1943 рр. у Люблінському воєводстві від рук поляків загинуло близько 400 українців (повідомлення українських діаспорних науковців)¹³. Також він згадує про т. зв. «холмський фронт» — українсько-польські бої навесні 1944 р. на Холмщині. Т. Ольшанський пише про те, що польські партизани масово палили українські села (тільки в гмінах Сагринь і Крилів від 9 до 12 березня спалено 17 сіл, а в с. Сагринь загинуло близько 500 осіб)¹⁴. Однак дослідник не наводить узагальнених цифр.

¹¹ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. — S. 422.*

¹² *Lukaszów J. [Olszański T. A.] Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 // Zeszyty Historyczne. — Paryż, 1989. — Z. 90. — S. 159–199.*

¹³ *Ibid. — S. 166.*

¹⁴ *Ibid. — S. 182.*

Т. Ольшанський проаналізував відомості, подані у В. Шоти та А. Щесняка: «Згідно з офіційними повідомленнями, під час операції “Вісла” загинуло 186 солдатів та 333 функціонери УБ (UB — Urząd Bezpieczeństwa — Управління Безпеки. — А. Ш.) та міліції, а з українського боку “ліквідовано (вбито або схоплено) 1 506 осіб”. Така диспропорція наводить на думку, що більшість убитих українців були цивільними. Із наведеного зрозуміло, що загальні втрати українців сягають 5 500 вбитих, щоправда, не згадано про тих, кого замордувало польське підпілля. Видається правдоподібним, що українські втрати в Польщі від осені 1944 р. до кінця 1947 р. становлять близько 8—10 тис. полеглих та замордованих, — втрати колосальні з огляду на кількість української меншини в Польщі»¹⁵.

Відзначимо, що для написання цієї статті Т. Ольшанський використав лише опубліковані джерела, зокрема видані в ПНР, а також «Літопис УПА». Крім того, він опрацював дослідження офіційних польських істориків-комуністів, українських дослідників у діаспорі та спогади очевидців.

Ришард Тожецький, який починав свою наукову кар’єру в комуністичній Польщі з дослідження українського питання в політиці нацистської Німеччини¹⁶, у посткомуністичний період написав монографію «Поляки та українці. Українська справа під час II Світової війни на теренах II Речі Посполитої»¹⁷. Автор не подав узагальнених відомостей щодо кількості жертв серед українців Закарпаття, хоча на час виходу книги в польській історіографії вже були спроби зробити такі підрахунки, наприклад у згаданій статті Т. Ольшанського¹⁸. Проте він висвітлив деякі аспекти проблеми. Зокрема зазначив, що протягом 1944 р. і до травня 1945 р. на теренах Закарпаття брутально діяли відділи НКВД. У деяких випадках терору зазнавали цілі села. Р. Тожецький зауважив, що співпраця місцевих поляків з НКВД в антиукраїнських акціях була вимушеною: «[...] тільки одиниці могли згодитись на таку співпрацю не з примусу»¹⁹. Згадано і про причину жорстокості цього конфлікту: за

¹⁵ Łukaszów J. [Olszański T. A.] *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*. — S. 199.

¹⁶ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*. — Warszawa, 1972.

¹⁷ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. — Warszawa, 1993.

¹⁸ Łukaszów J. [Olszański T. A.] *Walki polsko-ukraińskie...* S. 159 — 199.

¹⁹ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy*. — S. 298.

роки радянських та нацистських репресій людське життя знецінилося²⁰. Дослідник переконує, що протистояння поляків та українців навмисне підтримували німці. На його думку, найпомітніше це було на Люблінщині, тобто на Закерзонні²¹. Р. Тожецький пише, що інформація про число жертв польсько-українського конфлікту на Закерзонні є доволі приблизною через брак даних²². Утім, він згадує про конкретні випадки польського терору, зокрема у селах Завадка Морохівська та Верховини. У примітках наведено перелік джерел, із яких можна почерпнути більше інформації про антиукраїнські акції поляків — документи польського підпілля з архівів Польщі, а також матеріали, опубліковані в праці В. Шоти та А. Щесняка «Дорога в нікуди»²³. Виконавцями нападів на українські села були різні формування польського підпілля: АК, БХ (BCh — Bataliony Chłopskie — Селянські Батальйони), відділи ВП (WP — Wojsko Polskie — Військо Польське), а також поляки, які співпрацювали з нацистами²⁴. На підставі документів АК автор стверджує, що напади польського підпілля на українські села були тільки формою відплати за аналогічні дії УПА²⁵. Він також цитує наказ для вояків АК, в якому є категорична заборона вбивати українських дітей та жінок, але зазначає, що в тогочасних умовах далеко не всі накази виконувалися²⁶. Значну увагу Р. Тожецький приділив мотивам обох сторін конфлікту. Зокрема, він пише, що поляки боролися за територію Західної України, «щоб утримати позиції Польщі в Європі. Вважалося, що володіння цим східним стратегічним буфером, яким за іншого розвитку подій можна би було пожертвувати, мало, власне, гарантувати ці позиції. Складність полягала в тому, що ці землі населяла чужа більшість, із якою раніше панівна меншість не хотіла і не змогла налагодити співжиття»²⁷. Дослідник стверджує, що польські сили пропонували українській стороні в обмін на визнання status quo ante bellum «фактичну рівність» у майбутній

²⁰ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy*. — S. 306.

²¹ *Ibid.* — S. 307.

²² *Ibid.* — S. 299.

²³ *Ibid.* — S. 289.

²⁴ *Ibid.* — S. 268.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.* — S. 289.

²⁷ *Ibid.* — S. 307–308.

державі. Також він наголошує на тому, що Й. Сталін поведився з українцями набагато гірше, аніж поляки²⁸.

Найбільш ґрунтовно польсько-українське протистояння на Закарзонні дослідив сучасний польський дослідник Ґжеґоґ Ґ. Мотика. Він пише, що в 1943—1944 рр. на теренах Люблінщини та Ряшівщини загинуло близько 3—5 тис. українців²⁹. Автор не погоджується з тезою Лева Шанковського про те, що операція УПА на Волині в липні 1943 р. була наслідком антиукраїнських дій польського підпілля на Холмщині. Він наполягає, що лише поява втікачів із Волині та Галичини на згаданих теренах спровокувала польське підпілля на масові антиукраїнські акції³⁰. Іншою причиною було переселення українців у польські села на Замойщині, населення яких депортували 1943 р. німці³¹. Також згадано про те, що у вересні 1943 р. на Люблінщині з'явилися листівки із закликом до поляків покинути ці терени — такі дії «доливали олії у вогонь»³². У відповідь на антипольські акції УПА на Люблінщині на початку 1944 р. польське підпілля в березні того ж року провело «партизанську офензиву», внаслідок якої спалено 20 українських сіл та замордовано 1 500 українців³³. Ґ. Мотика вважає, що УПА ставила собі за мету провести деполонізацію Люблінщини³⁴. Загалом, викладені факти справляють враження, що автор намагається виправдати дії польської сторони. Ґ. Мотика підводить читача до думки, що українці Люблінщини самі накликали на себе терор 1943—1944 рр.

Ґ. Мотика пише: «Особливо трагічні події трапилися на початку 1945 р. Десять від 15 лютого у смузі від Любачева по Сянік вчинено низку брутальних колективних та індивідуальних убивств українців. Неодноразово спалювали цілі села, проводили жорстокі розправи над українцями, котрі поверталися з робіт у Німеччині. Вбивства були скоєні як звичайними бандами грабіжників, так і

²⁸ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy*. — S. 309.

²⁹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. — Warszawa, 2006. — S. 398.

³⁰ *Ibid.* — S. 395.

³¹ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach*. — S. 172.

³² Motyka G. *Ukraińska partyzantka...* — S. 395.

³³ *Ibid.* — S. 396.

³⁴ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach*. — S. 206.

відділами АК, БХ, НЗВ (NZW — Narodowy Związek Wojskowy — Національний військовий союз. — А. Ш.) та урядовими військами. Не підлягає сумніву, що ці злочини скоїли поляки. Про це говорять виразно, незалежно один від одного, польські, українські та радянські документи. Невідомою є чисельність загиблих. Різні джерела подають відмінні дані»³⁵. Ґ. Мотика наводить перелік атакованих сіл і відомості щодо жертв. Цей перелік ґрунтується на польських та російських архівних джерелах, українських та польських публікаціях. Автор твердить: «Сукупно це дає від бл. 2 600 до 3 900 осіб, не рахуючи вбитих у Верховинах. [...] Згідно з даними НКВД, між березнем і травнем 1945 р. на Ряшівщині загинуло бл. 2 400 українців, можливо, це число найближче до правди»³⁶. У висновках дослідник пише, що на початку 1945 р. на Ряшівщині загинуло бл. 3—3,5 тис. українців³⁷. Ґ. Мотика бачить два основні чинники цієї хвилі терору: повоєнний період був сприятливим для поширення бандитизму; проведення радянських провокацій³⁸.

У висновках наведено узагальнені відомості: «В результаті боїв 1945—1948 рр. з українського боку загинуло бл. 6—7 тис. осіб, здебільшого цивільних. [...] Загалом у 1943—1948 рр. на теренах сучасної Польщі загинуло бл. 7—8 тис. поляків та бл. 10—12 тис. українців»³⁹. Звернімо увагу й на те, що у вказаних цифрах зведено цивільні та військові втрати.

У праці Ґ. Мотики «Так було в Бескидах. Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр.» найґрунтовніше з-поміж інших наукових публікацій досліджено питання втрат українського цивільного населення, заподіяних польськими військовими формуваннями на Закерзонні в 1943—1948 рр. Автор використав широку джерельну базу архівів Польщі, України та Росії. Окрім цього, Ґ. Мотика послуговувався численними опублікованими монографіями, документами й спогадами. Також він сам зібрав свідчення кількох очевидців, зокрема Івана Кривуцького, котрий як член Служби безпеки ОУН особисто складав списки загиблих українців у селах Бахів та

³⁵ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach*. — S. 238.

³⁶ *Ibid.* — S. 241.

³⁷ *Ibid.* — S. 478.

³⁸ *Ibid.* — S. 241—243.

³⁹ *Ibid.* — S. 481.

Березка. У працях дослідника є численні описи конкретних акцій, наприклад у Верховинах та Завадці Морохівській. Відзначимо, що автор цитує польські й українські джерела (трагедія с. Сагринь)⁴⁰. На нашу думку, інформація Г. Мотики щодо українських жертв на Закерзонні найвірогідніша, порівняно з результатами досліджень інших науковців. Спостерігається, щоправда, деяка тенденційність історика у визначенні причин конфлікту. Утім, треба визнати, що він дає мінімум власних оцінок і максимум документально підтверджених фактів, які читач повинен аналізувати сам.

На сучасному етапі проблемою визначення чисельності українських цивільних жертв у польсько-українському конфлікті 1943—1944 рр. на теренах Закерзоння, oprіч науковців, займаються і правоохоронні органи. Закон про Інститут Національної Пам'яті — Комісію розслідування злочинів проти польського народу від 18 грудня 1998 р. наклав на слідчий відділ Інституту обов'язок розслідувати військові злочини, вчинені від 1 вересня 1939 р. до 31 грудня 1989 р. проти польських громадян, зокрема мешканців Галичини та Волині (сучасні кордони Польщі були узгоджені на міждержавному рівні 1945 р.). Якщо злочини були скоєні на теренах сучасної Польщі, то розслідування проводять навіть тоді, коли від них постраждали негромадяни Польщі, — це стосується передовсім українців, які втратили польське громадянство внаслідок зміни окупаційних влад упродовж війни або вже у повоєнні роки — у зв'язку з дискримінаційною політикою Польщі. 2002 р. Пйотр Заїонц опублікував повідомлення про діяльність Комісії⁴¹. В ньому йшлося про те, що Люблінське відділення Комісії проводить розслідування вбивств цивільного українського населення, вчинених 6 червня 1945 р. в с. Верховини, та акції, проведеної 9 і 10 березня 1944 р. в селах Сагринь, Ласків, Шиховичі й в інших місцевостях Грубешівського повіту. Слідство не встановило точної чисельності жертв антиукраїнської акції на Грубешівщині; приблизні ж підрахунки дали півтори тисячі осіб, серед яких велику частку становило цивільне населення⁴². Слідство повинно з'ясувати, чи метою

⁴⁰ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach*. — S. 187–188.

⁴¹ Zajac P. *Śledstwa prowadzone przez Główną Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu dotyczące stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 // Akcja «Wisła» / Red. J. Pisuliński*. — Warszawa, 2003. — S. 118–124.

⁴² *Ibid.* — S. 121.

акції польських партизанів було завадити очікуваній на 16 березня 1944 р. атаці українських сил, чи вона свідомо була спрямована проти цивільних українців, а отже особи, які брали в ній участь, підлягають кримінальній відповідальності. Щодо подій у Верховинах, крім головної версії, за якою пацифікацію села провели вояки НСЗ, вивчають також інші: припускають, що злочин було вчинено переродженим відділом ВП, НКВД чи УБ. 20 вересня 2001 р. в Ряшеві розпочато розслідування масових убивств 1—3 березня 1945 р. в Павлокомі, де загинуло 368 українців. Розслідують також загибель 150 українських мешканців с. Малковичі й кількох десятків українців у сусідніх селах. Існує «обґрунтована підозра», що виконавцями цих злочинів могли бути члени БХ⁴³. Ряшівська Комісія розслідує масові вбивства 25 січня, 28 березня і 13 квітня 1946 р., вчинені ВП в Завадці Морохівській, де загинуло близько сімдесяти українців. Із зібраного матеріалу стає зрозумілим, що 28 березня і 13 квітня 1946 р. солдати ВП розстріляли ще кільканадцять українців. Слідство перебуває на етапі з'ясування обставин цих подій. Комісія в Катовіцах провадить розпочате 1996 р. розслідування знущань над українцями функціонерів органів безпеки та охоронців Центрального табору праці в Явожно в 1947—1949 рр. Загалом від 1947 р. там було ув'язнено 3 760 українців, із яких 161 помер у таборі. У процесі слідства підтверджено факти знущання над в'язнями. У Явожно діяла система протиправних покарань за найдрібніші провини. Заслухані у справі свідки скаржилися на голод, який панував у таборі. Комісія в Познані розслідує розстріл 25 українців солдатами Червоної армії навесні 1945 р. в місцевості Кшивніца. З'ясовують персональну інформацію про постраждалих, їхніх родичів та про свідків цього злочину⁴⁴. Мета кожного розслідування — з'ясувати, чи було порушено кримінальне законодавство, і якщо так, то притягнути до відповідальності винуватців. Зауважимо, що багатьох осіб, яким можна висунути звинувачення, вже немає серед живих. Однак, згідно з законом, Комісія і в такому випадку повинна проводити ґрунтовне розслідування.

Характерною тенденцією для низки польських авторів (особливо комуністичного періоду) є вперте небажання подавати зведені

⁴³ *Zajac P. Śledstwa prowadzone przez Główną Komisję... — S. 122.*

⁴⁴ *Ibid. — S. 124.*

відомості щодо українських втрат. Такої позиції дотримувались Р. Тожецький, В. Шота й А. Щесняк, хоч вони й мали доступ до архівів. Підтвердження цьому — стаття Т. Ольшанського, який, послуговуючись лише опублікованими документами та працями (зокрема і згаданих авторів), ще 1989 р. спробував узагальнити інформацію про кількість українських жертв на Закерзонні. Він ствердив, що українські втрати в Польщі від осені 1944 р. до кінця 1947 р. склали близько 8—10 тис. полеглих та замордованих. Ще одним польським дослідником, який зробив нову спробу підрахувати українські жертви на Закерзонні, є Г. Мотика. За його даними, в 1943—1948 рр. на теренах сучасної Польщі загинуло близько 10—12 тис. українців. Т. Ольшанський, на відміну від Г. Мотики, не врахував півтори тисячі українців, які загинули на Холмщині навесні 1944 р., хоч і згадав про них у статті. Тому можна вважати, що дані цих дослідників загалом збігаються. Крім того, Г. Мотика опрацьовував безпосередньо архівні матеріали і міг порівнювати їх із широким колом наукових публікацій, яких ще не було, коли писав свою статтю Т. Ольшанський. Це дає підстави вважати, що на сучасному етапі відомості Г. Мотики найвірогідніші. Однак ні Т. Ольшанський, ні Г. Мотика не розокремлюють військових і цивільних жертв. Подальше дослідження власне цивільних втрат українців, заподіяних польськими військовими формуваннями на Закерзонні в 1943—1948 рр., може бути пов'язане з діяльністю Комісії розслідування злочинів проти польського народу.

ЮРІЙ ЗАЙЦЕВ

ЖИТТЄВЕ ПЕРЕВЕСЛО БОГДАНА ГОРИНЯ

ПРИНАГІДНИЙ СПОМИН АКАДЕМІКА ІСАЄВИЧА

Наприкінці січня 2006 р., за десяток днів до власного 70-річчя, Богдан Горинь подарував автору цих рядків книгу «Не тільки про себе» — талановиту й ґрунтовно документовану оповідь не лише автобіографічного, а й узагальнюючого, дослідницького характеру з численними портретами його сучасників, зокрема самовідданих поборників комуністичного режиму. Показавши книгу академікові Ярославу Ісаєвичу, я поділився думкою підготувати до Богданового ювілею невеличку розвідку. Невимушена розмова про Богдана Гориня набула форми інтерв'ю.

Ярославе Дмитровичу! Ваші дослідження в царині української культури зумовили знайомство не лише з писемними, мистецькими та архітектурними пам'ятками минушини, а й з багатьма сучасниками — творцями духовних надбань народу. З Богданом Горинем, Вашим однолітком, Ви, безсумнівно, зналися. Розкажіть, будь ласка, про це докладніше.

Ми познайомились, коли я був молодшим науковим співробітником Інституту суспільних наук (до якого, як тепер стало відомо, Богдана не допустив КГБ), а він — науковим співробітником Музею українського мистецтва, теперішнього Національного музею імені митрополита Андрея Шептицького. Я часто відвідував музей, щоб попрацювати в унікальній збірці рукописів та стародруків, і не раз мав нагоду розмовляти з Богданом Горинем. Добре пам'ятаю, яке велике враження на мене робили розповіді вченого про власні дослідження з психології творчості — ділянки зовсім мені невідомі. Його виступи і статті на цю тему завжди були принциповими, доброзичливими до людей з іскрою Божою і непримиренними до примітивізму, безкрилого ремісництва. Оригінальність наукового мислення і глибоке знання сучасної науки, зокрема праць західно-європейських філософів, забезпечували переконливість висновків.

*Богдан Горинь дарує книгу «Не тільки про себе» Ярославу Ісаєвичу.
Львів, Інститут українознавства. 2 липня 2007 р. Світлина Ю. Зайцева*

Тому, попри свою молодість, Богдан став великим авторитетом для митців, літературознавців (крім, очевидно, тих, хто були прислужниками антиукраїнських сил, і просто бездарних людей — втім, часто це були ті самі особи). Я не знав у той час про ще одну величезну заслугу Богдана Гориня перед українським народом — збереження джерельної підстави для власних спогадів, рятування від випадкової загибелі і від нищення антиукраїнською владою листів діячів культури, протоколів дискусій та інших документів національного громадського і культурного життя. Завдяки цьому такою глибокою і важливою для науки й нашої суспільної свідомості стала книга «Не тільки про себе», перший том якої щойно вийшов друком.

Отже, перед Богданом Горинем відкривалася перспектива сягнути неординарних наукових висот і втішатися зорепадом почесностей, а він обрав небезпечний шлях опонента режиму. Як Ви оцінюєте його вибір?

Характерною рисою Богдана Гориня як науковця-україніста було поєднання великого таланту дослідника давнього і сучасного

мистецтва з небуденним талантом літературного критика. Викликають пошану наукові здобутки тих років, коли він одночасно з дослідницькою працею присвячував багато сил і енергії важкій і небезпечній підпільній діяльності, яка ввійшла в історію і засвідчила перед світом та наступними поколіннями невмирущість української ідеї. Саме ця робота Богдана Гориня і його нечисленних на той час однодумців започаткувала вирішальний етап вільного руху, який закінчився відновленням Національної Державності.

Вочевидь, про арешти серпня—вересня 1965 р. серед української інтелігенції стало відомо в наукових колах. Як поставилися працівники нашого інституту до цих подій?

У час, коли прокотилася перша хвиля репресій і стало відомо про арешт Богдана Гориня, більшість співробітників Інституту суспільних наук співчували репресованим, захоплювались їхньою сміливістю, відданістю рідному народові. Багато з нас говорили про це не лише в родинному колі, але й на роботі і всім знайомим, яким довіряли.

Чи не змінилося Ваше ставлення до Богдана Гориня після його повернення з концтабору? Адже чимало колишніх знайомих при зустрічі з ним переходили на інший бік вулиці.

Концтабір не зламав Богдана Гориня, не зменшив його творчого завзяття. Він допомагав молоді як тільки міг. Наприклад, 1981 р., працюючи у Львівській картинній галереї, став вимогливим, але й дуже доброзичливим керівником дипломної роботи моєї доньки Лесі — випускниці училища імені Івана Труша. Це були великі мальовидла в коридорах школи № 34, присвячені дитинству Маркіяна Шашкевича. Думаю, що не тільки науковий рівень керівника, але й його знання психології творчості і людська доброта допомогли молодій мисткині стати на шлях творчого пошуку.

Імовірно, життєве кредо Богдана Гориня мало аналоги в історичній ретроспективі?

Як мені здається, Богдан Горинь однаково важливими вважав свою політичну діяльність і наукову та культурно-просвітницьку творчість. Мені він нагадує тих діячів національного

відродження доби Шашкевича, яких їхні сучасники в Чехії називали «будителями». Адже все, що він робить від 60-х рр. дотепер, спрямоване на пробудження національної свідомості і — ширше — на активізацію державницького потенціалу і творчих можливостей нації.

«КРУГЛІ» ДАТИ

Ювілеї існують, вочевидь, для того, щоб ми за щоденною круговертю подій мали змогу мовити щире слово про порядну людину. А якщо вона ще й національного виміру, то безпам'ятство — гріх перед сумлінням. 10 лютого 2006 р. в колишньому будинку Центральної Ради УНР (нині — Будинок вчителя) в Києві відбулись урочистості з нагоди 70-ліття Богдана Гориня та презентація книги «Не тільки про себе». Відкрили вечір Петро Осадчук та Галина Левицька. Вступне слово виголосив лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка, друг ювіляра від 1962 р. Валерій Шевчук. Промовці Дмитро Павличко, Іван Драч, Євген Пронюк, Дмитро Степовик, Михайло Горинь, Олег Гринів, ген. Микола Мельник, інші офіційні особи, друзі, колеги охарактеризували високі людські, духовні, творчі й політичні якості Б. Гориня, а також сказали про неординарну літературно-художню, пізнавальну й історієзнавчу цінність його нової книги.

Прослуховую аудіозапис попереднього Богданового круглоріччя в Національному музеї українського мистецтва у Львові 10 лютого 1996 р. Академічно витримане і водночас по-дружньому щире слово проф. Миколи Ільницького, розповідь про місце Богдана Гориня в буремному шістдесятництві як апробація ґрунтового дослідження молодого й талановитого науковця Тараса Батенка, виступи гостей, друзів. І відповідь ювіляра: «Дорога мамо, дорога дружино, дорогі брати, дорогі близькі і рідні, а ви всі мені близькі і рідні. Пригадайте, як селяни крутять перевесло. Аби тугіше. Отак і життя всіх нас крутило. Кого більше, кого менше, але усі відчували оті потиски життя. А якщо брати час, то він крутив також свої перевесла і скручував цілі епохи, події, імена людей. За великим рахунком ми усі — стеблини у цьому перевеслі. А що роблять історики, мистецтвознавці, дослідники літератури. Вони розплітають

оті перевесла, витягують стеблину по стеблині, деякі кидають під ноги (це залежить від кон'юнктури), а деякі підносять угору, ставлять поруч них одних або інших, декого відсувають. І я також більш як 30 років розплітав те перевесло, де був заплутаний життєвий і творчий шлях Івана Севери [...]

Доля не тішила мене ювілеями, і її «круглі» дати міцно зафіксувались у моїй свідомості. Одна з перших — то було 30-річчя, тоді мені було страшенно холодно, бо був я в одиночній камері та ще й не одягнувся, бо брали мене влітку і ніхто не думав, що треба буде сидіти в лютому. В 40 років мені було дуже добре й тепло, я мав два котли: з лівої сторони водяний, а з правої — паровий. Між ними я почував себе знаменито і працював над книжкою про Івана Северу. Котельня для інтелігента — це унікальна можливість для праці. У 50 років також було мені дуже затишно. Я справляв роковини в картинній галереї разом з працівниками, а директор навіть указ видав з подякою за сумлінну працю. Це була перша моя нагорода»¹.

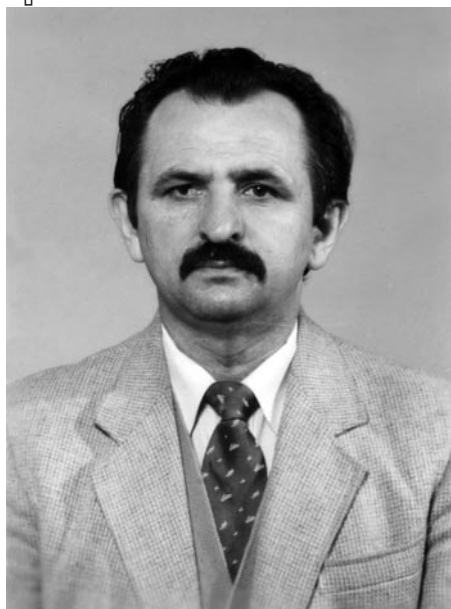
КРЕДО

8 листопада 2004 р. Чаюємо в затишному Богдановому помешканні на Прирічній у Києві. Розмовляємо на диктофон.

Пане Богдане! Як Ви себе ідентифікуєте як особистість в українському русі опору? Вас слід називати шістдесятником, опозиціонером чи націоналістом?

Я часто думав над поняттями «революція», «революціонер» і став послідовним противником революції як такої, і ніколи б не називав себе революціонером. Багато думав над основним законом природи, яким є еволюція, поступальний розвиток, який йде крок за кроком. Як росте, скажімо, дерево? Спочатку зав'язується його крона, через якийсь час воно цвіте, дає плоди, і це нормальний еволюційний процес. Я подумав, якщо є «революція» і «революціонер», то від слова «еволюція» теж повинно бути якесь похідне. І я себе зараховую до послідовних еволюціонерів — термін, який я ввів у вжиток. Таким чином, з приводу моїх поглядів на державне будівництво і на

¹ 60-річчя Богдана Гориня. Аудіозапис Юрія Зайцева від 10.02.1996 р.

Богдан Горинь

розвиток української історії, вважаю, що багато було допущено помилок у тому плані, що хотілося все і негайно. Все і негайно зробити неможливо. Кожне явище повинно визріти і зреалізуватись...

Навіть у нашій сучасній ситуації я схильний до думки, що еволюційні процеси йдуть нам більше на користь, ніж процеси відверто революційні. Наприклад, на чотирнадцятому році незалежності виступає кандидатом у президенти Ющенко, і національна свідомість прокидається аж за Дніпром. Стається те, що було немислимо за всю нашу довгу історію. Ми завжди мали одні настрої до Дніпра й інші на-

строї за Дніпром. А тут раптом Полтавська, Харківська, Чернігівська області дають майже такі ж результати, як центр України, як Київ. Київ навіть зрівнявся з Галичиною в підтримці. Це наслідок послідовних еволюційних процесів у свідомості нашого народу, у свідомості кожного громадянина. Отже, підсумовуючи свою відповідь на Ваше питання, я скажу, що належу до людей, які сповідують еволюційну теорію, називаю себе еволюціонером.

Але є дві стадії еволюції: одна річ, коли ми споглядаємо процеси і не втручаємося в них, і ті процеси можуть іноді засихати, як засихає дерево на поганому ґрунті. Але коли ми до еволюції будемо ставитися свідомо і будемо її стимулювати, то вона дасть прекрасні результати. Це так, як дає прекрасні плоди дерево, яке ми підливаємо, даємо йому відповідний харч, оберігаємо від шкідників.

Що стосується національного світогляду, я твердо стою на позиції української національної ідеї, буду їй вірний до кінця свого життя. Світогляд українця-патріота, українця, для якого розуміння ваги духовності нації і ваги держави для нації будуть завжди

тісно зв'язані. В цьому плані я є державником, який не уявляє собі нації без держави. Бо нація без держави — це нація завжди залежна, нація-колонія, нація-раб або нація, яку в різний спосіб експлуатують, одночасно руйнуючи її духовність. Тільки державна нація здатна відстояти свою самобутність і бути господарем на своїй землі.

Врешті, стосовно питань, які часто дискутуються: націоналіст я чи не націоналіст. Моя світоглядна позиція щодо місця громадянина в своєму народі така: я вважаю, що кожний, хто переживає за свою націю, хто думає про збереження її мови, її матеріальної і духовної культури, її економіки — ця людина може називати себе націоналістом. Але це не означає, що слово «націоналіст» треба носити записаним на чолі, бо я не сумніваюся в тому, що всі японці є націоналісти і всі китайці є націоналісти. Але їм не обов'язково це постійно декларувати, вони є нормальні громадяни, патріоти своєї вітчизни, і націоналізм їхній такий же органічний, як органічними є повітря, яким ми дихаємо, вода, яку ми п'ємо, і їжа, яку ми їмо. В цьому сенсі я також націоналіст².

ТВОРЧІСТЬ

Шлях у світ літератури й мистецтва відкрив Богданові Гориню його університетська дипломна робота «Питання психології творчості в праці Івана Франка “Із секретів поетичної творчості”». Її керівником був проф. Михайло Рудницький. У відгуку для захисту він написав, що це один із тих рідкісних випадків у його практиці, коли дипломну можна захищати як кандидатську дисертацію. А рецензент проф. Михайло Шаховський зазначив у виступі, що вона заслуговує на друк. Запрошений на захист ректор Євген Лазаренко, ознайомившись з роботою, сказав наприкінці М. Шаховському: «Віднесіть цю роботу в журнал “Жовтень” і скажіть редактору, що ректор рекомендує її до друку». Присутні привітали Гориня, а викладачі кафедри української літератури повідомили, що є думка скерувати його на працю в Інститут суспільних наук. Та радість була передчасною. Начальник університетського спецвідділу КГБ Валентин Кравченко викликав Гориня

² Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Богданом Горинем від 07.11.2004 р.

й сказав викинути з голови ілюзії про роботу в Інституті: «Поїдете в Кіровоградську область». Життя, щоправда, внесло свої корективи, бо завідувач Кіровоградського облвню заявив, що не має, куди подіти своїх випускників, і дав відкріплення. А скорочений варіант дипломної наступного (1960) року все ж був опублікований у «Жовтні»³.

Непересічну творчу потенцію молодого мистецтвознавця і літературного критика засвідчує бібліографія з 32 статей, опублікованих у журналах «Зміна» (4 статті) та «Жовтень» (5 статей), львівських і республіканських газетах, зокрема в «Літературній Україні», «Молоді України», у канадському тижневику «Українське життя». Цей перелік подав В. Чорновіл у книзі «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)» про кагебістське полювання на неконформістську інтелігенцію в середині 1960-х рр⁴.

Фаховий підхід до написання дипломної роботи допоміг Богданові ґрунтовно опрацювати проблему «Питання психології художньої творчості», з доповідями на таку тему він часто виступав у творчих колективах. Президія Спілки письменників України запросила його прочитати лекцію на семінарі-конференції молодих літераторів в Одесі у травні 1960 р. Був він також учасником IV Всесоюзної наради молодих письменників у Москві в травні 1963 р. Щоправда, секретар Львівського обкому партії В. Маланчук Гориня зі списку викреслив, проте Олесь Гончар наполіг на його участі як одного з керівників наради. Тоді ж Б. Гориня запросили на подібну республіканську нараду до Одеси⁵.

Цими ж роками Б. Горинь розпочав досліджувати проблеми «Шляхи розвитку мистецтва за роки УРСР», «Боротьба течій і напрямків у мистецтві 1920—1930-х років», замислив монографію про художника Опанаса Заливаха, поетів Івана Драча та Миколу Воробйова, скульптора Івана Северу. Частину замисленого він реалізував у концтаборі, решту — після повернення у «велику зону».

³ Горинь Б. *Не тільки про себе*. — К.: Пульсари, 2006. — С. 78–83.

⁴ *Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») / Збірник матеріалів, уклад В. Чорновіл*. — Львів: Меморіал, 1991. — С. 37–38.

⁵ *Психологія творчості митця // Літературна Україна*. — 1962. — 27 лист.; *Речмедін В. Місяць плідного навчання // Літературна газета*. — 1960. — 24 черв.; *Донець Г. І рости, і діяти // Молодь України*. — 1963. — 8 черв.

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Студентські роки Богдана Гориня припали на час переходу від сталінщини до так званої хрущовської відлиги з дозованою демократією. Це зумовило зміну тактики національно-визвольної боротьби, перехід її на новий рівень. Безперспективність насильницьких дій зробилась очевидною. Зброєю мало стати слово. На осмислення процесів, що визрівали, Богдана нашттовхнула переможна ненасильницька антиколоніальна боротьба індійського народу. Настільною його книгою на довгі роки стало «Моє життя» Махатми Ганді. З'явилася нова генерація творчої інтелігенції: Василь Симоненко, Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Алла Горська. До них згодом приєдналися Василь Стус, подружжя Калинців, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Опанас Заливаха, Валентин Мороз, Михайло Горинь і багато інших. Богдан мав приязні стосунки з більшістю з них, а особливо дружні — з Іваном Світличним, Іваном Драчем, Дмитром Павличком, Валерієм Шевчуком, Миколою Ільницьким, Миколою Петренком, Софією Кораффою-Корбут.

Творчість нового покоління митців, названих згодом шістдесятниками, не вписувалася в канони соціалістичного реалізму і компартійного розуміння декларованої в радянській Конституції свободи слова. Цензура часто забороняла не лише окремі твори, а й будь-які публікації багатьох нонконформістів. Відповіддю на цей виклик стала поява самвидаву. Богдан Горинь брав безпосередню участь у доборі матеріалів для позацензурного друку, організував їх копіювання на друкарських машинках, забезпечував поширення цих творів в Україні та передавав за кордон.

Розуміючи, що можливості машинописного друку обмежені, Б. Горинь замислив створити підпільну друкарню. Спершу з допомогою відповідального секретаря газети «Поліграфіст» Львівського поліграфічного інституту Павла Чемериса дістав кілька кілограмів шрифтів, які передав братові Михайлу. А згодом молодий прозаїк Петро Дідович порадив йому сконтактуватися з братом Валерією Шевчука Анатолієм — лінотипістом Житомирської обласної друкарні. Богданова поїздка до Житомира була успішною, і невдовзі перші відбитки самвидавних творів він відвіз Іванові

Світличному до Києва. Але серпневі арешти 1965 р. перервали реалізацію цього проекту⁶.

Прилучився Б. Горинь і до спроб популяризувати творчість молодих легальними шляхами. У травні 1962 р. до Львова на запрошення Дмитра Павличка приїхали Іван Дзюба, Іван Драч і Микола Вінграновський. Богдан Горинь супроводжував гостей. Зустрічі з ними надзвичайно зацікавили молодь. Особливо бурхлива і масова зустріч відбулася 9 травня в шевченківській аудиторії Львівського університету. Автор цих рядків має власні незабутні враження від неї. Богдан розповів згодом, що ЦК КПУ дав вказівку не друкувати в газетах жодних матеріалів про київських візитерів, що й зробили партійні видання; а комсомольська «Ленінська молодь» такої вказівки не одержала й опублікувала статтю Б. Гориня «Так, це новаторство» з фотографіями І. Драча та М. Вінграновського. Під час зустрічі студентство проігнорувало вимогу якогось терміново посланого до Львова функціонера ЦК КПУ припинити ідеологічну «вакханалію». Розповідь гостей про діяльність київського клубу творчої молоді «Сучасник», а перед цим львівські зустрічі з його президентом Лесем Танюком та Аллою Горською стимулювали створення у грудні того ж року подібного клубу у Львові. Назвали його «Пролісок», президентом обрали Михайла Косіва, а віце-президентом — Богдана Гориня. Репресіями 1965 р. діяльність клубу була припинена⁷.

РЕЦЕНЗІЯ ВІД КГБ

Ще з університетської лави Богдан Горинь відчував щільну опіку КГБ, а згодом і стеження. Численні ознаки вказували на те, що розв'язка наближається. Безпосередньо арештові передували ось які події. Активним автором і поширювачем самвидаву був літератор і художник, колишній політ'язень (1937—1940) Михайло Масютко. Через хворобу матері він побудував хатину в Феодосії і там мешкав. Дружина Ганна була львів'янкою. Масютко часто бував у Львові, привозив свої гостро полемічні статті і передавав

⁶ Горинь Б. *Не тільки про себе*. — С. 332–340.

⁷ Див.: Зайцев Ю. *Ті, що не мовчали // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу* / Упоряд. В. Квітневий. — Львів: Каменярь, 2003. — С. 79–80.

Богданові для публікації у самвидаві. Запрошував його приїхати на відпочинок до Криму, але Богдан з обережності відмовлявся, радів, що Масютко поза підозрою. Познайомившись з Михайлом Горинем, Масютко запропонував і йому загостити в Феодосії. На початку серпня 1965 р. Михайло з дружиною вирушив до Криму. В той час, власне 9 серпня, КГБ вже порушив кримінальну справу «по факту виготовлення та розповсюдження документів антирадянського змісту в м. Львові» й послав свого працівника слідом за Михайлом до Криму. Вдаючи відпочивальника, той грав на пляжі з Михайлом у шахи. У Коктебелі Горині зустріли Дмитра Павличка з дружиною Богданою, Романа Іваничука й Івана Драча та гуртом завітали до Масютка, який похвалився величезною збіркою нелегальних матеріалів. 26 серпня «інтелігентний» шахіст супроводжував подружжя Горинів у поїзді на Львів; у Красному він запропонував їм пересісти в кагебістську «волгу». Того ж дня біля входу в Музей українського мистецтва затримали Богдана Гориня. За кілька днів заарештували й Михайла Масютка⁸.

Відбулися численні обшуки. Що підлягало вилученню, ілюструє протокол обшуку 27 серпня в батьківському помешканні братів Горинів у Ходорові. Це, зокрема, календар «Просвіти», брошура Василя Щурата «Життя і творчість Шевченка» (Львів, 1914), книги Антона Крушельницького «Іван Франко», Єрузалема «Психологія», Дмитра Дорошенка «Пантелеймон Куліш», Івана Крип'якевича «Історія української культури» (Львів, 1937), Михайла Грушевського «Хмельниччина» (Львів, 1901), Михайла Яцкова «Далекі шляхи» (Львів, 1917), Василя Сімовича «Листування Лесі Українки з Маковієм», а також машинописи віршів Василя Стуса, 128 листів на ім'я Богдана Гориня, 17 загальних зошитів з рукописами, 9 зошитів різноманітних записів, 4 записники, щоденник, який починається словами «Ну й вступнув Павличко...» і закінчується — «...справді, так буде краще», листи невідомих авторів на 119 аркушах, 136 фотокарток і навіть рельєф із гіпсу «Облога Хустського замку народним героєм Миколою Шугаєм»⁹.

⁸ Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Михайлом Масютком від 30.07.1994 р.

⁹ Протокол обыска у гр-на Гориня Николая Михайловича 27 августа 1965 г. // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Слідство тривало понад сім місяців. На той час Львівський обласний суд уже позбавив волі Михайла Масютка (три роки тюрми і три роки концтаборів), Івана Геля (три роки таборів) та Ярославу Менкуш (два з половиною роки, але Верховний Суд скоротив термін до одного року). Врешті 13—18 квітня відбувся процес над Михайлом Горинем, Богданом Горинем, Михайлом Осадчим та Мирославою Зваричевською. 15 квітня до Львова прибули Іван Драч, Ліна Костенко, Микола Холодний та В'ячеслав Чорновіл, а наступного дня — Іван Дзюба. Вони разом з львів'янами пікетували приміщення суду, кидали підсудним до ніг весняні квіти. Львівські письменники надіслали до суду клопотання про взяття на поруки Богдана Гориня. Його підписали Ірина Вільде, Роман Іваничук, Володимир Лучук, Роман Лубківський, Степан Трофимук, Яків Стецюк та Еммануїл Мисько (усіх їх було згодом покарано). Але суд проігнорував звернення. Вироком від 18 квітня 1966 р. М. Гориня засудили на шість років таборів, Б. Гориня — на три, М. Осадчого — на два. М. Зваричевську позбавили волі на вісім місяців, тобто на час перебування під слідством¹⁰.

У вирокі читаємо: «Підсудний Горинь Богдан на протязі 1964–1965 рр. від свого брата підсудного Горинь Михайла та інших джерел діставав антирадянську націоналістичну літературу, давав підсудним Зваричевській, Осадчому, свідкам Ірині та Ігорю Калининцям, Масютку, Світличному, Влязло, Садовській, Ольхом'як, які за його завданням розповсюджували антирадянську літературу шляхом перефотографування, розмноження на друкарській машинці, спеціально закупленій для цього Горинем Михайлом, на друкарських машинках Осадчого та деяких державних установ [...] Як видно із змісту літератури, яку розповсюджував Горинь Богдан і інші підсудні, то така є наклепницькою, ворожою, націоналістичною писаниною, що порочить радянський державний і суспільний лад, закликає до повалення радянської влади»¹¹.

Невдовзі Б. Гориня з дерев'яною студентською валізою, яку спакувала його мама, етапували в мордовський табір № 11 у селищі Явас.

¹⁰ Див.: Зайцев Ю. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. // *Молодь України*. – 1991. – 21 трав.

¹¹ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19483. – Т. 3. – Арк. 240–241.

КОНЦТАБІРНА ВОЛЯ

Як це не дивно, але попри всі знущання табірної адміністрації, попри карцери та внутрішньотабірні в'язниці — БУРи (з рос. — «барак усиленого режима»), виснажливу працю, голодування й протестні акції, засуджені почували себе духовно значно вільніше, ніж у «великій зоні». В товаристві таких інтелектуалів і титанів духу, як Михайло Сорока, Данило Шумук, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Іван Гель, Валентин Мороз, Опанас Заливаха, Михайло Осадчий, Юрій Шухевич, дисидентів-євреїв Юлія Даниеля та Андрія Синявського, побратимів литовців, латишів, грузинів Богдан Горинь почувався розкуто й творчо наснажено. Зникла внутрішня цензура, думка звільнилася від ланцюгів остраху. Саме в таборі він написав і передав на волю працю «Життя і творчість Опанаса Заливахи на тлі шістдесятих років», підготував розвідку «Іван Драч. Спроба характеристики», статтю «Світло генія» про вагу творчості Шевченка в утвердженні українського національного духу, статті про Миколу Воробйова та Михайла Осадчого. Там же розпочав роботу над книжкою про скульптора Івана Северу, який у той же час волав до глухих у КГБ, щоб випустили Богдана Гориня на волю. Водночас він переконав товариша у неволі Івана Кандибу зібрати матеріали про їхню підпільну «Українську робітничо-селянську спілку», яку очолював Левко Лук'яненко. Ці матеріали він передав зі звільненням в'язнем Надії Світличній, а та — за кордон, і 1968 р. в мюнхенському видавництві «Сучасність» з'явилася книжка «Українські юристи під судом КГБ». А ще Б. Горинь був доповідачем на таємному зібранні з нагоди шевченкових уродин, читав свої статті табірним друзям, підтримував протестні акції¹².

27 серпня 1968 р. концтабірний реченець Богдана Гориня скінчився. Попереду були довгі роки невілничої волі. На святкуванні 60-річчя з цього приводу він сказав: «Мене виштовхали у “велику зону”. Проте завчасно. І це була велика прикрість. Бо тут продовжували тугіше крутити перевесло»¹³.

¹² Батенко Т. *Опозиційна особистість: Друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня*. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 81–88.

¹³ 60-річчя Богдана Гориня. Аудіозапис Юрія Зайцева від 10.02.1996 р.

ДОПИТИ 1972-ГО

У першій половині 1960-х рр., як згадувалося, Богдан Горинь плідно співпрацював з Іриною Калинець у справі передруку й поширення самвидаву. З цією метою він передав їй друкарську машинку «Москва», папір і копірку, тексти позацензурних статей. Під час слідства 1965—1966 рр. змушений був це визнати. А в січні 1972 р. велика друга хвиля репресій проти опозиційної інтелігенції накрила й Ірину. Богдана кілька разів допитували як свідка. Ось що він заявив на першому допиті 18 квітня:

«Після повернення з ув'язнення в кінці серпня 1968 року я проживав у місті Ходорові Жидачівського району Львівської області. Працював спочатку робітником у Роздольському хімічному комбінаті, а потім завідуючим читальним залом бібліотеки Ходорівського цукрового комбінату. З 23 березня 1972 року я працюю маляром у ремонтно-будівельному управлінні Львівського міськрембудтресту і проживаю у гуртожитку цієї установи по вул. Артема, 33.

16 лютого 1972 року в мене на квартирі з санкції прокурора Львівської області був проведений обшук, в процесі якого вилучені: мій рукопис, що починається словами: «Що є основним, визначальним в оцінці людей творчої праці», написаний мною в січні 1972 року в місті Ходорові на своїй квартирі, де я проживав в той час.

В середині січня цього року мені стало відомо про арешти представників творчої інтелігенції у містах Львові та Києві. Знаючи, що серед арештованих є люди творчої праці, люди, безсумнівно талановиті, серед них і такі, що часто виступали із своїми статтями у радянській пресі, я був схвилюваний чуткою про їх арешти і зафіксував свій емоційний стан у рукопису, вилученому у мене під час обшуку [...] Щодо антирадянської діяльності Ірини Калинець у 1965 році чи пізніших роках, мені нічого не відомо»¹⁴.

На третьому допиті 3 червня Б. Горинь знову наполягає: «Хочу зазначити, що мені не відомо жодного факту розповсюдження Іриною Калинець антирадянської націоналістичної літератури ні в 1965 р., ні в пізніших роках. Непорозуміння про наші стосунки і

¹⁴ *Архів УСБУ ЛО. — Спр. П 19483. — Т. 3. — Арк. 43—46.*

зустрічі, які, до речі, були дуже рідкісні та епізодичні, повинні бути зараз усунені. А тому ще раз зазначаю, що жодної машинки марки “Москва” Ірині Калинець я не передавав, а також не передавав вищеназваних документів для передрукування»¹⁵.

Викликаному свідком на суд над Іриною Калинець Б. Гориню головуючий на процесі Є. Крючков-Дворецький роз’яснив обов’язок свідка повідомити все, що він знає у справі, та попередив про кримінальну відповідальність за ст. 178 ч. 2 і 179 кримінального кодексу УРСР за дачу неправдивих показів і за відмову свідчити. У відповідь Б. Горинь заявив: «На запитання відповідати відмовляюся у зв’язку з тим, що суд закритий». Ці ж слова він повторив прокуророві П. Куценку¹⁶.

Наприкінці процесу прокурор звернувся до головуючого: «Я прошу винести ухвалу про порушення кримінальної справи за ознаками ст. 179 КК УРСР проти Калинця Ігоря Мироновича, Гориня Богдана Миколайовича, Савронь Галини Борисівни за відмову від дачі показів в судовому засіданні по цій справі»¹⁷. І суд 2 серпня ухвалив порушити таку кримінальну справу та зобов’язав прокурора Львівської області провести попереднє слідство¹⁸. А Богдан Горинь 8 серпня надіслав Верховному Суду УРСР скаргу з обґрунтуванням бездоказовості й несправедливості жорстокого вироку Ірині Калинець — шість років концтаборів суворого режиму та три — заслання¹⁹.

Так Богдан Горинь і далі ходив по лезу ножа.

РУЙНАЦІЯ КОМУНІСТИЧНИХ ЗОН

КГБ й поза концтабором пильно слідкував за кожним кроком невгамовного Б. Гориня. Йому було заборонено будь-що друкувати, виступати по радіо й телебаченню, на зібраннях. Переслідували й тих, хто мав з ним хоч якісь стосунки. До прикладу, 1973 р., коли Богдан одружився з львів’янкою Оксаною Худяк, відбулася

¹⁵ Архів УСБУ ЛО. — Спр. П 19483. — Т. 3. — Арк. 57.

¹⁶ Там само. — Т. 5. — Арк. 59–60.

¹⁷ Там само. — Арк. 101.

¹⁸ Там само. — Спр. П 19917. — Т. 1. — Арк. 204–205.

¹⁹ Там само. — Спр. П. 19483. — Т. 3. — Арк. 208.

Богдан Горинь (ліворуч) з друзями-політв'язнями Іваном Гелем, Надією Світличною та Опанасом Заливахою на Форумі видавців. Львів, Палац мистецтв. 17 вересня 2004 р. Світлина Ю. Зайцева

нечисленна товариська вечеря; згодом усі, хто були присутні на ній, зазнали репресій: одних викликали на виховні бесіди до керівників, комуністів — у райкоми партії, інших звільнили з роботи, а Романові Іваничуку оголосили другу партійну догану. Першою його «винагородили» за організацію згаданого листовного звернення письменників на захист Б. Гориня перед процесом 1966 р.

Проте Богдан і надалі ігнорував приписи та профілактичні «бесіди» в КГБ. У грудні 1969 р. разом з іншими колишніми політв'язнями підписав заяву-протест у Президію Верховної Ради УРСР щодо чергових арештів і судів над Святославом Караванським, Василем Риваком та Степаном Бедрилом. Після підписання СРСР Підсумкового акта Гельсінкської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, коли пом'якшав задушливий внутрішньополітичний клімат, він включився в правозахисний рух: активно співпрацював з Українською Гельсінкською групою, допомагав координувати дії з московськими правозахисниками. З переходом 1976 р. на працю у Львівську картинну галерею в

Богдана з'явилися ширші можливості для контактів з опозиційно налаштованими людьми.

Задекларована 1985 р. Михайлом Горбачовим гласність і демократизація набирала обертів дуже повільно, а в Україні справа ще довго не посувалася далі від пропагандистських розмов. Не витримуючи цілеспрямованої дискримінації, утисків громадянських прав, Б. Горинь надіслав Генеральному Секретареві КПРС відповідну телеграму. Разом з керівниками галереї його викликали на «бесіду» до першого секретаря Ленінського райкому партії Юрія Курапова. Поводив Богдан себе гідно, наступально, заявляючи: «Кураповщина — день вчорашній». І ці слова виявилися пророчими.

1987 р. Богдан Горинь рішуче долучився до організованого опору комуністичному режимові: увійшов до редколегії відновленого чорноволівського журналу «Український вісник», працював в Українській Гельсінкській групі, став співзасновником політизованої Української Гельсінкської спілки, був співавтором її «Декларації принципів», очолив Львівську обласну організацію УГС, (1990 р. вона перетворилась у першу альтернативну комуністичній Українську республіканську партію). Того ж року його обрали до Верховної Ради УРСР, яка 16 липня проголосила незалежність України, підтверджену всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. Почався новий державотворчий етап у житті Богдана Гориня, самовідданим учасником якого він є й донині.

Петро Й. Потічний, Микола Посівнич

ЛІТОПИС УПА – ДОКУМЕНТОВАНА ІСТОРІЯ

35 років тому в Канаді з'явився перший том «Літопису УПА» — серії книг однойменного видавництва, в якій публікуються документи і матеріали з історії УПА та збройного підпілля ОУН. Початок цьому виданню дали колишні вояки УПА, які в результаті Великого рейду 1947—1949 рр. опинилися в Західній Європі, а опісля — в Північній Америці. «Літопис УПА» — це спільне видання Об'єднання колишніх Вояків УПА США і Канади та Товариства колишніх Вояків УПА ім. ген. Тараса Чупринки в США і Канаді. Від заснування видавництва появилось 67 томів у трьох серіях. До друку готуються наступні книги.

Перша серія (так звана «канадська», або основна) уже налічує 46 томів. Вона базується на документах, що їх рейдуючі частини або спецкур'єри переправили з України на Захід. Це переважно підпільні документи. Більшість із них походить з Архіву Закордонного Проводу УГВР. Винятком є три томи німецьких документів, один том польських та радянських і том документів, які стосуються Кирила Осьмака, Президента УГВР. Три останні томи укладені на основі підпільного архіву, знайденого 2004 р. під землею в с. Озерна Тернопільської області. Другою організацією, яка володіла багатьма документами підпілля, були Закордонні Частини ОУН, але з різних причин «Літопис УПА» мав доступ лише до поодиноких матеріалів цієї збірки. Усі намагання налагодити співпрацю з отаманом Тарасом Бульбою — 'Боровцем' та ОУН(м) не мали успіху.

Друга серія, або нова («київська», започаткована 1995 р.), нараховує 11 опублікованих томів, інші перебувають на різних стадіях

підготовки. Вона охоплює тільки документи з архівів України. Серед них є як підпільні, так і радянські документи, що походять з архівів ЦК КПУ (тепер Центральний державний архів громадських об'єднань України), Жовтневої Революції (тепер Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) та КГБ (тепер Галузевий державний архів Служби безпеки України). Багато таких матеріалів зберігається у різних обласних архівах. Серія виходить під грифом не лише «Літопису УПА», але й Інституту української археографії ім. М. С. Грушевського, Національної академії наук України, Державного комітету архівів України та Архіву СБУ. Тому її книги вміщено також на офіційній веб-сторінці Державного комітету архівів України.

Третя серія — «Бібліотека» (заснована 2000 р.) — подає аналітичні розвідки та спогади (хоча спогади друкувались і в першій серії). У ній вийшло 9 томів, ще кілька готуються до друку.

Багато уваги у виданнях «Літопису УПА» приділено Волині, де 1942 р. зародилась УПА. Томи 1, 2, 5 і 27 першої серії; 1, 2, 8 і 11 другої та 1, 7, 8 серії «Бібліотека» присвячені саме Волині. Томи 6, 7 і 21 першої серії містять німецькі документи про українське протистояння на цій території. Інші томи другої серії (від 2 до 8) також пов'язані з Волинню та Поліссям. Загалом матеріали про діяльність УПА і збройного підпілля на Волині займають 18 томів.

Другий регіон, який широко представлено в книгах «Літопису УПА» — Закерзоння. Причиною цього, принаймні на початковій стадії роботи над виданням, була досить велика кількість матеріалів із цього терену. Більшість із них принесли рейдуючі відділи, а також кур'єри, які курсували між Західною Німеччиною та Україною. До того ж, засновниками й активістами «Літопису УПА» були вихідці із Закерзоння. Документи з тих земель увійшли до томів 13, 14, 16, 17, 22, 28—31, 33, 34, 37, 39 і 40 першої серії та 2, 3 і 4 серії «Бібліотека» (разом 17 книг).

Документи з Поділля, переважно з Тернопільської області, вміщено в томах 11, 12, 43, 44 і 46 першої серії й частково у томах 3—8 другої.

Карпатському регіонові (Дрогобиччина та Івано-Франківщина) присвячено томи 3, 4, 18 і 19 першої серії та том 6 серії «Бібліотека».

За змістом видання можна покласифікувати так. Спогади подано у першій серії в томах 5 («Волинь і Полісся. Німецька окупація» —

перша книга, яка містить декілька спогадів), 15 (спогади Костя Гімбельрайха), 18 (спогади групи УПА «Говерля»), 27 (спогади Романа Петренка), 28 (спогади Марії Савчин — ‘Марічки’), 29 (спогади Івана Гарасиміва, випускника школи «Олені»), 30 (спогади Степана Стебельського та Олексі Конопадського), 31 (спогади вояків УПА з «Розточчя»), 37 (спогади Івана Лика та Миколи Терефенка); в серії «Бібліотека» в томах 1 (спогади Юрія Ступницького), 3 (спогади Ярослава Грицяя), 4 (спогади Василя Левковича, Івана Василевського-Путко та ін.). Із 12 книг спогадів найбільш знайомими є спогади Марії Савчин — ‘Марічки’, які удостоїлися перевидання та видання англійською мовою. Також перевидано спогади Ю. Ступницького, 1 і 2 томи основної серії.

Підпільні часописи опубліковано в 7 книгах (разом із книгою, присвяченою УГВР їх є 8). Том 1 другої серії містить видання (три журнали) Головної Команди УПА. У томах 3 і 4 першої серії передруковано журнал «Чорний ліс», у томі 16 — підпільні журнали Закерзоння, у томі 17 подано англomовні видання підпілля, а в томі 24 — журнал «Ідея і Чин».

Чотири книги Літопису присвячено біографіям — Кирила Осьмака, Президента УГВР (т. 41 основної серії), Катерини Зарицької, керівника УЧХ (т. 8 серії «Бібліотека») і в 2007 р. до 100-ліття з дня народження ген. Романа Шухевича — ‘Тараса Чупринки’ видано дві книги — документів (т. 10 нової серії) та спогадів (т. 45 основної серії), а також брошуру «Нескорений Командир».

УГВР присвячено 4 книги (7, якщо враховувати біографічні томи) — 8, 9, 10 і 26 першої серії.

У двох томах першої серії — 23 і 32 — зібрано матеріали про медичну службу УПА. Цієї теми торкаються документи з 2 і 8 томів другої серії, а також тому 7 серії «Бібліотека» (автор Володимир Ковальчук).

Полеглим воякам присвячено два томи першої серії — 11 і 36. Перший із них стосується Тернопільщини, а другий — Львівщини. Інформацію про полеглих вояків містять інші книги, наприклад томи 33, 39, 40, а також книга «Повстанські могили» (про загиблих на Перемищині, Лемківщині, Ярославщині, Любачівщині та Холмщині). Побіжні згадки можна знайти у наступних книгах і радянських документах.

Дві книги серії «Бібліотека» — 5 (Львівщина) і 6 (Дрогобиччина) — це реєстр осіб, причетних до визвольної боротьби. Там наведено імена колаборантів.

У томах 43, 44 і 46 першої серії вміщено протоколи допитів СБ ОУН Тернопільщини.

Тексти і ноти понад 600 пісень УПА, які зібрав і професійно опрацював композитор Зеновій Лавришин, уміщено в томі 25 першої серії. Том 38 наводить схеми й описи криївок та бункерів УПА, взяті з Архіву внутрішніх військ СРСР.

Радянські протоколи допитів полонених керівників УПА, яких згодом розстріляли, ввійшли до тому 9 другої серії. Подані там документи детально описують організаційну структуру підпілля та його діяльність. Наступний том цих матеріалів повинен з'явитися 2008 р.

Томи 20 і 35 — це покажчики до цілого видання (томів 1—34 першої серії; 1—3 другої серії; 1—3 серії «Бібліотека» та книги «Повстанські могили»).

Історія, діяльність та біографії усіх, хто спричинився до появи видань «Літопису УПА» описані у томі 42 основної серії.

Як доповнене ілюстроване видання, від 2004 р. «Літопис» щорічно видає настінні календарі, тематично пов'язані з УПА, у яких відзначено важливі історичні дати, надруковано цікаві знімки тощо.

Крім власних книг, «Літопис УПА» допоміг побачити світ книжці д-ра Євгена Місила «Повстанські могили», чотиритомному (перевиданому і доповненому) зібранню творів Володимира Макара «Спомини і роздуми» та англomовній праці «Політична думка українського підпілля 1943—1951», виданій 1986 р. Канадським інститутом українських студій. Деякі матеріали цих видань походять зі збірки Петра Й. Потічного — архіву «Літопису УПА» при Торонтському університеті. У цій збірці також є повний архів Внутрішніх військ українського округу, частини яких вели боротьбу проти підпілля, (за 1944—1954 рр., понад 150 000 сторінок документів) та інші матеріали з архівів Росії та України. Електронний опис видань «Літопису УПА» можна знайти на веб-сторінці www.litopysupa.com, де до кожного тому, за винятком найновіших, подано вступні статті та резюме англійською мовою.

В Україні та інших країнах вільнішим стає доступ до важливих архівних документів, що стосуються визвольних змагань минулого століття; на їх основі готуються до друку вісім томів, зокрема три томи основної серії, два томи нової серії, три томи серії «Бібліотека», в тому книга про підпільну пошту України (вона має зацікавити і філателістів), книга, присвячена Воєнній окрузі «Буг» та ін.

Видавництво «Літопис УПА» встигло за свою історію зробити чимало. Зібрано багато документів і матеріалів, цікавих як для дослідників, так і для ширшого кола читачів. Вартість проекту чимала. Всі гроші надійшли від **Української Громади у формі фондаций та пожертв**, яка доцінює потрібність такого видання. Колектив «Літопису УПА» працює безкоштовно на громадських засадах і оплачує тільки друкарські роботи. Цей факт допомагає зрозуміти, чому жменьці колишніх вояків УПА вдається забезпечити постійний ріст видавництва й продовження цієї важливої праці.

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ОБРАВ НОВЕ КЕРІВНИЦТВО ТА ВИЗНАЧИВ НАПРЯМИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

22 березня 2008 р. в конференц-залі Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України відбулася звітно-виборча конференція ЦДВР.

Підбити підсумки діяльності Центру зібрались його члени з усієї України: з Києва, Запоріжжя, Рівненщини й Сумщини, а також партнери та друзі організації.

Учасники та гості конференції відзначили вагомі здобутки в діяльності ЦДВР за два звітні роки, успіхи в таких проектах як «УПА. Історія нескорених» (однойменні книга, виставка, навчально-демонстраційний посібник для шкіл, мультимедійний диск і англомовний дайджест), творення меморіально-дослідницького комплексу пам'яті жертв окупаційних режимів у приміщенні колишньої тюрми «на Лонцького», видання наукового збірника «Український визвольний рух». В архівній роботі найбільшим здобутком стало отримання архівів Миколи Лебеда та Василя Кука.

На посаду Директора ЦДВР обрано магістра історії, молодшого наукового співробітника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України Руслана Забілого, який до того очолював архівний відділ ЦДВР.

Обрано Почесного голову Центру — ним став безсумнівний авторитет в історичній науці, співзасновник Центру, професор Українського вільного університету та доктор Сорбонни Володимир Косик.

Вчену раду очолив співзасновник і незмінний директор ЦДВР протягом попередніх років, кандидат історичних наук Володимир В'ятрович.

До складу Вченої ради ввійшли Володимир Косик, Руслан Забілий, кандидат історичних наук Олександр Дарованець, аспірант Запорізького національного університету Юрій Щур та директор Державного архіву Сумської області Геннадій Іванущенко.

Новообраний Директор Центру представив присутнім своє бачення подальшого розвитку організації. За словами Руслана Забілого: «Враховуючи засади діяльності та завдання ЦДВР, а також ініціативи Президента, актуальність тематики та її суспільний

резонанс, Центр повинен бути на вістрі суспільних процесів, орієнтованих на визначення місця і ролі визвольної боротьби в історії, національній пам'яті, суспільно-політичному житті українців. Центр досліджень визвольного руху завдяки здобутому авторитету та інтелектуальному потенціалу буде проводити інтенсивну наукову роботу, а також вноситиме вклад у процеси офіційного визнання УПА через інформаційну і просвітницьку роботу, формування позитивної, вільної від заідеологізованих штампів громадської думки».

Учасники звітної-виборчої конференції обговорили напрями подальшої діяльності Центру.

У 2008—2009 рр. заплановано видати друге доповнене видання книги «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених», сім наступних номерів «Українського визвольного руху», збірники документів, що стосуються українсько-польських стосунків та історії діяльності ОУН і УПА на Долинщині, офіціози «Сурма» й «Розбудова нації», спогади В.-І. Порендовського «На трасі Тайшет—Лена» і низку інших видань.

Інформаційним пріоритетом визнано своєчасне реагування на гострі суспільні теми та події, що стосуються сфери діяльності Центру. Найпершим кроком на цьому шляху має стати налагодження роботи в Інтернет-просторі.

Особливої ваги надано співпраці Центру з органами влади, науковими установами та громадськими організаціями.

ЦДВР спільно зі Львівським представництвом Українського інституту Національної Пам'яті розробив на замовлення Постійної комісії ЛОДА з питань культури, духовного відродження, ЗМІ та туризму п'ятирічну програму (2008—2012) зі збереження національної пам'яті. Згідно з нею, цього року фінансуються окремі проекти, а протягом всього періоду – довготривалі проекти, в тому числі ЦДВР. У рамках цієї співпраці передбачено створення комплексу «Провідники визвольного руху»: виставок, присвячених Є. Коновальцю, С. Бандері, Р. Шухевичеві та В. Куку; пошук та каталогізація матеріалів з архіву Управління СБ України у Львівській області. Підтримано також перший етап створення електронного архіву «Видання українського визвольного руху 20—50-х рр. XX ст.», реставраційні роботи над архівними матеріалами ЦДВР, підготовку до видання матеріалів офіційного друкованого органу ОУН 1930-х рр. «Сурма»

та перший етап створення електронного словника визвольного руху, адаптованого під сервіс Lingvo.

Спільно зі Львівською міською радою, Службою безпеки України, УІНП ЦДВР виконує проект зі створення меморіально-дослідницького комплексу пам'яті жертв окупаційних режимів на базі колишньої тюрми «на Лонцького» — відповідно до розробленого Центром проекту концепції. Роль Центру полягає в загальному координуванні, проведенні історичних досліджень, проведенні ексгумаційно-пошукових робіт з участю Товариства пошуку жертв війни «Пам'ять», організації промоційної діяльності та ін.

Заплановано також низку переговорів з державними адміністраціями західних областей щодо реалізації програм, спрямованих на популяризацію історії українського визвольного руху. В подальшій перспективі така практика поширюватиметься на схід країни.

ЦДВР інформаційно та консультативно забезпечує проведення загальнодержавних заходів ЛОДА зі збереження національної пам'яті. Подібна співпраця відбувається також із Секретаріатом Президента: Центр надає фахову допомогу під час організації закордонних візитів глави держави, що тематично пов'язані з українським визвольним рухом.

ЦДВР налагодив тісну співпрацю з переважною більшістю краєзнавчих музеїв Івано-Франківської області. Для них він виготовляє резервні копії документальних фондів, проводить консультації, обмін копіями матеріалів. З огляду на позитивні результати такого виду роботи, заплановано активізувати її та розгорнути на інших ділянках. Зокрема, на 2008 р. заплановано роботу з музейними фондами Львівщини та Івано-Франківщини, а також польові пошукові експедиції на Долинщину й у Здолбунівський район Рівненської області.

Співпраця з науковими установами (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Дніпропетровський національний університет, Львівський національний університет ім. І. Франка, Український католицький університет, Національний університет «Острозька академія» та ін.) відбувається в сфері наукової діяльності, що передбачає проведення наукових конференцій, круглих столів та реалізацію спільних видавничих проектів.

Першочерговими завданнями внутрішньої роботи визначено впорядкування та електронну каталогізацію бібліотечного фонду, а також остаточне впорядкування архівного фонду. Разом зі скануванням, описуванням, реставрацією та створенням електронної бази фондів передбачено також повну каталогізацію та ідентифікацію фотоархіву.

Окрім цього, у внутрішній роботі довгостроковим пріоритетом визначено створення представництва Центру в Східній Україні. Це завдання заплановано реалізувати впродовж 2008—2009 рр. Результатом такої роботи має бути виконання партнерами ЦДВР у Східній Україні проектів, що стосуватимуться діяльності ОУН у цьому регіоні. Паралельно має тривати пошуково-інформаційна робота й налагодження контактів з дослідниками і краєзнавцями. З цією метою, зокрема, планується провести презентації ЦДВР в обласних центрах Східної України.

Прес-центр ЦДВР

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ГАЙДЕНРОЙТЕР Райнгард — професор, доктор, співробітник Баварського головного державного архіву в м. Мюнхені.

ГАЛІВ Микола — викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка.

ГУНЧАК Тарас — доктор Віденського університету, професор Ретгерського університету (США).

ДАРОВАНЕЦЬ Олександр — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

ЗАЙЦЕВ Юрій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН Україн.

ІЩУК Олександр — кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

НІКОЛАЄВА Наталія — кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ПОТІЧНИЙ Петро Й. — професор-емерит Макмастерського університету, Гамільтон, Канада.

ПОСІВНИЧ Микола — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, президент благодійного фонду «Літопис УПА» ім. В. Макара».

СТАРОДУБЕЦЬ Галина — доктор історичних наук, Тернопільський національний університет ім. В. Гнатюка.

СТАСЮК Олександра — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН Україн.

ШЕВЦІВ Андрій — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

ШМІГЕЛЬ Міхал — доктор історичних наук, доцент факультету гуманітарних наук Університету Матея Бели в Банській Бистриці (Словаччина).

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеї кожної держави. Саме на ній базується система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольна боротьба, протягом довгих років замовчувалося та спотворювалося тоталітарними режимами. Тому надзвичайно гострою є потреба нового, неупередженого погляду на історію українського визвольного руху.

Апогей спротиву українців припадає на ХХ століття — його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії впродовж 1920—1950-х рр. На жаль, сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українців за національну та соціальну свободу є головною метою Центру досліджень визвольного руху.

Сьогодні Центр досліджень визвольного руху це:

- єдиний спеціалізований науковий центр досліджень проблематики ОУН і УПА;
- центр розробки та впровадження програм популяризації національно-визвольної боротьби ОУН та УПА;
- консультативна діяльність, надання установам, організаціям та зацікавленим особам інформації, експертних оцінок, що стосуються проблематики визвольного руху;
- унікальний архів документальних, усних, речових, фото- та відеосвідчень про національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА.

ЦДВР об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж, які досліджують проблематику визвольного руху українського та інших народів.

Центр має власне періодичне видання — науковий збірник «Український визвольний рух», публікує наукові розвідки, спогади та документів.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦДВР

Проведені наукові конференції:

«Третій фронт в Західній Україні. 1939—1947» (спільно з Науковим товариством ім. Т. Шевченка).

«Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

«Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.» (спільно із Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільським державним університетом ім. І. Огієнка, Центром Українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародною благодійною установою Центр національного відродження ім. С. Бандери).

«До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради» (спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень».

«Євген Коновалець на тлі доби» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: актуальні проблеми дослідження» (спільно з Інститутом суспільних досліджень та Дніпропетровським національним університетом).

«Роман Шухевич — провідник українського визвольного руху» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією, Львівською обласною радою, Українським інститутом національної пам'яті, Львівським національним університетом ім. І. Франка та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

Виставка **«Скрижалями українських теренів»** (спільно з Молодіжним осередком вивчення руху ОУН-УПА при Києво-Могилянській академії).

Виставка **«Українська Повстанська Армія: історія нескорених»** (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією та Світовим комітетом відзначення 65-ї річниці створення УПА).

ВИДАННЯ ЦДВР

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз — Львів: Видавництво «Мс», 2002. — 212 с.

Галаса В. Наше життя і боротьба. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 272 с.

Петренко Р. Слідами армії без держави. — Київ—Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. — 272 с.

Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 104 с.

Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАґУ (Кенгір 1949-1954). Спогади. — Львів: Видавництво «Сполом», 2006. — 144 с., іл.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М. Посівнич. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 200 с., іл.

Кук В. — «Леміш». Колгоспне рабство. — Львів, 2005. — 264с., іл.

В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — 144 с., іл.

Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів, 2006. — 384 с., іл.

Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля» / Ред. і упоряд. Р. Забілий. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. — 424 с., іл.

Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. — Львів, 2007. — 352 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 1 — 208 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — 194 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Коло», 2004. — Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — 304 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в XX столітті. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — Зб. 5. — 240 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 6. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 7. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 9. — 320 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — 352 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 11

Відповідальний редактор

Руслан ЗАБІЛИЙ

Літературний редактор

Віктор МАРТИНЮК

Дизайн обкладинки:

Ольга САЛО

Макет і верстка:

Віктор МАРТИНЮК

Відповідальна за випуск

Ярина ЯСИНЕВИЧ

Центр досліджень визвольного руху

м. Львів, вул. Козельницька, 4

тел./факс: (032)2994515

cdvr_lviv@yahoo.com

history@upa.in.ua

www.cdvr.org.ua

www.upa.in.ua

Регістраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні

ПП «Добрий друк»